ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO. 148

İSLÂMLIKTAN ÖNCE TÜRKLERDE TEK TANRI İNANCI

Prof. Dr. Hikmet TANYU

"Arşı geç, ferşi atla, sidreyi aş,
Gör ne var mâverâda ibrethiz."

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . ANKARA - 1980

ÖNSÖZ

"İslâmlıktan önce Türklerde Tek Tanrı İnancı Üzerinde Bir Araştırma", tarafımızdan II. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde (4–9 Ekim 1976) sunulan bir bildirinin kitap haline getirilmişidir. Bu bildiriyi izleyenler ilgiyle karşılamışlar ve bu konuda Almanca bazı sorular sormuşlar ve cevapları verilmiştir. Tarafımızdan üç yıl kadar üzerinde durulmuştur. Gerçi daha fazla inceleme ve çalışma gerektiğinden şüphe etmiyoruz. Bu haliyle sunmamızı isteyen ilgililer ve eksiklikleri ikinci basımda kısmetse tamamlama arzumuz yayınlamakta bizi teşvik etmiştir.

Elbette konu çok önemlidir. (Türklerin Eski Dini ne idi) sorusunun karşılığıdır.

İslâm'dan önce Türklerin dinini (Toyunizm) olarak belirtmek isteyen Gökalp, "İslâmiyetten Evvel Türk Dîni" bölümünde (sf. 25,95) te düzeltilmesi gereken bu terimi ileri sürmüştür. Türklerin Toyunizm adında bir dinleri olduğu üzerinde durmuştur. Halbukı (Toyın,) budıst rahıplerine verilen ad olup "Toyunun burhana – yani Buda'ya secde etti" Kaşgarlının D.L.T. III. 60, tercüme 84 de anlatılmaktadır.

Pekarski ise "Toyın – Toyun'un" Yakutça'da efendi, bey, devlet anlamına geldiğini belirtmiştir. (Yakut Sözlüğü III, 2706–2708).

Gökalp ayrıca eski Türklerin dîne "nom" dediklerini, din kitabına da nom adını verdiklerini (sf. 25) iddia ediyor ve Divan-ü Lügati-t-Türk ile Cihângûşâ'yı kaynak gösteriyor. Bu gösterilen Türkler Budist Türklerdir. Nom da "Yunanca bir kelime olup, manihaistler tarafından getirildiği isbat edilmiş bir gerçektir...

Ziya Gökalp'in eski Türk dîni olarak tasavvur ettiği din, yani "Toyunizm" budizmden, "nom" dediği din kitabı da budist ve mahniheistlerin din kitaplarına verdikleri isimden ibarettir " diye doğru bir yargıda bulunan Prof. Abdülkadir İnan (Eski Türk Dîni Tarihi, Kültür B. Yay) İstanbul 1976, s.f. 172, Hurâfeler ve Menşeleri." Öte yandan kanaatimizce diğer bilginler ve dayandığı kaynaklar eski Türklerin dinini şamanlık olarak gösterişini de doğru bulmadığımızı burada kısaca arzetmek isteriz. Bu, bütün bu sahadaki kaynakları da tahlil edip eleştirerek (Eski

Türklerin Dîni Şamanlık değildir) adlı kitabımızda ortaya konulacaktır. Bu defa ilk olarak Tengri veya Tenri daha sonra Tanrı adı ve dini üzerinde duracağız. Mamafih muhtelif kitaplar[1], makalelerimizde ve derslerimizde bu husus belirtilmiştir.[2]

İlmî belgelere dayanarak, yeni bir değerlendirmeyi ve yeni bir yorumu sunmağa çalışacağız.

Daha önce düşülen hataların, yanlışların çoğunda, mitoloji, destanlar, efsâneler, menkibeler, dînî masallar ve halk arasında kalıntılar halinde süren veya dinî inançtan saptırılan, bâzı mânevî âdetlerle hep birlikte ele alınarak karıştırılmıştır.

Bunlardan başka düşülen hatâların, yanlışların çoğu Dinler Tarihi, Mitoloji, Din Fenomenolojisi uzmanı olmayan kişilerce konunun ilk kaynak olarak incelenmek istenmesidir. Ayrıca batıdan gelen bazı kaynakları ilmî bir şüphe ve araştırmaya dayanmadan benimseyiş, ikinci elden yanlış değerlendirme ve tahlile yöneltici unusur (öge) oluyor. Buna bir de 19 . ve 20. yüzyılda animizm, tabiatçılık, totemizm, şamanizm gibi kuramlara (teoriye), dar ve yetersiz inceleme ve araştırmalara dayanan terimlerin âdeta ilmî bir kanun gibi benimsenişini görüyoruz.

Bilgili, dînî anlayış ve inancı kavramış kişilerle, câhil olan, din alanında bilgisi bulunmayan, rastgele birtakım âdetlere sürüklenenlerin dînî yaşayış ve inançta farklı oldukları tabiîdir. Bunları ele alıp, tek bir din veya inanç içinde görüp, sanki bütün toplumun benimsediği anlayış, inanç ve yaşayış gibi kabul etmeği de hatalı, yanlış bir biçim ve yöntem olarak görebiliriz. Yukarda saydıklarımız ayrı ayrı inceleme konularıdır. Bunların birer birer ele alınması ve asıl dînî esasların belirtilmesi gerekirdi.

Bunun için önce temelden başlamak gerektiğini ilmî bularak, Tanrı konusunu bu araştırmamızda arzediyoruz.

Dinler Tarihi, Din Fenomenolojisi, Tarih, Medeniyet Tarihi ve Sosyolojiye, etnolojiye ve bunun sıçramalarıyle diğer ilimlerdeki aynı yanlış ve alışılmış noktaları birden düzeltmek elbette kolay olmayacaktır. Fakat bu ilim dışı direncin ergeç yerini hakikate bırakacağını ve gerçeğe yöneleceğini sanıyoruz.

Hikmet TANYU

---

1 Kızılelma, Hazırlayan: Hikmet Tanyu , Kültür Bakanlığı 1976, ve bilhassa Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Türklerin Dinî Tarihçesi, Türk Kültür Yay. İst. 1978.

2 Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma, (bilhassa sf. 115–118), İlâhiyat Fak, Dergisi, Cilt XXIII, Ankara, 1978.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

Sayfa

III. BÖLÜM

BÖLÜM I

I - GİRİŞ

Türklerin kavim olarak görülüşü enaz 5.000 yıllık ise de aydınlık ve açık olarak devlet halinde görülüşü 2500 yıl kadar geriye gider.

Mao–Tun veya Mo–Tun (Mete)nin M.Ö. 2041 de çıkışı ile Çinlilerin kuzeyinde bilhassa iki büyük etnik grup görülmüştür. Bunların:

"1– Tola ve Orhun nehirlerinin kıvrımından batıya doğru yayılan. Hung–Nu (Hun) grubu" ile "2– Gobi çölünün doğusundan, doğuya doğru uzanan Tung–Hu grubu." Çinlilerin" Göktürkler, Uygurlar v.s. gibi dedikleri kavimler Hung–nu lardan, Hien–Pi, Juan–Juan, Kitan'lar v.s. gibi bunlar ise Tungh–hu lardan gelen nesillerdir. "Böylece Çinlilerin" Ortaasya'da bir Türk ve bir de Mogol âlemi" kabul ettiklerini görüyoruz. Büyük Hun Devletinin en az 2300 yıl kadar önceye uzandığına göre Türk Devletinin tarihini bin yıllık görmek ilmî bakımdan, yani hakikat yönünden tamamen yanlıştır.

"Büyük Hun devletinin dayandığı bölge, Şağ Hien krallığının hâkimiyeti altında bulunan sahalardır. Burası ise Alaşan stepleri ile Altay ve Tanrı dağları dolaylarıdır. Sol Hun Krallığı ise hâkimiyet altına alınan Moğolları idare eden bir teşkilâttır. Tıpkı Gök Türkler'deki Doğu Küçük kağanlığı gibi Büyük Hun Devleti zayıflayıp Sol taraf yılkılınca, Sağ taraf, yani Altay ve Tanrı dağlarındaki Hun'lar, bir asır müddetle Çinlilere karşı durmuşlardır."

"V. asırda Mogol aslından gelen Juan–Juan'lar Ortaasya'yı hâkimiyetleri altına almağa çalışırlarken, Altay ve Tanrı dağlarındaki Kao-çı'lar onlara mukavemet ediyorlardı. Kao–çı adı, Göktürk veUygur bölgelerinde yaşayan kavimlere V. asırda verilen etnik bir tabirdir. 1952 de ilk olarak tam metnini Türkçe'ye tercüme ettiğim Kao–çi Biyografyası'nda, olayların daha ziyade Batı Türkistan'daki Eftalit devleti sınırlarında geçmesi çok önemli bir noktadır. Açık olarak görülüyor ki;

Orhun nehrinden Sir–derya'ya kadar uzanan bu kavimler, Mogol Juan–Juan'lara karşı müştereken mukavemet etmeğe çalışıyorlardı."

"Göktürklerin reisi Bumin Kağan'ın Juan–Juan devletine son vererek Göktürk Kağanlığı'nı kurması, bu mücadelelerin son halkasıdır. Juan–Juan'lar esas itibariyle Kansu bölgesinde yaşıyorlardı. İmparatorluklarını kurunca, başkentlerini Orhun bölgesine naklettiler. Göktürk' lerin de, başkentlerinin Orhun bölgesi olması bizi şaşırtmamalıdır. Bu mukaddes yer, Uygurlara ve Çingiz'e de başkentlik yapmıştır."

"Göktürk Devletinin kurucusu Bumin Kağan'ın kabileleri ise Altay Dağlarının güney eteklerinde oturuyorlardı. Orhun nehri kaynaklarındaki Ötügen bölgesi, bütün Ortaasya imparatorluklarının başkentliğini yapmıştı. Bu sebeple Juan–Juan imparatorluğunu yıkan Göktürkler de ordugâhlarını Ötügen'e nakletmiş olmalıdırlar.

552 senesinden önceki Göktürk ünvanlarından Şad, Yabgu, Beg v.s. gibilerini, Juan–Juan'larda ve diğer Mogollarda görememekteyiz. Bunları ancak Türklerin Batı Türkistan'la olan münasebetleri ile izah edebiliyoruz. Yine Göktürklerin meşhur Çur ünvanının da Toharca'da bulunması çok manidardır. Göktürkler, 552 senesinden önce Shan–yü, Yen–shih, Hien gibi eski Hun ünvanlarını da kullanıyorlardı. Bilge Kağan, Kağan olmadan önce bir Hien Kralı idi. Bu büyük Türk hükûmdarının "Bilge" ünvanı da bu eski rütbesinden ileri gelir. Aslen Mogol menşeli olması çok muhtemel bulunan Kağan ve Hatun ünvanları, Mogol Juan–Juan'ların tahtını ele geçirdikten sonra Göktürklerde görülmeğe başlar. Bunları da Çin kaynakları açık olarak ifade ederler. Bunların yanında bir gerçek varsa, Kansu da Hun hanedanı tarafından kurulmuş olan Chü–chü devleti Toba'lar tarafından yıkılınca, bir çok Hun âsillerinin Göktürklerin On Kabilesine iltica ettikleridir. Bu da Göktürklerin, eski Hun kavim ve an'aneleri ile ilgilerini gösterir."

Türklerin menşeinden bahseden rivayetlerde, katledilen eski Türklerden geriye kalan tek çocuğun bir kurt tarafından, Turfan'ın kuzey batısındaki bir mağaraya getirildiği söylenir. Daha önce Türkler Turfan'ın çok batısındaki Batı denizi kenarlarında imişler. Bu göl, Aral, Balkaş veya başka bir göl olabilir. Önemli olan, rivayetlerin Türklerin menşeini Batıda görmeleridir. Yine rivayetlerde Kem nehrindeki Kırgızlar, Göktürklerin atalarının bir kardeşi imiş. Çin kaynaklarının naklettikleri bu rivayetler, Türk kavimleri arasında yaygın ve toplum'un inandıkları an'anelerdir. Bu bakımdan çok önemlidir. Kırgızların Türklerle müşterek bir dil ve kültüre sahip olduğunda hiç kimsenin şüphesi yoktur.

Göktürk alfabesinin prototiplerinin ve iptidaî şekillerinin Kırgızların Kem bölgesinde bulunması ve ayrıca özel yazıtların çokluğu, Türk kültürünün menşeleri hakkında bize açık bir fikir verir. Orhun bölgesinde bulunan yazıtlar, yalnızca resmî devlet yazıtlarıdır."

"Bu suretle Altay dağları, güney, batı ve kuzeyden Türklerle çevrilmiş oluyordu. Güneyde Tanrı dağları, batıda Sır–Derya On-Kabilenin otlak sınırları idi. İdil boylarındaki sınırlar ise, daha çok önceden, bilhassa Macarlar tarafından incelenmiş ve münakaşa edilmiştir. Tula Nehri kıvrımında oturan Bayırku'lar, Türklüğün doğudaki son sınırı olmalıydı.[1]"

Binlerce yıldanberi Tengridağı adı bile Tanrı İnancı üzerinde çok anlamlı bir görünüştedir.

Tanrı ve Nuh oğlu Yafes ve Türk Hakkında D.L.T. de sunulan bilgiler (11. yüzyıl)

Kaşgarlı Mahmut bu konuda aydınlatıcı bilgi sunuyor ve ilişkiye dikkati çekiyor:

Türk, kelimesi karşılığında şunları söylüyor: "Türk: Tanrı yarlığayası Nuh'un oğlunun adıdır. Bu, Tanrı'nın, Nuh oğlu Türk'ün oğullarına verdiği bir addır."

"Türk sözü, Nuh'un oğlunun adı olduğunda bır tek kişiyi bildirir, oğullarının adı olduğunda, beşer "kelimesi gibi çokluk ve yığını bildirir." Bu kelime, tekil ve çoğul yerinde kullanılır..."[2]

"Biz" ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir "dedik." açıklanmasından sonra ""Kaşgarlı Halef oğlu İmam, Şeyh Hüseyin" adıyle tanılan zatın "Ahirzaman kitabında Ulu Yalavac'a (Peygamber)'e tanıkla varan bir hadisi yazmış."

Bu hadisin (peygamber sözü) arapcasını yazdıktan sonra Kaşgarlı Mahmud, bunu Türkçeye çeviriyor: "Yüce Tanrı" Benim bir ordum vardır, Ona "Türk" adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım" diyor. İşte bu, Türkler

---

1 Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türklerin Menşei Meselesi, 20.12. 1967 gününde 1. Tarih Kollokyumu.

Ord. Prof. Zeki Velidi Togan, Bir Kavmin Menşei, 3.3.1967, Son Havadis ve Zeki Velidi Togan'ın Umumi Türk Tarihine Giriş, I. Cilt.

Yılmaz Öztuna, Türkiye Tarihi ve H. Namık Orkun, Türk Tarihi 1. ve 2. ciltler.

2 Kaşgarlı Mahmud, Divan-ü Lügat-it-Türk. Ter'cümesi, Bugünkü Türkçeye Çev. Besim Atalay, Ankara, 1939, T.D.K. yay. Sf. 350, 351. Cilt. I.

için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara "Kendi ordum" demiştir. Bununla beraber Türklerde güzelliklk, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir."[3]

Türk boylarını anlatan Kaşgarlı:

" Oğuz: Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki bölüktür, her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir âlâmeti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar."[4] diyor. Görüldüğü üzere Türk boylarını yirmi boydur diyen ve "Bunların hepsi Tanrı kutsal kılası Yalavacı Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu "Türk"e dek ulanır. Bunlar Tanrı kutsal kılası, Yalavaç İbrahim oğlu İshak, İshak oğlu "Iysu", İysuoğlu "Rum"u andırır. Bunlardan her bir boyun bir çok oymakları vardır ki sayısını ancak Ulu Tanrı bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım, oymakları bıraktım" diyor.[5]

"Yecuc ve Mecuc" ün ayrı bir kavim olduğunu belirtiyor:

"Bunun gibi araya büyük set ve Çin yakınındaki dağlar ve deniz girmiş olduğu için Yecuc ve Mecuc ulusunun dilleri bilinmiyor."[6]

Kaşgarlı Mahmut çok değerli eserine şöyle başlamıştır:

"Esirgeyen, koruyan Tanrının adıyle "" devam ediyor: "Her türlü öğüş, büyük iyilikler, güzel işler sahibi olan Tanrı adı içindir. Halkın enaz dillisi bitkin, en sağlamı çürük olduğu bir zamanda Tanrı, Cebrail'i açık anlatış ve her yönünü bildiriş ile Muhammed'e – içerisinde haramı, helâli anlatan –Kur'an'ı gönderdi; böylelikle öz yolu belli etti; belge ve kılavuz koydu. Tanrının yarlıgaması onun ve onun yararlıklı çoluğu çocuğu üzerinde olsun büyük esenlikler versin.

İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyn, Hüseyn oğlu Mahmud der ki: "Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün tegrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. (O çağın "güneşbatmaz İmparatorluğu" demektir). Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı.

3 Y.K. C.I. Sf. 351, 352.
4 Y.K. C.I. Sf. 55
5 Y.K. C.I. sf. 28
6 Y.K. C.I. Sf. 29

Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi., onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler onları her dileklerine eriştirdi; bu kimseleri kötülerin –ayak takımının şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin, gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıpta onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur; bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir."

And içerek söylüyorum, ben, Buhara'nın –sözüne güvenilir– imamlarının birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalavacamız, kıyamet belgelerini, âhir zaman karşılıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada "Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır" buyurmuştur.

Bu söz (hadis), doğru ise –sorgusu kendilerinin üzerine olsun– Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vâcib) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse akıl da bunu emreder."[7]

Hemen bütün Türk illerini dolaşan ve lehçelerini öğrenen ve incelemeler yapan Kaşgarlı Mahmud bu önemli eserine "Divan–ü Lûgat–it Türk" adını Tanrıya sığınarak yazdığını belirtiyor.

Yılmaz Öztuna çok önemli bir esasa dokunmaktadır: "İslâmdan önceki Türk Tarihi, tarihin ehemmiyetsiz bir bahsi değildir. Cihanşümûl bir bahsidir. Vaktiyle sanıldığı gıbı, İslâm öncesi Türk Tarihi, Türklerin ilkel bir toplum oldukları devrin tarihi değildir. Böyle sanıldığı devirler de henüz Orhun kitabeleri bilinmiyordu. İslâm öncesine ait muazzam Türk şehirleri toprak altından çıkarılmamıştı, binlerce Uygur yazması bulunmamıştı."[8]

Türklerin bu zamanlarda Cihanşümûl imparatorluklar kurduğu, örgütçülük ve düzencilikte ileri gittiği artık anlaşılmış olmalıdır.

7. yüzyıl sonlarında İslâmlıkla ilk defa ilişkiler başlamışsada Abdülkerim Satuk Buğra Han ancak 10. yüzyıl ortalarında müslüman olmuş, öylece daha önceden başlayarak birkaç milyon kişi müslüman olmuşsa da 10. yüzyıl ortalarında topluca islâmiyete geçildi.[9]

---

7 D.L.T. C.I. Sf. 4

8 Yılmaz Öztuna, Osmanlı–Türk Toplumlarında Din, Hayat Mecmuası, 1 Kasım 1976, Yıl 1 Kasım 19'.6, Yıl 12. C. 2. Sayı: 11 (Sıra No: 143) Sf. 4

9 Hikmet Tanyu, Türklerin Dini Tarihiçesi, İst. 1978.

Yılmaz Öztuna'nın çok önemli olan bu makalesinde "Esas Türk dini Şaman dini idi. Türkler Şamanlıktan geçerek, islâm oldular"[10] düşüncesine katılmak mümkün olamamaktadır. Zaten bu düşünceden sonra Öztuna'nın sunduğu bilgiler de bu görüşe aykırı olarak tahlil ve eleştirme yapılabilir. Nitekim yeni Tarih kitaplarında günümüzde Türklerin dinini (Göktanrı) dini olmak belirtmektedir.

Ayrıca bu derece kalabalıkla İslâm oluşta siyasî ve psikolojik sebepler yanında "Şaman Türklerin, umumiyetle Tek Tanrıya inanışları"nı esas sebep olarak zikrediyor.

Esasen Türklerin dîni şamanlık değildir, Tek Tanrı dinîdir.[11]

10 Benim bu konudaki ilmî tebliğim daha önce verilmiştir.

11 Bu hususu ayrı bir kitapta sunacağız.

2- MUHTELİF TANRI ADLARI

A– *İlk Kelimeler : Tanrı ve benzerleri* (Sümerce Dingir)

Tarihten önceki dönemlerde kullanılan ilk kelimeleri tesbit etmek, isbatını yapmak, elbette son derece güçtür, tartışmalı bir konudur.

İlmî bir görüşe göre "Tanrı, Ana, Su" kavram ve kökenin, ortak bir kaynaktan geldiği düşüncesini görüyoruz. Bu düşünceden[1] yalnız konumuzla ilgili kısım üzerinde duracağız:

"Türkiye Türkçesindeki "Tanrı" sözcüğü elimizdeki en eski kaynak olan Orhun yazıtları'nda "Tenri /Tengri" biçimindedir ve bu biçim aynı kavramda, az çok ses değişimleriyle, bütün Türk lehçelerinde kullanılmıştır, kullanılmaktadır. Sözcükteki "–n–" sesi, daha doğrusu "ng–" sesleri, sözcüğün ince sıradan kalın sıraya geçmesinde etkili olmuş, sözcük Türkiye Türkçesinde "Tanrı", Yakutça'da ses ayrışımı (archiphoneme) olayı ile "Tangara" biçimini almıştır Aynı kavramdaki aynı sözcüğü Sümerce'de "dingir" biçiminde görüyoruz. "dingir" sözcüğünün Sümerce'deki anlamı ve karşılığı, Akadca da "ilu", yani "Allah" tır. Dil bilim verilerine, dilciliğe göre, anlam bakımından aynı olan "Tengri" sözcüğü ile, Sümercedeki "dingir" sözcüğü arasındaki biçim birliği de ortadadır; baştaki "d– /t–" gibi küçük ses ayrılıkları her sözcüğün tarihinde görülebilir. Bize göre köken kesinlikle aynıdır ve "rastlantı, tesadüf" gibi aykırı bir açıklama, bilim yöntemlerine ters düşer."[2]

Bu kelimelerin Mezopotamya ile, Türklerin yaşadığı yerler arasında bir yakınlık bir ilişki kurulması için "Eski çağlarda, bir sözcüğün bir yerden kalkıp bir başka yere gitmesi için, birkaç kişinin bu sözcüğü ta-

---

1–2 (Prof. Dr.) Vecihe Hatiboğlu, Tarihin Karanlık Dönemleri ve İlk Kültür Sözcükleri, Türk Dili (dergisi), Kasım 1976, Sayı 302, Sf. 574. 575. Yazar "Aynı görüşleri paylaşan yazarlar için" iki kaynak sunmakta ve bu kaynakların "dingir–tengri" gibi kelimeler dışında başkalarında ele alındığını belirtmektedir. (Eritz Hommel: Etnologie und Geographie des Alten Orients, München 1926 ve Zeweihunder Sumer–Türkische Wortvergleichungen als Grundlage zu einem neuen Kapital der Sprachwissenchaft, München 1915).

şıması yetmez, ancak büyük toplulukların sözcüğü götürmesi, yerleştirmesi gerekir.

İnsanlık, birçok sözcük kökünü yeni çağlarda olduğu gibi, eski çağlarda da bir birinden almıştır. Yoksa, bilinenlerle ilgisi olmayan, yepyeni bir sözcüğü kökü ya da eki hemen hemen olanak dışıdır."[3]

Tanrı kelimesi eski tarih çağlarında bile olsa her insan toplumunu en yakından ilgilendirir. Binaenaleyh, toplumlar değişik biçimlerde de olsa Tanrı veya Tanrılar adlarını kurmuşlar, vücuda getirmiş olabilirler.

Bundan başka İslâmî kaynağa göre Hz. Âdem'den başlayarak birçok Tanrı elçilerinin geldiğini Kur'an da teyid etmektedir. Binaenaleyh aynı ilâhî menşe birliği de dinî açıklama yönünden tabîi görülebilir.

Türkçe ve Sümercedeki benzerlik bazı batılı bilginlerce belirtilmiştir. Yukarıdaki inceleme de bu konuda şu açıklama yapılmaktadır. "Türk lehçelerinde, "Tanrı ve gök", anlamında geçen "Tengri" sözcüğü ile Sümerce de yine "Tanrı ve gök" anlamında kullanılmış olan "dingir" sözcüğü arasında, anlam, ses ve biçim birliği ya da çok yakınlığı ortaya çıkınca Türk toplulukları ile Sümer topluluklarının nasıl, nerede birlikte yaşadıkları yahut çok yakın bulundukları sorunu da ortaya çıkar. Bu çok önemli sorun yıllardır çözüm beklemektedir. Bu durumda, ele alınacak, incelenecek sözcükler, sorunun çözülmesine yardımcı olacaktır."[4]

Bu türlü benzetmelerin *yakıştırma* olacağı görüşleri, bunun bir kurgu, kavramdan öteye geçmeyeceği iddiasını da görüyoruz.

Sümerlerde "Evli evine, köylü köyüne" gibi birçok yakınlıklar daha ziyade dikkati çekici özelliklerdir. Tarih boyunca, Tanrı–ilâh adları ile, fonksiyonlara göre ad takış yanında, Tanrının sıfatları da adı ile sık sık karıştırılmaktadır.

---

3 Y.K. Sf. 575.
4 Y.K. Sf. 575

TENGRİ–TENGERE–TANGRI–TANRI–TANGARA–TURE:

A. İnan bir ve büyük Tanrı inancının vazıh olarak eski Türklerde bulunduğunu bilmiyoruz, diyor. Ve Gök–Tanrı kültü olduğu ve, Gök–Tanrı'nın da Tanrıların en yücesi olduğu üzerinde duruyor.[1]

VI–VII. yüzyılda Gök –Türk imparatorluğunda Gök–Tanrı inancı gelişmiş ve olgunlaştırmıştır diyor. Gök–Türk yazıtlarında Tanrı (Tengri) adının tek başına kullanılışına dikkati çekiyor.

Yazıtlarda İduk terimi, mübârek, mukaddes anlamında ise de Umay (koruyucu ve merhametli) dişi Tanrı'ya benzetiyor.[2]

Katılmadığımız diğer bir husus ta şudur:

"Eski Türkçe'de Tengri kelimesi göze görünen gök ve "Allah " anlamlarını ifade etmiştir.

"Günümüzde muhtelif Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliğine göre, Tengri, tengere, tangrı, tanrı, tangara, ture şekillerinde söylenir." "Altay kamları tenegere" diyorlar. (Sf. 28).

Buna Tenri, Tengri'yi de katabiliriz.

İslâm dinini benimseyen Türkler gök kelimesini semaya, Tengri kelimesini de Allah'a ayırmışlardır.

Hava anlamına Kalık, yahut Kalığ deniliyor.

Halbuki gök kelimesi de mevcuttu.

ÇALAP:

"Tanrı kelimesi yerine Oğuzlar'ın kullandıkları "Çelep" yahut, Çalab "Çalap" kelimesi herhalde nesturî hristiyanlar vasıtasiyle gelmiş

1 A.İnan, T. ve B.Ş. Sf. 26, 2. Basım.
2 T. ve B.Ş. 2. Basım, Sf. 27.

yabancı bir kelime olsa gerektir. Güneş, ay, ayıldız, yıldırım ve yel (fırtına) ile bağlı inançlar Gök–Tanrı kültiyle ilgilidir."[3] denilmektedir. Bu kelime İslâmdan sonrada birçok yazar ve şairlerce kullanılmıştır. Yunus Emre gibi. Bu kelime üzerinde ayrıca inceleme gerekir. Muhtemelen Allah'ın sıfatlarından birisi karşılığı olduğunu ileri sürmek mümkündür.

3 A. İnan, T. ve B. Şamanizm Sf. 29.

KELİME ANLAMI

G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersichen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersichen Geschichtsguellen vor allen den Mongolen und Timuriden zeit- Bilhassa Timurîler ve Moğollar devrinin Farsça yazılmış tarihî kaynaklarına fazlaca önem vermek suretiyle yeni Farsça'da Türkçe ve Moğolca Unsurlar.

Band I– Mongolische Elemente im Neupersischen, 1963. Band II– Türkische Elemente im Neupersichen 1965, Wiesbaden, Franz Sxeiner Verlag, Saadet Çağatay, Yeni Farsça'da Türkçe ve Moğolca Unsurlar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1967, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1968 Sf. 210.:

İdi: "Sahip, Tanrı" (636) ayrıca peri, kötü ruh, anlamına geliyor.

Tänri: (944) Tenri kelimesini (577–585). sayfaya kadar açıklıyor ve bu kelimenin yabancı dilden geldiği düşüncesine, sarih değildir diyor. Farsça'ya, Türkçe'den iki söyleyiş şekliyle Tenri kelimesinin geçmesi muhtemeldi. "Altay dillerine vokal uyumuna sahip olmayan Hun dilinden gelmiş, sonradan Türk lehçelerinin kendi bünyelerine göre vokal uyumuna tâbî tutulmuştur" demekte ve "türlü lehçelerde Allah ve Gökyüzü için kullanılan kelimeler" "şema halinde gösterilmektedir." "Burada Çuvaşça ve Tuva lehçesinde tezat halinde olan "gök", "gökyüzü" ve "Allah" anlamına dikkati çeker. Meselâ Çuv. Pelet (< bulut) "Gök", Tura < Tenri "Allah"; Tuv. där < tängri, burgan (burxan Uygurcada "Buddha") "Allah"dır. (Sf. 210) denilmektedir.

TENGRİ–TENKRİ

"Tengri –Moğolca– Gökteki Mukaddes Mahlûkat."

Tenkri-Tengri-kelimesi-Gök-mânasına olarak Hiyungnu dilinde de vardır.

Çin'ce –Tiyan-Gök ve unsuru aslî ve iptidaî demektir. Eski Türklerin Çinliler gibi Tengriye yâni göğe taptıkları da bundan anlaşılır. Çinlilerin Tiyan-Şan yâni Allah dağları dedikleri meşhir silsilei cebel.

Türkler arasında –Tengri (Tanrı) tağ– anılır. "Altay Türkleri Allah'a-Tengri-Kayragan- derler. Tangri burada da tenk yâni gök ve Allah mânâsına gelir. Kayragan da bütün Türk dillerinde sıyanet etmek, saklamak ve korumak" demek (Kayırmak) fiilinden ismi faildir ve [Kayragan, kayrakan, kayıran] ve sıyanet eden şekillerinde yazılır." (Sf. 112)

Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lûgatı, İstanbul 1928, Maarif v.Y. 2. Cilt. Sf. 111 (Tenk, tan = Tan, ten, tanyeri, fecir) (Sf. 112) Sf. 111 "Tengri-Âlım – Tanrı, Tenri, Allah. (Tenkte yâni gökte olan) Sf. 111 "Yakut-Tangara (Tangera) - Kök Tanrı" Sf. 113 "Tenk–Tan – Çağatay – İsim – Tan, ten, fecir."

Görüldüğü üzere yukardaki cümlelerde çelişme vardır. Kayragan'da diğer bir Tanrı adı değil, aynı Tanrı'nın esirgeyen koruyan anlamına bir nevi ayrı Tanrı'yı belirten bir kelime olarak kullanılmaktadır.

TENGRİ SÖYLEYİŞİNDEN TANRI SÖYLEYİŞİNE GEÇİŞ:

T(E)NGRİ İNCE SESTEN KALIN SIRAYA GEÇİŞ HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Kemal Eraslan muhtemel 13. ve 14. yüzyıllar Türkçesi saydığı (Manzum Oğuznâme) münasebetiyle şu bilgiyi sunmaktadır:

"(6) t(e)ngriga" "Tanrıya" Metnimizde ayrıca cehennemke (85), ciger-parasinga (83), diniga (59), iziga (29) misâllerinde de görülen ek uyumsuzluğuna, Doğu Türkçesi metinlerinde sık sık. Batı Türkçesi metinlerinde ise ara-sıra rastlanmaktadır. Daha ziyâde kalın ekler kullanma temâyülünün, bir imlâ mese'elesi mi, yoksa bir fonetik mes'ele mi olduğu husûsunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir (fazla bilgi için bk. K. Eraslan, Doğu Türkçesi'nde Ek Uyumsuzluğuna Dâir, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XVIII, İstanbul 1970, S. 113–124). R.R. Arat, yabancı asıllı kelimlerin Türkçe içinde kalın veya ince okunuşlarının, sona getirilen eklerden kolayca tesbit edilebileceğini ileri sürmekte ise de (bk. R.R. Arat, Atabetü'l-hakayık, not: 128), aynı durumun Türkçe kelimlerde de görülmesi, bunun bir imlâ mes'elesi olabileceğini de düşündürmektedir.

T(e)ngri kelimesinin ince sıradan kalın sıraya geçişinin sebebi de, bu kelimenin daha ziyâde ta-alâ sözü ile birlikte kullanılmış olmasıdır." diyor ve[1] Tanrı ta-ala'yı buna örnek olarak gösteriyorlar.

BİZANS TARİHÇİLERİNİN VE DİĞERLERİNİN 6. YÜZYILDA BAŞLIYARAK YAZILARI:

Prof. Dr. Rösanyi'nin, bu konudaki yazıları dikkate şayandır. VI. yüzyıl yazarı Menander'in Türkler hakkında "herne kadar toprağa, su-

---

1 Kemal Eraslan, Manzum Oğuznâme, (Notlar, 6) Sf. 198 (Türkiyat Mec. İstanbul 1976) C. XVIII, 1973–1975.

2 Prof. Dr. Laszli Rösanyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sf. 30

ya ve ateşe saygı göstermekle beraber, yine de kâinatın yaratıcısı tek Tanrıya inandılar" demektedir.[2]

Gene bir Bizans tarihçisi Teophylaktos şöyle belirtiyor: "Türkler, yerlerin ve göklerin hâkiki sahibi tek bir Tanrı'ya inanıyor, ona tapıyor ve onun için kurban kesiyorlar."[3]

3 Yılmaz Öztuna, Osmanlı Türk Toplumunda Din, (Hayat) Tarih Mecmuası 1 Kasım 1976 1976, Yıl 12, C. 2., Sayı 11, Sıra No. 143, Sf. 4

3- KELİME ANLAMI: TENGRİ VE GÖK MESELESİ:

a- Tengri, Tanrı kelimesinin bir renk adı olan Kök (Türkiye Türkçesi: Gök) kelimesinin kullanıldığını Büchner Radloff'a dayanarak söylüyor. (Radloff, Wb., II, 1220). Bize göre hem kök (Gök) kelimesi de vardır, hem Tengri kelimesi de vardır. Niçin ayrı kelimeler varken bir renk adı olan gök kelimesi, Tengri olarak kullanılmış olsun? Burada bir renk değil, enginlik, derinlik, büyüklük, el-âzam (azametli), yücelik, gibi birçok sıfatlardan birisi olarak kullanılmayı düşünmek gerekir. Aksı halde (Kök Tengri) iki defa gök kelimesinin tekrarlanışı gibi tuhaf bir anlamı ortaya koyar. Büchner'in dayandığı kaynaklarla "Eski Türkçe'de ayrıca kök, kalık yâni mâvî, esir tabakası geçer" (Uigurica, S.8, 18, Radloff, Wb., II, 240) demesi bizim ileri sürdüğümüz görüşü teyid eder. (İslâm Ansiklopedisi, C. 11, Sf. 706) ve Büchner'in kendisi bir üstteki hükmüyle çelişki arzeder.

Tanrı = Tengri adı başka dinleri kabul eden Türklerin Tengri adını, Tanrı veya o dinin en yüksek varlığını karşılamak üzere de kullandıklarını görüyoruz.

Büchner (C. 11, Sf. 706 İslâm Ansiklopedisi) bunu şöyle açıklamağa çalışıyor: "Tabiatıyle bu durumda "gök" mânası arka plâna geçmiştir." demektedir. Halbuki, bize göre bu Göktürk (Orhun) yazıtlarında bile gök anlamında değildir. Arka plâna geçme sadece belgesiz bir iddiadır veya herhangi yakın zamanın bir gözlemiyle bir yakıştırma yargısıdır.

b- Bazı Ansiklopedilerin ve Sözlüklerin tahlil ve eleştirisine örnek sunmamızı faydalı buluyoruz. Esasen bu hususta Ansiklopediler çok zaman birbirine benzememektedir.

"Diyo (Dieo), Tanrı, Tanrı'nın kişisel varlığı ve dünyada etkisi:

"Tanrı: (eski Türkçe: Tengri); Evrende bulunan herşeyi yarattığına ve koruduğuna inanılan yüce varlık."

(Yer Tanrısı-Gök Tanrısı: İlâh).

Tanrı buyruğu, Tanrı'nın emri, Kuran, Tanrı Kulu, Tanrı'nın yarattığı kimse; doğru ve dindar kimse.

Çeşit. Deyim. Tanrı'nın günü, her gün.

Tanrı hakkı için = Yemin ve ant olarak kullanılan söz.

Tanrı misafiri; gece yatısına gelen herhangi bir misafir.

[Tanrı kelimesi bazı deyimlerde Allah kelimesinin eşanlamlısı olarak kullanılır:

Allah aşkına: Tanrı aşkına,

Allah korusun: Tanrı korusun gibi.]

"Zos. Esk. Tanrı deveciği, Tespih böceği." "Tanrı kuşu, Tavus kuşu."[1]

Burada bilhassa Yer Tanrı veya Gök Tanrı gibi deyişler Türklere ait değildir. Başka dinleri anlatırken kullananlar vardır.

«Türkçeye, Sümerce (Gök-Tanrı) anlamına gelen «Dıngır- Tingir kelimesinden geçen T*anrı kavrami ilk defa Uygur dilinde görülür.*[2] Bundan gökleri yöneten, gökleri kuşatan güç anlaşılır. Tanrı insanlarla, insan davranışlarıyla ilgilidir. İnsanların bütün işlerine, düşüncelerine, eylemlerine karışır. Kızar, yıldırımlar düşürür, şimşekler çaktırır, *yağmurlar yağdırır.* İnsanların arasına girer, ıssız yerlere, ormanlara, kırlara gider. Bazen gizlenir, bazen herkese ışık, evreni sarsan bir güç niteliğinde görünür. Depremler, fırtınalar, yangınlar, seller *onun buyruğu* altındadır. *Eski dinlerde olduğu gibi Türklerde de üç büyük Tanrı vardır :* 1- Göklerin Tanrısı, 2- Suların Tanrısı, 3- Karaların Tanrısı. Bu üç büyük Tanrıdan sonra bütün tabiat olaylarını temsil eden *ikinci derecede Tanrılar gelir.*[3]

Bükün olayların, varlıkların ayrı bir Tanrısı vardır. Bunlar da *üç büyük Tanrının buyruğu altındadır.* Bu üç büyük Tanrı ilk defa Sümerler ve Hititlerde görülür. Gerek Sümerler, gerek Hititler tarafından ölçüler içinde geliştirilen bu *üçüzlü Tanrı inancı sonradan Türklere geçti.*[4]

Ancak Türkler de Sümer ve Hititler'de olduğu gibi *yerleşik yaşama düzeni olmadığı için, Tanrılar adına kurulan büyük tapınaklar da yoktur.*[5]

---

1. Meydan Larousse, İstanbul 1973, (Cilt: 11, Sf. 880).

2 Yanlıştır. Hunlardan biri kullanılmaktadır.

3 Bu bilgiler hep yanlıştır. Türkler, değil, başkaları karıştırılmıştır.

4 Tamamen yanlıştır.

5 Tamamen yanlıştır. Türklerde yerleşikte, göçebede vardı. Şehirler, köyler kurulmuştu. Mağaralarda, dağlarda dua ediliyordu. Oralarda mâbed durumu vardı:

Hint ve İran dinlerinini benimseyen Türkler yerleşik yaşama düzenine geçince, Tanrılar adına tapınaklar kurmağa başladılar. Tanrılar için yılın belli günlerinde ve belli bir tapınakta tören düzenleme, yerleşik yaşama düzeninin benimsenmesiyle doğdu. Bunun ilk örnekleri, Tanrıların belli bir yerde kutlanışı *ilk defa Topa ve Uygurlarda* görülür.

Türklerde genellikle üç büyük Tanrı vardır: Ay–Han, Gün–Han, Gök–Han.Daha çok *Asya Türklerince inanılan* bu Tanrılar Anadolu'da benimsenmedi. Anadolu'da genellikle Hitit ve Sümer tanrıları tutundu."[6]

Türklerde Tanrı Dağı, Perslerde Elburz dağı v.b. kutsaldı.[7].

"Bütün Tanrısal nitelikleri kendisinde toplayan tek bir Tanrı fikri, ve Tanrı ile evreni birleştiren heptanrıcılık (Panteim) izleri dikkati çekicidir.

Dinler, Tanrı fikrinden doğmuştur; (Ruhçu ve idealist açıklama)

Maddeci açıklama, dinleri insandan ve toplumdan çıkartır.

"Hem zihinde hem de gerçekte kendinden daha büyük bir şeyin düşünülemiyeceği bir şey vardır." Sözü dikkate şayandır.

Bu ansiklopedide verilen bilgilerde yanlış açıklamalar yapılmıştır.

6 Meydan Larousse, C. 11, İstanbul 1973, Sf. 881.

7 Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları(Dağlarla ilgili inançlar 1973)*. Yukarıdakiler Tamamen yanlış bilgilerdir.

KELİME OLARAK TANRI:

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1970, II. Cilt, Sf. 705, 706, 707. V.F. Büchner:

Tanrı hakkında şu bilgi veriliyor.

"Tanrı; Tanrı (Türkçe), Gök; Tanrı" anlamına gösterilmekte ve doğu şivelerinde bu kelimenin genellikle ince ünlü olarak kullanıldığı ve Çağatayca ise Tengri olduğu ve umumiyetle böyle kullanıldığı belirtilmektedir. "Teleütçe'de Tenere ve Altay şivesindeki (Teneri)nin belirtilmesi gerekir. "Kazan şivesinde Tengri (Tanrı) yanında bir Teri (= aziz tasviri ve bir de has isim olarak Teri – birdi ki, burada Teri "Tanri" demektir), kelimesi vardır. " denilmektedir.

"Yakutça'da da ayrıca üç heceli olmak üzere, yine kalın (Tanara) şeklindedir.

Kaşgarlı Mahmut'un Dîvan-ü Lügat-it Türk (B. Atalay, Ankara, 1941, III, 376 V. d. de:) "Tengri, yüce Tanrı mânasına gelir. Kâfirler göğe Tengri derler; yine bu adamlar büyük bir dağ, ulu bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde ederler; yine bunlar hakîm kişiye de tengriken derler", "Tenriken, eski Türkçe bir ünvan olarak da geçmektedir. Tenriken = hükümdar, Mâni dininde "Tanrı" anlamına tengriken geçiyor. Burada Tengriken, El-Âlim-Bilen, bilgin anlamına kullanılmalıktadır.

"Tengrim kelimesi (Tengri'nin birinci şahıs mülkiyet ekli şekli)" "Turfan metinlerinde hükümdar kızları ve zevceleri için kullanılmış bir ünvan gibi görül"düğünün ileri sürüldüğünü ve bunun hanım ve begüm'ün bugünkü kullanılışı ile mukayese edil"diğini görüyoruz.

Tengri kelimesinden çıkmış, tengriçi =Tanrı adamı veya rahip anlamına kullanılıyor.

"Kumanca tenrilik = "divinus" = ilâhî; ve Uygurca tengrilik = "dindar" anlam ına kullanılışını biz Tanrı'nın bir gök anlamından çok

farklı bir derinlik gösterişine işaret eden belgeler olarak görme eğilimindeyiz.

Tanrı (Tengri) adının, Moğolca olmadığı, Moğolca'ya Türkçe'den geçtiği ilmî araştırmalar sonunda isbat edilmiştir. Moğolca Tegri, türkçeden Tanrı anlamına alınmıştır.

V.F.Büchner, "Bu Türkçe kelimelerin iştikakı hakkında öne sürülen iddialar (misal. H. Vambery ve Barbier de Meynhard'ınki) bir değer taşımamaktadır.

Bugünkü Orta Asya Türk şîvelerinin ekserisinde Tengri "Tanrı" ve "Gök" mânalarına gelir demekte ve Türkiye Türkçesinde, Tanrı kelimesinin Allah karşılığı kullanıldığını belirtmektedir. (Sf. 705).

Haziran 1979 da Taşkent halkının Allah'a (Tenrı) dediğini bizzat gördük. Ortaasyada (Tenrı) halen (Allah) karşılığı olarak kullanılıyor.

Tengri ile ilgili birleşik kelimeler kuruluşu:

Farsça da Hudadad ve Hudâbanda ya benzer özel adların Türkçede Tengribîrdi ve Tengrikulu gibi karşılıkları olduğu anlaşılıyor, Tanrı misafiri gibi kelimelerde vardır.

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİNİN DE TANRI MADDESİNİN SÖZLÜK ANLAMIYLE VE BUNUNLA İLGİLİ OLARAK TÜREYEN KELİMELERİN KAYNAKLARI

1- **Pavet de Courteille,** *Dictionnaire Turc–Orieantal.*

2- **W. Radloff, Versuch,** *Eines Wörterbuches des Türkdialecte,* III, 832, 1043 v.b. 10472 1048 v.d., 1065, Tengriken (hâkim, âlim anlamına) III,

3- **O. Böhtling** *Über die Sprache der Jakuten, Jakutisch–deutsches Wörterbuch,* S. 90.

4- **H.Vämbery,** *Etymologisches Wärterbuch der Turko–Tatarischen Sprachen,* S. 168 v.d.

5- **Kaşgarlı Mahmud,** *Divânı Lugâtit–Türk,* İst., 1333–1335, III, 278 v.d. Çev: Besim Atalay, Ankara 1941, III. 376, v.d.d.

6- *Tengriken* (Hakim, âlim anlamına (kaynak):
F.W.K. Müller, Ugurica, S. 47.

Tengrim kelimesi (yâni Tengri'in birinci şahıs mülkiyet ekli şekli) Turfan metinlerinde hükümdar kızlari ve zevceleri için kullanılmış bir ünvan gibi göründüğüne dair : F.W.K. Müller, Ugurica, S. 4.

7- *Tengriken* (Hükümdar), (Mani dininde) Tanrı anlamına kaynak: Cauastuanift., neşr. A.V. le Cog, 1911, S. 10

8- *Tengriçi için:* Chuastuanif, JRAS, 1911, S. 289, 299 = Râhip (aslında: Tanrı adamı)

9- *Kumanca Tenrilik*="divinus" = ilahî; Uygurca tengrilik = "dindar". Moğolca Tegri (Tanrı). Türkçeden alınma bir kelimedir (bu şekil için) kaynak: Bibl: Buddica, XII, 51.

10- **V. Thomsen,** *İnscriptions de l'Orkhon,* S. 112. (Tenri kavramı). Günümüzdeki Türklerin dininde batılılarca (Şamanizm) adı takılan (Teleüt ve Altaylılarda) Tenri kavramı h. Kaynaklar:

11- **H. Vämbery,** *Die Primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes*, 1879, S. 150. v.d.

12- W. Radloff, Aus Sibirien, 1884, II. C. 1 v.d. (Türkçe Çev: Ahmet Temir, Sibirya'dan, Ankara 1956, II/I, 3 v.d., II, 33-4. II, 5 v.d.)

13- Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens. C.I.

BAZI KISALTMALAR:

JRAS = The Journal of the Royal Asiaticsociety, London.
ZDMG = Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ:

Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay. İstanbul 1968, Sf. 233.

" t(ä)ngri = tngri. Tanrı: Türkiyat Mecmuası, 254, 85.

" Tänribermiş = Antroponim

" T(ä)ngriçi = Tanrıya hizmet eden: Chuas. 60, 152.

" T(ä)ngrikän = 1- Tanrıhan, antroponim, Pfahl. 6, 3.

2- Unvan: Alt. Gr., 340. A. Von Gabain, Alttürskische Gramatik, Leipzig, 1950.

a (ünlem karşılığı kullanışı)

Oğlum-a = ey oğul

tänrı-y-a = Ey Tanrı

Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Sözlüğü 1968, Sf. 234:

tängrili = Tanrılı: Chuas, 11,7.

tängrilig = Tanrılı, semavi, ilâhî, dindar, mümin.

tängrilik = Mabet, tapınak, ibadet yeri: Man. I. 33,17; Alt: Gr. 340

Halbuki 1931 yılındaki basımın 180. sayfasında (Tängrilig adı) altında iki ... lik) kelimeyi aynı anlamda kullanmıştır. Bu yeni basımda g ile k sonundaki kelimeye göre ayırmıştır. (Sf. 234)

1968 basımının 242. Sayfasında:

tngri = 1. Allah, Tanrı, Ruh, Put.

Kaynakları:

W. Bang, *Ein Uigurisches Fragment über den manicheischen Windgott, Ungarische Jahrbücher,* VIII. 1928 (A. Von Gabain'la beraber) 249; 25

W. Bang. ve A. Von Gabain, *Uigurische Studien, Ungarischen Jahrbücher,* X, 3, Berlin 1930, S. 193-120. 194, 12.

(ABAW, Berlin I, 1929; II, 1929; III, 1930; IV. 1930; V. 1931 (W.Bang–A.Von Gabain neşri); VI–1934 (W. Bang–G. Rachmati–A. Von Gabain); VII. 1936 (G. Rachmati W. Eberhard); VIII. 1954; IX. 1958 ve X. 1959 (A. Von Gabain)

2. Gök = Paul Pelliot, La version ouigure de l'histoire des princes Kalyânamkara et Pâpamkara, T'oung Pao, XV. Leide 1914, S. 225–272, 5, 8. C N. Orkun'un çevirmesinde var. H. Tanyu)

3. Şevketli, haşmetli = Türkische T. II, 6, 1 = tängri (Türkische Turfan –Tescte)

Tngridäm = İlâhî, semavî: Hüen, 12, 128.

tngrilik = tängrilik

tngrim = Tanrım, haşmetmeab, ilâhım: TT. II, 6, 8 (Türkische Turfan Tescte).

Bu yeni 1968 A. Caferoğlu'nda Kök kelimesi yok.

Sf.139): Oğan = Allah, Tanrı: As. Maj. IX. 133, 36 = Ugan var (Asia Major) dergi)

Sf. 265): Uma = Anne: Suv, 623. 18.

Umai = Doğum sonu, kadın uzvu, rahim, döl yatağı: Türkische Turfan Tescte, VII, 38 (27) 16.

Umai = Antroponim, kadın adı: (USP. 301. W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler (S. Malov Yay.) Leningrat 1928.

Ülgen, bu sözlükte yoktur.

Çalap, Kara Han, Erlik'te yoktur.

Sf. 308): Zrua = Zervan (İlâh): Man. III. 5, 8. (A. Von Le Cog, Türkische Manichica aus chotscho A, PAW. I, Berlin 1912, 11, 1919, III, 1922).

8. Yüzyıl. 745 devlet kuruluşu
840 devlet çöküşü:

Sf. 121) Eski-Uygurca, Kük = Kök demektir.

Sf. 81) Han = 1.Han, Kral, hükümdâr, 2. Kaan

Sf. 73) Er = 1. Erkek kimse, 2. Efendi, bey, şehzâde, 3. Zevc, koca.

Sf. 287) Yarlığ = yırlık = yarlık

Sf. 304) Yarlıkamak = 1. Buyurmak, va'az vermek, öğüt verme, haşmetle yapmak, kat göstermek, merhamet göstermek.

Tan = Şafak.

Yumak = yıkama.

Kün = Güneş. (A.Caferoğlu, Sf. 96 Uygurca S.)

Kük = Kök. (A.Caferoğlu, Sf. 95)

Kök = Gök mavi (Sf.88)

1. Gök mavi. P. P. 38, 1; T.T.V. 26, 85; 26, 88; PP. 57, 2.
2. Kök (t(ä)nri (Mavi sema; T.T.I. 7, 23.
3. Kök qalığ "id"; III. 16, 129; V. S. 20, Not A. 117.

Kök monçug = Mavi boncuk; Suv. 348, 1; Man. I. 14, 6

og. 8, 52;

Kaş. I. 302.

Rd. II. 121

Sema. USP. 284; Hüen-Ts. S. 30; Og. 8, 5.

Kaş. I. 46;

Rd. II. (Şark. Türk) 1220

Kök : Has isim.

Og. 10, 86 (A. Caferoğlu, Uygurca S. Sf. 88).

TT : W. Bang und A. von Gabain, Türkische Turfan-Tescte. Sitzungsb-d.Preus. Akad d. Wıs. Phil-Hist. Klasse. I.I: Berlin 1929; II. 1929; III. 1930; IV. 1930; V. 1931.

PP : Paul Pelliot, La version Quigure de l'histoire des princes Kalyanamkara et Papamkara. "T'oung Pao" XV. Leide 1914, S. 225-272.

Suv : Suvarnaprabhâsa, (Sutra Zolotoga Bleska) ed Radloff und Malow. "Bibliotheca Budhica" XVII. Sanktepetersburg 1913,I, II.
U.X.F.W.: K.Müller, Uigurica, Abh. d. König-preus. Akad. d. Wissenchaften. Berlin. I. 1908; II. 1911; III. 1922; IV. 1931 Herausgegeben von A. von Gabain.

Inscer : Wilhe. Tohmsen, Insctriptians d. L'Orkhon. "Memoires de la Societe Finno-Ougrienne ".V." Helsingfors, 1896.

Hay : A. Caferoğlu, Abû-Hayyan Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, İst. 1931.

Chaus : A. Von le Coq, Chuarstuanıft, ein Sündenbekenntnis der Manichäischen Auditoros. Abh. d. preus-Akad. d. Wissen Phil. Hist Klasse, Berlin 1911.

Man : A. Von Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho. Abh. d. preus. Akad. d. Wissen Phil. –Hist, Klasse. I. Berlin I 1912; II. 1919; III. 1922.

Usp : Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler. ed. S. Malow, Leningrad, 1928.

Rd : W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk–Dialeke Sanktpetrersburg, C. I–IV.

MV : C. Brackelmann, Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al Kaşgaris Divan Lûgat at–turs. "Bibliothecaoriantolis Hungaricca", I. Leipzig, 1928.

Og : W.Bang ve G.R. Rachmatı, Die Legende von Oghuz Quahan. Berlin 1932. Sitzungsb d. preus. Akad. d. Wissen Phil.–Hist. Klasse 1932. XXV.

tängridäm : ilâhî (A. Caferoğlu, Sf. 180).

t(ä)ngrikan : tngrikän "Tanrıhan" (A. Caferoğlu, Sf. 180)

t(ä)ngrili : Tanrılı. (Chaus 11, 7.)

tängrilig : Mâbed, (putmâbedi) ilâhî, semavî, dindar, diğer telâffuzu tngrilik. tänrilik. (Sf. 180, 1968 basımında değişiktir).

ä (el kelimesindeki e)

t(ä)ngri : tngri. "Türkiyat Mecmuası" IV. 254, 85

Chaus : 8, 2; 18, 34

Man : I. 21, 3;

Usp : 296

Rd : III. 1047

Kaş : I. 80, 9; (Mahmut Kaşgârî Divan–ı Lûgat Türk)

MW : 203;

U : II. 28, 1;

Inscr : 144 n. 17

Hay : 101 (Prof. Ahmet Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, Sf. 108, İstanbul 1934, İst. V. Türkiyat Yayınları)

Abu Hayyan : Tänri, Tanrı Kib'âlı–al–idrak li–lisân al–Atrâk, ve muhtelif kaynaklar. (Dr. A. Caferoğlu, İst. 1931, Sf. 101, Türkiyat Yay).

Notlar : İstanbul, 1931.

BÖLÜM II

ESKİ TÜRK EDEBİYATINA UMUMİ BAKIŞ:

Türklerin kendilerine özgü dünya görüşü nedir? Eski Türk Edebiyatında, Yazıtlaırında (v.b.) Dini İnançlar:

Türk Edebiyatının, 1- İslâmiyetten önceki dönem, 2- İslâmî dönem ve 3- Batı etkisinin belirdiği dönem olduğu bilinen bir husustur.

1. Dönem hâlen eldeki belgelere, eserlere göre M.Ö.II. yüzyıldan M.S. XI. yüzyıla kadar sürüyor. Bu dönemi 1- Sözlü Türk Edebiyatı 2- Yazılı Türk Edebiyatı olarak ayırmak gerekiyor.

1- *Sözlü Türk Edebiyatının* eserlerini başta *destanlar, sagu, koşuğ,* (Av ve tabiat şiirleri), tarzda şiirlerle, atasözleri (Savlar) teşkil ediyor.

Türklerin elbette çok geniş sözlü edebiyatı vardır. Türklerin yapısı, göçler ve savaşlar, iklim ve jeopolitik şartlar Türkleri hareketli ve mücadeleli bir hayata sevketmiştir. Bu durum değişik kültürlerle karşılaşmıştır.

Kültür Tarihi bakımından Sözlü edebiyatın hemen yazıya geçirilmemesi çok büyük bir kayıp olmuştur. Sözlü edebiyatın tesbiti yüzyıllarca sonra olmuştur. Sözlü edebiyatın tesbiti Oğuz Kağan destanının ilk kuruluşundan *enaz onbeşyüz yıl sonra* (M. S. 13. yüzyıl) yazıya geçirilmesi bir örnektir. *Kaşgarlı Mahmut*'un Türk Dil ve inancını, töresini, savlarını ve dörtlükleri tesbiti çok faydalı olmuş 11. yüzyılda değerli bir kültür hazinesi olarak kalmıştır.

Oğuz Kağan'ın ünlü kitabesi gök (kök) kelimesinin kullanıldığını da gösteriyor:

"Kün /tuğ bolgıl *kök* kurıkan"

(Güneş tuğ olsun, gök çadır!).

Bu Cihan hâkimiyeti ülküsü kadar gök'e Tanrı denilmediğinin basit bir örneğidir.

2- İslâmdan önce Yazılı Türk Edebiyatı:

Yenisey mezar kitabeleri (yazıtlar), Göktürk (Orhun) Anıtları ve Uygur Türklerinden kalan Turfan metinleri.

Orhun Anıtlarında kök, gök karşılığı olarak geçiyor. Tengri, yaratan, yaşatan, öldüren yüce varlıktır.

Onlarda Tengri Dini vardır. Uygur döneminde Budizmin metinlerini görüyoruz. Sekiz Yükmek, Altun yaruk ve dinî ve ahlâkî eserler. Biz konumuzla ilgili olarak bunlara dair önümüzde birkaç örnek sunacağız:

1- ESKİ TÜRK YAZITLARI:

GÖKTÜRKLERİN TARİHÇESİ:

Orhun Anıtları, milattan önceki yılların kalıntılarının izlerini taşıyor.

"Hunlar tarafından kurulup, değişen sülâleler ve boylar idaresinde devam edegelen Asyada ki büyük Türk İmparatorluğunun 6. asırla 8. asır arasındaki devresinde hüküm sürmüşlerdir. 6. asrın ilk yarısında Türk devletinin başında Avarlar bulunuyordu. 552 tarihinde Bumin Kağan, Avar idaresine son vererek Türk devletinin Gök-Türk hanedanı devrini açtı."[1]

Gök-Türk devletinin, iç karışıklık, Çin entrikası yüzünden önce doğu kısmı Çin hâkimiyetine, sonra batı kısmı geçmeğe başladı. Kutluğ Kağan (İltiriş Kağan) 680-682 de Çin hâkimiyetinden devleti kurtararak yeniden güçlendi.

691 de İltiriş Kağanın ölümü üzerine kardeşi Kapgan Kağan'ın yönetiminde devlet eski azametini gösterdi.

İltiriş Kağan'ın ölümünde Bilge ve Kül-Tiğin adlı oğulları 8 ve 7 yaşlarında olduklarından, 716 da Kapgan Kağan ölünce onun oğulları yönetime hâkim olmak istedilerse de Bilge ve Kül-Tiğin, amcazadelerini uzaklaştırdılar ve devlete hâlkim oldular. Emektar ve yaşlı olan ve Bilge Kağan'ın kayınpederi Tonyukuk'un yardımıyle devlet güçlendi. Kül-Tigin 731 de, Bilge Kağan 734 te öldü. 745 yılında Uygurlar, Gök-Türk hâkimiyetini kaldırdılar.

Tonyukuk anıtı, onun tarafından 720-725 de dikilmiştir. Ağabeyi Bilge Kağan 732 de kardeşi Kül Tigin için anıt diktirdi. Bilge Kağan'ın ölümünden bir yıl sonra oğlu 735 te babası adına anıt diktirdi.

Birçok yazıtlar (başlıca 6) içinde bu 3 anıt en önemli olup, Orhun Âbidelerine (anıtlara), Orhun Yazıtları (kitabeler) da denilir.

---

1 Prof. Dr. Muharrem Ergin, Orhun Âbideleri, İstanbul 1973, Boğaziçi Yayınları Sf. 7.

Önce bugünkü dile çevrilmişlerden sonra metinlerdeki Tengri (Tanrı) ve dini inançla ilgili olanları nakledeceğiz.

"Kül Tigin Anıtı":

" Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamiyle işit." Bu mecâzi olacak bir benzetme olarak kelime anlamına göre almamak gerekir.

"Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum."

"Türk Kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur."

"Türk Kağan Ötükenyış olursar ilte bung yok."[2]

"Ötüken oramanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş."[3]

" Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın."[4]

"Tanrı buyurduğu için."[5]

"Üstte *mavi gök*, altta yağız yer kılındıktan, ikisi arasında insan oğlu kılınmış." (Sf. 20).

"Gök Türk" (Sf. 20).

"Yasçı, yas tutmuş " geçiyor (Sf. 21).

"*Yukarı da Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş*" (Sf. 21)

"*Tanrı kuvvet verdiği* için babam *kağanın* askeri *kurt gibi* imiş, düşmanı *koyun gibi imiş*." (Sf. 22)

"..... Kırkyedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış, *Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlığı, kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış..*

Görülüyor ki Tanrı Kağandan üstündür, eğer o lûtfederse zafer kazanıyor.

"Babam kağan için ilkin Baz Kağanı Balbal olarak dikmiş." (sf. 22) *Tanrı, gök yerine değildir*. Bu çevirme onu gösteriyor:

"Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittim. Doğuya giden, gittin. Kanın su gibi koştu, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın (cariye) oldu." (Sf. 24).

"Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. *Türk milletinin adı sanı yok* olmasın *diye, babam kağanı, annem* hatunu *yükseltmiş olan Tan-*

2 Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, C.I., Sf. 22-23 Prof. Dr. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay. Sf. 17

3 ve 4 M. Birgin, Sf. 18

5 Y. K. Sf. 19

ri, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı, Kağan oturttu tabi" (Sf. 24).

Burada Tanrı ile Kağan ayrılacak...

"... savaştım. Ondan /sonra, Tanrı bağışlasın." (Sf. 25).

"Umay gibi annem hatunun devletine, küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı." (Sf. 25,26)

"Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendime düşünceye daldım (üzüldüm, mateme garkoldum). Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar (Tanrı ezelî ve ebedîdir. H. T.) İnsan oğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım." (Sf. 30) Gene "yasçı" dan (Sf. 30) bahsediliyor.

"Kül Tigin koyun yılında onyedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik." (Sf. 30,31)

"Uçup gittiniz. Gökte hayattaki gibi..." (Sf. 31) (*)

BİLGE KAĞAN ANITI

Gene Tanrı'dan onun yaratmasından bahsediliyor:

"Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm:" (Sf. 33)

"Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, milleti olsun diye, babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır." (Sf. 35).

Bu islâmlıktaki (Ârşı Alâ) ya benziyor. Gök değil göğün daha üstü olan onun tepesi yâni (Arş), belirtiliyor.

"Tanrı kuvvet verdiği için, babam Kağanın askeri kurt gibi imiş, düşman koyun gibi imiş." (Sf. 36).

"... yirmi savaş yapmış. Tanrı lûtfettiği için illiyi, ilsizletmiş, kağanlığıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbî kılmış... töreyi kazanıp, uçup gitmiş." (Sf. 36).

"... Tanrı buyurduğu için / on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oturdum." (Sf. 36).

"Mukaddes Ötüken ormanının milleti." (Sf. 38)

---

* Göktürkler, Kırgızları, Türkişleri onların kağanlarını yendiklerini, öldürdüklerini anlatıp övünüyor. Sonra Oğuz'la karluk'la savaşıyorlar.

"Türk, Oğuz beyleri, milleti işit; üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?"

"Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, Babam Kağanı, Annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabiî." (Sf. 38).

"Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti, ateş, su kılmadım." (Sf. 39)

"... savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim." (Sf. 39)

"matem" kelimesi anlamına geçiyor. (S.f. 41)

"Tanrı kuvvet verdiği için orda mızrakladım, /dağıttım. Tanrı bahşettiği için, ben kazandığım için Türk milleti kazanmıştır." (Sf. 42)

"Tanrı buyurduğu için otuzüç yaşımda..." (Sf. 42).

"Üstte Tanrı, mukaddes yer, su , amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip, Çine doğru gitti." (Sf. 43)

"... yirmi altıda uçup gitti."

"...... yas töreni yaptırdım..." (Sf. 45).

"Yas töreni kokusunu getirip dikiverdi. Sandal ağacı getirip öz." (Sf. 46).

"Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı." (Sf. 46).

KUZEY CEPHESİ

"Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum." (Sf. 47)

"Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur." (Sf. 47) * buna benzer Sf. 48 de tekrarlanıyor.

"Tanrı buyurduğu için..." (Sf. 49).

"Tanrı buyurduğu için, dört taraftaki milleti düzene soktum..." (Sf. 49).

---

* Kaşgarlı C.I, Sf. 123 te: "Tatar çöllerinde, Uygur kurbünde bir yerin adıdır." diyor. Bu kelimenin Moğolca olduğunu, Moğolcada yer ilâhesinin adı,Türklerce kurtalsal sayılır, diyor.

"Üstte Tanrı, altta yer bahsettiği için gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milleti doğuda gün doğusuna, güneyde..." "Türk'ü"... Kedersiz kıldım. Üstte Tanrı kudretli..." (Sf. 50).

"Bilge Kağan uçtu." (Sf. 51).

TONYUKUK ANITI. BATI CEPHESİ. İKİNCİ TAŞ

"Tanrı şöyle demiştir.: Han verdim, /hanını bırakıp teslim oldun. Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür." (Sf. 52).

"Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kağan kıldım." (Sf. 53).

"... Ötüken ormanına doğru sevk ettim... savaştık, Tanrı lütfetti, dağıttık." (Sf. 55).

"Ona yas töreni yaptırayım dedim." (Sf. 57).

(Tonyukuk Anıtı) *İKİNCİ TAŞ. BATI CEPHESİ*

Muharrem Ergin (Iduk) kelimesine ayrı bir anlam mı veriyor? "İlâhe" sözü asıl metinde yoktur. Buraya neden bunu katmış. Bir zühul olabilir. (Sf. 58).

"Tanrı, Umay ilâhe mukaddes yer, su, üzerine çökü verdi her halde. Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim? Hücüm edelim dedim."*

"Tengri Umay ıduk yır su basa birtierinç. Neke tezer biz?.... Öküş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım? Tegelim tidim." (Sf. 96) Görüldüğü üzere o zaman noktalama işareti kullanılmadığından ,M. Ergin Umay'ı (Tengri) yapmış, sonra (UYAN) arkasına da ilâhe demiş! Bu metinde yoktur. Burada bütün inanç gene dereceyle sıralanıyor.

Uma = ana demektir. Tanrıça denilirse tek Tanrı inancı olamaz. Üstelik dişi bir Tanrıçayı biz yakıştırma olarak, bir gelişi güzel zorlama olarak görüyoruz. Bu hususta Umay'ın, Koruyucu Ruh Veya Melek olduğuna dair. Türkoloji kongresindeki tebliğimiz ortadadır. Ona, Tanrıca denilmesi yanlıştır.

---

* Muharrem Ergin. Sf. 58

— H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları Sf. 103-105.

"Tanrı, lütfettiği için, çok diye /korkmadık, savaştık." (Sf. 58).

"Tengri yarlıkaduk." (Sf. 96).

"Biz de ordu sevk et ik. Anıyı geçtik. İnci nehrini geçerek Tinsi oğlu denilen mukaddes Ek dağını aşırdım." (Sf. 59).

DOĞU CEPHESİNDE

"Kağanımla ordu gönderdim. Tanrı korusun, ..." (Sf. 60)

Metin "Kağanımın sü iltdimiz. Tengri yarlıkazu." (Sf. 97).

Bu metinlerde Tanrı İslâm dininde belirtilen Allah'ın sıfatlarına çok yakınlık göstermektedir.

1- Tanrı, sonsuz bir hayata sahiptir, ezelî ve ebedidir.

2- Tanrı herşeyi yaratır.

3- Tanrı yaşatır.

4- Tanrı öldürür.

5- Tanrı üstün bir kudret sahibidir. Kaadirdir.

6- Tanrı insan kaderine hâkimdir. İnsana güç, başarı, zafer verir. Acunu (Kâinatı) yönetir.

7- Tanrı irade sahibidir.

8- Tanrı kelâm sahibidir.

9- Tanrı herşeyi en iyi bilendir, insana bilgi verendir.

10- Tanrı, esirgeyici, koruyucudur.

11- Tanrı, kulun duasını kabul edendir.

12- İnsan, Tanrının buyruğunda onun kuludur.

Tanrı, cismanî gök değildir. Zira Kök kelimesi vardır. (Sf. 121) (mavi, gökrengi, yeşil, sema, hava). Kök öng = Mavi nehir.

Kök (Gök) Türk'te = Mavi Türk olarak değil mübarek, kutsal, yüce, olarak alınmalıdır.

KAYNAKLAR

1- **Necip Asım:** *(Radloff ve Barthold'dan Tercüme(:* Orhun Âbideleri, İstanbul, 1340.

2- **Hüseyin Namık Orkun,** Eski Türk Yazıtları, T.D.K. 4 cilt, İst. 1936-1941.

3- **Prof. Dr. Muharrem Ergin,** Orhun Âbideleri, İstanbul, 1973 (İlk basım İstanbul, 1964) Boğaziçi Yayınları.

4- **Ali Kemal Meram,** *İlk Türk Devleti ve Yazılı Türk Anıtları,* İstanbul, 1968. Kitapçılık T. i Ş. Yay.

5- **Ali Öztürk,** *Ötüken Türk Kitabeleri,* İstanbul, 1973.

6- **Sir Gerard Clauson,** *Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar,* Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1976 (C. XVIII, 1973, 1975, Sf. 141–148).

MAKALELER

1- **Abdülkadir İnan,** *Umay ilâhesi Hakkında–* Türkiyat Mec. 2. İstanbul

2- **P. W. Schmidt:** *Tukuelerin Dini (Türklerin Dini(,* İstanbul Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, C. 14, Sf. 73. Temmuz 1966.

3- **V. Thomsen:** *Mogalistan'da Eski Türk Kitabeleri,* Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1927. Sa. 3.

4- **Julius Nemeth,** *Hun Kitabelerinin İzahı,* İstanbul Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı. 10. C. I, Sayı 1.

2- DESTANLAR:

Oğuz Destanı üzerinde Tarihçe: Oğuz destanının M.Ö.II. yüzyılda doğduğu ve ağızdan söylenerek yüzyılları aştığı anlaşılmaktadır. Nihat Sami Banarlı, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1971, Sf. 21, ve ilgili kaynaklar: "Oğuz Destanının ele geçen tek yazması, Paris'de Bibliothique Nationale'dedir. (Türkçe yazmalar bölümü: 1001) Türkçe neşri için bakınız: W. Bang ve R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936. (Aslı Uygur yazısıyledir). Oğuz Destanının İslâmdan önceki şekli hakkında ayrıca bakınız: E. Blochet, Cataloque Des Manuscrits Turcs. (C.II.S. 125) Destanın İslâmiyetten sonraki şekli ise: 1) XIII. Asır Moğol Tarihcisi Reşîdüddîn'in Câmi'ü't–Tevarih kitabının Târih–i Oğuz ve Türkân ve Hikâyât–ı Cihangîr–i û bölümünde farîsi ile: 2) XVII. asır Hiyve Hanı Ebü'l–Gaazî Bahâdır Han'ın Şecere–i-Terâkime adlı kitabında, Ortaasya Türkçesiyle yazılıdır. (Tıpkı basımı için bakınız: T.D.K. yayını, İstanbul 1937)."

Elde daha çok M.S. XIII. yüzyıllarda söylenenler olmakla beraber, bu destanın İslâmlıktan çok önce olduğu şüphesizdir. Oğuz Kağan Destanının XIII. yüzyılda Uygur yazısı ve Uygur Türkçesiyle yazılı destanın bugünkü Türkçe ile anlatılışında "Oğuz Kağan"ın" bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta olduğu"[1] belirtiliyor. Tanrı ve şeytandan bahsediliyor.[2]

Oğuz Kağan'ın oğulları, Gök, Dağ, Deniz, Gün (Kün), Ay, Yıldız arasında, Gök'ün diğer tabiat varlıkları olarak yer alışı da Gök'ün tanrıdan ayrı bir anlama geldiğinin açık işaretidir[2]. Oğuz Kağan'ın "Gök Tanrı'ya borcumu ödedim" deyişi burada Tanrı'nın gök gibi ulu, yüce benzetmesiyle sıfat olarak kullanılışını göstermektedir.[4]

1 Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1971, İkinci genişletilmiş basım. M.E.B. Yay. Sf. 18.

2 Y.K. Sf. 19

3 Y.K. Sf. 20

4 Y.K. Sf. 21

Oğuz Destanı'nın İslâmî şeklinde Nuh peygamberin oğlu Yâfes'in oğlu yani Nuh'un birinci torunu Türk adı ile anılışı ve onun Işık Göl çevresine yerleşmesi, ilk çadırı onun yapması ve Türk Tarihinin onunla başlaması, Oğuz Kağan'ın çok eski atası sayılışı dikkati çekmektedir.[5]

GÖK-TÜRK DESTANLARI:

Tarihte Türk adını devlet adı yapan ilk Türklerin Gök–Türk'ler olduğu bir gerçektir.

"Türk adını "mâvi" ve "geniş" mânalariyle sıfatlandıran "Gök" sözü burada, kurulan devletin büyüklüğünü, genişliğini ve bilhassa büyük millet olma inancını ifade için kullanılmıştır."[6] diyen Nihat Sami Banarlı'nın görüşüne katılıyor ve bunun nasıl muhtelif yerlerde Tanrı (Tengri) adının başında kullanıldığına bilhassa işaret etmek istiyoruz. Fakat Nihat Sami Banarlı'nın Bozkurt Destanını anlatırken "Bir kurt (yâni totem, tanrı)[7] açıklamasının Türk Dinî Tarihi bakımından tamamen yanlış olduğunu belirtmek isteriz. Bu totem ve şamanlık konularının da karıştırma ve yorumlarının ayrı bir kitapta ilmî tahlil ve eleştirisini sunacağız. Burada Totemizmin ve şamanlığın çok mübalagalı ve çok zamanda yanlış olarak Türk dini tarihinde kullanılışını belirtmek isteriz.[8]

Gök–Türk Destanının iki söylentisinde: 1– Bozkurt Destanı, 2– Ergenekon Destanı olarak bilindiğini kaydediyoruz.

(Oğuzname) diye adlandırılan (Oğuz Kağan Destanı denilen) bu rivayetler üzerinde muhtelif metin tesbitlerine çalışılmıştır.

"Reşîdud'd–din'in, Câmi'ü't–tevârîh adlı tanınmış eserinde yer alan rivâyet, Uygurca, Oğuz Kağan destanından bir parça, Ebu'l Gâzi Bahâdır Han'ın Secere–i Terâkimesi, Yazıcızâde Alî'nin İbn–i Bibi'nin El –evâmirül'l–alâ'iyye fi'l–umûri'l–alâiyye adlı eserinin tercümesi olan Târih–i Âl'i Selçuk'unun başında yer alan ve Reşîdü'd–dînin bir özeti olan rivâyet, Dede Korkut Oğuznâmeleri"[9] yanında Hüseyin Namık Orkun'un un, (Metin Sf. 108–120), Oğuzlara Dair (Ankara 1935, Sf. 96–107) da bir

5 Y.K. Sf. 21

6 Y.K. Sf. 24

7 Y.K. Sf. 24, 32

8 Ziya Gökalp, Kızılelma, Hazırlayan: Hikmet Tanyu (Açıklamalar: Oğuz Han, Ankara 1976, Kültür Bakanlığı Yayını Sf. 172–174 ve Şaman, Sf. 199–200, Gök – Tanrı, Sf. 205–206 maddelerine lütfen bakınız.

9 Kemal Eraslan, Manzum Oğuzname, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1976, C. XVIII, (1973–1975) Sf. 169.

bütün içinde daha önce (Ülkü, Bir Oğuz Efsanesi, C. 6, Sf. 3–4, Birinci kısım Sf. 267–275). (Çevirme Sf. 121–133. Ayrıca indeks ve 8 sahifelik fotokopi) neşri, İslâmi şekilde bile Allah karşılığı Tengri kelimesinin, cehennem karşılığı Tamuğ kelimesinin nasıl benimsenip kullanılmağa devam ettiği, (izi), (ıdi, Tanrı karşılığı) kullanışını, sahip, rab kelimesininde yer alışını görmekteyiz.

Kemal Eras'lan'ın (Uzunköprü'de ele geçen bir mecmuada yer alan manzum bir Oğuznâme"yi yeniden ele alarak ve tahlil ederek, neşri (Uzunköprü nüshası) İslâmî ve sonraki yıllara ait dikkati çekici kaynaklardan bir kısmıdır. Bunun, Karahanlı Türkçesi ile Klâsik Çağatay öncesi, arası sanılıyor. 13. veya 14. yüzyıllar olduğu sanılmaktadır.

Faruk Sümer, Oğuzlara ait Destanî Mahiyette eserler, yazısında bu konuya dair önemli bilgiler sunmaktadır.[10] Bu kaynak yukarıdakini izlemeli.

Biz sahamız olmayan bu konuda geçerli ve önemli kaynaklardan ancak bir kısmına, konumuz ilgisi nisbetinde temas edeceğiz.

Oğuz Destanı :Hunlardan kalan ve İslâmdan çok önce ve sonra olmak üzere iki şekli vardır:

Paris M. Kütüphanesinde Uygur harfiyle yazılı Metin[11] ve Almancası[12] incelendiğini de görüyoruz.[13] Metnin tarih ve şivesi tesbit edilememiş olmasına rağmen 11. sayfa da Oğuz'un "yüzü gök", "OğuzKağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi" "Oğuz Kağan bir yirde dengri–ni Çalbargu". Bu metinde kök (gök) kelimesi ayrıca geçmektedir.[14]

"(51) kök = gök. (52) bir kök yaruk düşdi. Kün dün ay "Çevirme:" Gökten bir gök ışık indi."[15]

"Oğuz, topraklarını çocukları arasında paylaştırırken yaptığı seferleri Tanrısına eda edilmiş bir borç olarak gösterir."[16]

10 Faruk Sümer, Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, Ankara, D.T.C.F. Dergisi, Ankara 1959, C. XVII, Sayı: 1–2, Sf 359–455.

11 W. Bang ve G.R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936, Edebiyat Fak. Yay.

12 W. Bang ve G.R. Rachmati, Die Legende von Oguhuz Qaghan, Sitz b.d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1932. Phil. Hısts. Kl. XXV, Berlin

13 1. Kaynak Sf. 7

14 Y.K. Sf. 12 Metin

15 Y.K. Sf. 13

16 W.Bang ve G.R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı İstanbul 1936, S. 25
Mehmet Doğan, Türkün Güç Kaynağı –devlet baba– geleneği, (Oğuz Han) Sf. 5
Mehmet Kaplan, Türk Destanında Alp Fikri, 60. Doğum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1950–1955 Sf. 204

Kök = Mavi olarak geçiyor. Çevirmesi: "O ışıktan gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı."[17] Metin: "bir erkek börü." de *kök* geçiyor.[18] Çevirme: Madde (325)" hayatın hoş olsun, Gök Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarsın. Tanrı (327) bütün Dünyayı senin uruğuna bağışlasın!" (Asıl metinde Dengri (Tanrı olarak geçiyor.) (325 cümle).[19] Çevirme: (375) "Ben gök Tanrıya (borcumu) ödedim. (376) Şimdi Yurdumu size veriyorum dedi."[20]

Metin: (375) "Kök Dengri–ge men ödedim; (376) Sen–ler ge bire men yurdum, dep dedi."[21]

İndeks: Kök /Gök 51, 346 (metnin satırı). K. Tengri 60, 61, 325, 375. Kök (isim) 86, 336, 347. Kök (Gök, mavi) 5, 101. K. –dün. K–rek 75 K.–böri 99, 217.

İndeksin Metni:

tengri Tanrı 193

t.–ni çabar 50

Gök t. 61, 326

İSLAMİ ŞEKİLDE OĞUZ DESTANI

Reşidüddin Fazlullah, Câmi–üt–Tevarih te, Tanrı geçiyor ve annesine "Eğer sütünü emmemi istiyorsan *biricik Tanrıyı* ikrar ve itiraf et, üzerine olan hakkını olduğu gibi farz bil."[22]

Tanrı Dağları (Tiyen–Şan) (Tien–Şan) olarak malûmdur.[23]

61. sayfa da (Yüce Tanrı) geçiyor. Reşiddüd'din Oğuz Destanı 1206 yıllarında yazılmış olabilir, diyor.[24]

Gök–Hak : Kök Han[25]; Gök Türk[26]. Oğuz'un oğulları altı çocuktan en büyüğü, Kün, sonra Ay, Yulduz, dördüncüsü Kök (Gök), Tag, Ten-

17 W. Bang–R.R. Arat, Y. K. Sf. 19.

18 Y.K. Sf. 18

19 Y.K. Sf. 28

20 Y.K. Sf. 33

21 Y.K. Sf. 32

22 Reşideddin Fazlullah, Câmi–üt–Tevarih, C. II. (Moğolların ve Türklerin Tarihi).

23 Z.V. Togan, Oğuz Destanı, Reşîdeddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, İstanbul, 1972. 85, 97, 98, 104, 112, 117, 120, 121, 126, 141, 142, 147, 150.

24 Y.K. Sf. 149

25 Y.K. Sf. 33, 36, 51, 91, 99.

26 Y.K. Sf. 129

giz (Deniz)[27]. Oğuz han devrinden Oğur şekli (şefkat, merhamet, ilk taze süt, ağuz) anlamına geldiği gibi, Oğuz, önceleri Oğur şekli hakim, denilmekte ve Oğuz destanının milâdî IX ve X. yüzyıla kadar geldiği belirtiliyor.[28]

Pothi Kitabında: Eski Uygurca, Metinde: N. Kitabı; W. Bang ve R. Rahmeti, Tercümede "Ya Tanrı" diye belirtmektedir. Ayrıca 85. parça metin I. III. M. 84, ön sahife 54 de *Tänri* geçmektedir.[29]

Kemal Eraslan'ın üzerinde inceleme yaparak yeniden yayınladığı muhtemelen 13. veya 14. yüzyıllar. Kemal Eraslan (Sf. 172) Manzum Oğuznâme'nin nüshası dolayısiyle "Reşîdü'd-din'in Câmi-ü't tevarih adlı eserinin birinci cildinin başında yer alan Oğuz rivâyetlerinin, Yazıcızâde Alî'nin Tarih-i Âl-i Selçuk adlı eserinin başında yer alan Oğuzname de olduğu gibi, bir özeti durumundadır." Sözünü belirttikten sonra bu neşir İslâmî olduğu halde Allah karşılığı (Tengri) ve Rab, Sahib karşılığı (izi) kelimelerinin ve cehennem karşılığı (Tamug) kelimesinin önemle yer alışına işaret edeceğiz: (Sf. 176, 177).

Metin: "K (a) ra han ulusnı tüzet (ı) i bilip
(1) Hudânı unutup ya (a) man iş kılıp
(2) İzi ruzi kıldı bir oğlan anga"

Tercümesinde: "Kara Han ulusu" bilip (bilerek) düzene koydu.
(1) (fakat) Hüda'yı unutup (unutmakla) kötü iş yaptı.
(Oğuz'un babası Kara Han) (2) Tanrı ona bir oğlan nasip etti. diye başbaşlıyor. Metin 6 da Tengri geçiyor ve sen o Tanrı'ya inan diyor.

İzi; Rab, sahibi karşılığı olarak geçiyor (13. veya 14. yüzyıllar da da bile)

Metin (29): ayur bir iziga çınak büte sin
S (e) veyin sini hoş can (ı) im birlemin (Sf. 180)

Çeviri: "Eğer bir olan (Olan) Tanrı'ya gerçekten iman edersen
Seni candan severim"der.

Keza (İzi) tekrar, sahip, rab karşılığı geçiyor.

Metin (37)"y (a) na bir inisi kızın al tîdi
muvafık tüşûr gey anı bir izi" (Sf.180).

Çevirme: "Yine, diğer bir küçük kardeşi kızını almasını söyledi, ola ki bir olan Tanrı onu uygun düşüre" (sf. 181).

---

27 Y.K. Sf. 33

28 Y.K. Sf. 87

29 W. Bang ve R. Rahmeti, Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar, Çev. Ragıp Hulûsi, Türkiyat Mecmuası IV. (85 parça -Metin I.III. M. 84 Önsahife 54.)

Metin (80): "nökerlege aydı izim bir ü bar
bize yarı–çı–dur köngül kılma tar"(Sf. 186)

Çevirme : "Mâiyetine" Bir ve var olan Tanrı
bize yardımcıdır; gönlümüzü daraltmayın!" dedi. (Sf. 187).

Metin (91) beyit: "Özi bilgen ilni müselman kılıp
ibadet kılur öz izi–sin bilip" (Sf. 188).

Çevirme: "Kendi bildiği halkı müslüman edip,

Tanrı İnancı 27

Tanrısını bilerek ibadet kılar." (Sf. 189).

Metin 86 beyit: "t (a) muğ şerbetini köpi içti–ler"(Sf. 188)

Çevirme: "hepsi cehennem şerbetini içtiler." (Sf. 189)

Hiç bu Tanrı, bâtıl'ın bir işareti olsaydı burada İslâmiyeti benimsedikten sonra, Allah karşılığı olmasaydı kullanılır mıydı?

Metin (44) "Uşal t(e) ngri birdür büter m(e) n anga" (Sf. 182)

Çevirme: "O Tanrı birdir, ona iman ederim" (Sf. 183).

Metin (87. beyit): "Murad birdi t (e) ngri Oğuzka Uluğ

Munga (b (a) ttı b (a) rça ulus il k (a) mug" (Sf. 188).

Çevirme: "Tanrı Oğuz'a murat verdi:
bütün halk tamamiyle kedere battı". (Sf. 189).

İ Z İ

Burada Kemal Eraslan'ın (İzi) hakkında verdiği not açıklamasını aynen alıyoruz (Sf. 193–194.)

(2) izi [G. Doefer, TMEN. I, 176 edi/ezil]" sahip, efendi; Tanrı" (< ET. idi) Eski Türkçe'de bayat "kadîm", uğan "kâdir" gibi Tanrı adlarından biri olan kelime, metnimizde daima z ile yazılmıştır (bk. 29, 37, 80 ve 91 . beyitler), Türk lehçelerinin tasnifinde önemli bir yeri olan aslî d sesinin, daha 11. asırda Türk şîvelerinde t, y, z olarak inkişaf etmiş olduğunu Kâşgarlı Mahmut belirtmiş bulunmaktadır (bk. Dîvân, c.I, s. 32). Kutadgu Bilig, Atabetü'l–hakâyık ve Nehcü'l–ferâdis gibi ilk İslâmî devir Karahanlı ve Hârezm Türkçesi metinlerinde karışık olan bu sesin durumunu, R.R. Arat, Atabetü'l–hakâyık neşrin de genişçe ele alınmıştır (bk. aynı neşir, not: 14).

... "İzi kelimesi çeşitli metin ve lûgatlerde şöylece yer almıştır: AGr. (Glossar) idi, iye, i'e, ie, ige "bey sahip"; US . idi "sahip", ige "1. idi., sahip 2. peri, ruh (mecazî)", iye "ige (sahip)"; Dîvân, izi "sahip, efendi, Tanrı"; KB. idi "Tanrı, Rab, sahip"; AH. idi "Rab, sahip"; Clauson, EDPT. idi "efendi, sahip, Tanrı" Radloff, Wb. idi (Uyg.), idi, izi (Çağ.), iye iye, iye (Kaz.) krş. ie, e ide "bey, sahip, Tanrı"; aynı mânada ike (Çağ., Osm.), ege (Tar.), ege (Kkır.) "1. sahip, malik, bey 2. Tanrı"; Rasane n, Wb. izi, ize, ET. idi "efendi, bey v.b. gibi"; Zenker, Wb. Aya, Eye ve ike "efendi, sahip, bey".

Kıpçak lûgatlerinde kelime şu şekillerde geçmektedir: Ebû Hayyân, el–İdrâk. İzi "Tanrı"; İbnü Mühennâ. idi "1. sahip, ıs 2. aynı mânada Tanrı adlarından biridir", eyesiz "boş, sahipsiz"; Et–Tuhfetü'z–Zekiyye. eye, iye, "iye, sahip".

Çağatay lûgatlerinde de kelime şöylece yer almaktadır: Abuşka. iyelep "sahibi olup demektir ve bir nesneyi kendinin eyleyip demektir", iyeledi "bu dahi hemin mânayadır", igeledi "kaâf, kâf–i Acemîdir ki sahip demektir ,yani sahip olup zabt eyledi ve tasarruf etti demektir",

igesi "kâf, kâf-i Acemîdir, sahibi demektır"; Şeyh Süleyman. iye ve ige "asıl, ige, malik, igem, mevlâ, sahip, Rab, Tanrı", idi "sahip, malik, ige", eye "sahip mânasınadır", igem ve ige "sahip, malik, bâni, mürebbi", igelemek "tesahhup, temellük etmek, sahip, malik olmak".

Türkiye Türkçesi lûgatlerinde de kelime şu şekilllerde karşımıza mıza çıkmaktadır: TTS. eye (iye) "malik, sahip, efendi", is "sahip, malik", isiz (isüz, issüz, ısuz, ıssuz) "hâli, tenha, boş, sahipsiz, ıssız", isizlik (ısızluk, ısızlık) "ıssızlık, tenhalık, yalnızlık", ıssız "tenha, boş"; SDD. eye" 1. sahip 2. âilenin en muhterem kadını 3. baba 4. ace (büyük kız kardeş), 5. kaburga kemiği 6 hala çocuğu", eğe "sahip, ağa".

Verdiğimiz bu misâllerde dikkati çeken husûslar ve çıkarılabilecek neticeler şunlardır:

1. Eski Türkçe'de idi olan kelime, İlk islâmî devir metinlerinde (meselâ Dîtü'l-evliyâ v.b. gibi) izi olmuş, daha sonra da z>y inkişafı ile Batı Türkçesi, Divânu L"ûgatı't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-hakâyık, Nehcü'l-ferâdis, Tezkireğatay ve Kıpçak yazı dillerinde iye, eye, eye şekillerinde yer almıştır. Kelimenin dar ünlülerinin genişlemesi ise, onun eke "abla, büyük kız kardeş" kelimesine benzeşmesi ile açıklanabilir.

2. iye, eye şekillerinin yanında bilhassa Çağatayca ve Kıpçakça'da görülen ige, ege şekilleri, bizce -d->-z->-y->-g- şeklinde bir gelişme ile değil de, y∾g nöbetleşmesi ile izah edilebilir, meselâ bk. Et-Tuhtfetü'z Zekiyye, egi, igi "iyi" (∾ eyi, iyi).

3. Dikkati çeken bir husûs da Eski Türkçe'de kelimenin i'e, ie (bk. AGr. Glosser) imlâları ile tesbit edilmiş olmasıdır. Burada bir difftonglaşma veya iki ünlü arasındaki ünsüzün erimesi söz konusu ise, bu ancak d> z> y inkişafının tamamlanmasından sonra mümkün olabilir ki zaman itibariyle Eski Türkçe devresinden sonra demektir.

4. Türkiye Türkçesi'nde iye, eye yanında görülen is, ıs "sahip, malik" kelimesinin ortaya çıkışı hakkında da kesin olmamakla beraber şu izah şekilleri ileri sürülebilir: Birincisi -s ünsüzün, z> s değişmesi ile meydana gelmiş olabileceğidir: idi> izi> isi. Bu şeklin teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılması sonucu, orta hece durumuna düşen kökteki son ünlünün düşmesi ile is şekli meydana gelmiş olacaktır: isi-si> issi. İkinci izah tarzına göre d>z>y inkişafından sonra ortaya çıkan iyi şeklinin teklik 3. şahıs iyelik eki-si ile kullanılması sonucu evvela orta hece durumuna geçen kök ünlüsünün düşmesi, daha sonra da ys>ss

benzeşmesiyle issi şekli ortaya çıkmış (iyi–si > iysi >issi) –si iyelik ekinin ayrılması ile de kelime is şekline geçmiştir. Üçüncü izah şekline göre de iyi şekline geçen kelime, diftonglaşma neticesi iyi >iy >i olmuş, daha sonra normal i hâline gelmiş ve bu şeklin teklik 3. şahıs iyelik ekiyle kullanılması sonucu yanlış hece bölünmesine uğrayarak, iyelik ekindeki s ünsüzü kelimeye dahil olmuştur: i–si >isi >is–i. Bu son izah şekli daha önce G. Doerfer tarafından da belirtilmiştir (bk. TMEN. II, 176)[1] ve bizce de en uygun izah şeklidir. Buna benzer bir gelişmeyi yıd "güzel koku" kelimesinde de görmekteyiz: bk. Abuşka. is "koku".

5. is kelimesi bugün Türkiye Türkçesi'nde, kalın sıradaki eklerle kullanılma sonucu, ince sıradan kalın sıraya geçmiş olup ıssız, ıssızlık kelimelerinde yaşamaktadır.

(Kelimenin Altay dillerindeki şekilleri ve kullanışları için bk. G. Doerfer, TMEN. I, 177).

YARATILIŞ VE TÜREYİŞ DESTANI

Bu destanların içinde (Yaratılış ve Türeyiş) destanında İslâmiyetten önceki söylentilerini işlemeği benimsediğini söyleyen[2] M. Necati Sepetçioğlu, "Yer, yer değilken; su, su idi, başka bir şey yoktu... Bu yokluk için de *bir Tanrı*, Kara Han, bir de bu su ..."[3] diye destanına giriyor ve "Tanrı Karahan"[4], sözleriyle Tanrıyı sıfatiyle belirtiyor. Bir yerde "Tanrısın! Tanrıya teklik gerek doğru ama, teklik, yalnızlık ve can sıkıntısı demek" sözleriyle[5] Tanrı'nın yaratıcı gücünü belirttiken sonra "Tanrı Kara Han Er kişiyi yarattı."[6] Böyle Tanrı ve Tanrı Kara Han'la ilgili yaratma olayı Tarihten önceki efsâne şekliyle devam ediyor.[7] Tanrı Kara Han adı birçok yerlerde geçtikten sonra"Tanrı Ülgen" adını kullanıyor[8] Tanrı Ülgen, Tanrı Kara Han'ın aynıdır, adı değişiyor. Yeryüzünü yaratandır.[9]

---

1 TMEN (Gerhard Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersichen, C.I-IV, Wiesbaden 1969–1975).

2 M. Necati Sepetçioğlu, Yaratılış ve Türeyiş Türk Destanı, İstanbul 1972. Akçağ Yay. 2. Basım Sf. 12

3 Y.K. Sf. 17

4 Y.K. Sf. 20

5 Y.K. Sf. 20

4 Y.K. Sf. 21

7 Y.K. Sf. 24, 25, 30, 31, 48, 49 v.b.

8 Y.K. Sf. 52, 53, 56, 60, 61

9 Y. K. Sf. 64, 66, 67

"Tanrı Ülgen konuşurken yer ve gök ve cümle yaratılan hepsi susmuştu. Kâinat, ilk yaratıldığındaki o ulu ve dolu su sessizliğinde ve gökle yer arasındaki boşluk o ilk ıssızlığındaydı."[10]

Tanrı Ülgen, önce Tanrı Kara Han olarak beliriyor. Bunlar Tanrının çeşitli sıfatlardır.

ORHUN KİTÂBELERİ (YAZITLARI) Hakkında Tamamlayıcı BİLGİLER.:

Tenri kelimesinin Orhun yazıtlarında "İlâhi bir kudret olarak geçtiği", "Onun iradesi ile kaan (hükümdar)"ın iktidara geldiği belirtilmiştir.[11]

(Tenriteg tenri de bolmış) anlatışıyla hükümdarın Tenri tarafından yaratıldığı anlatılır. Ayrıca Tenri'nin Türk toplumunu koruduğu, millî varlığını sürdürdüğü, bunu Tanrı'nın yaptığı, yönettiği, Türk beylerinin düşmana karşı zaferlerini sağladığı sözleri geçer (Kur'an'da var, Allah sapmış milletlere yardım etmez âyeti buna yakın bir anlamdadır. Böylece Türk'ü koruyan Tanrı'ya (Türk Tanrı'sı) şeklinde içten bir anlatış bile yapılır. Eski Türk dininde bu (Gök Tanrı) aslında (yüce, ulu Tanrı) ile birlikte, yer–su (yir–sub) ruhlarının (meleklerinin) ferdin ve milletin kaderi üzerinde de kısmen etkili olduğuna inanılmakla beraber "V. F. Bücher"in belirttiği gibi" en yüksek ilâhî varlık Tenri" dir.[12]

Tenri kavramının şu durumda belirtilişi dikkate şayandır: "Üstte mâvi gök, altta yağız yer" (üze kök tenri asra yağız yir) ve ikisi arasında insanlar yaratılmıştır. Bunları "kimin yarattığı zikredilmemiştir", düşüncesi eleştirilebilir. Üstte ulu Tanrı, altta yağız yer" arasında insan ların yaratıldığı anlatılmıştır. Diğer bir yerde Tanrı'nın yaşattığı ve öldürdüğünden bahisle yaratanın Tanrı olduğu açıktır. Kalık (kök) kelimesi mavi ve gök anlamında da kullanılmaktadır.

10 Y.K. Sf. 67, 68, 72, 73
11 İslâm Ansiklopedisi, C. 11, Sf. 706.
12 Y.K. Sf. 706.

3- GÖKTÜRK İMPARATORLUĞUNUN DİNİ:

a- Batılı bilginlerin "değişik, ırk, soy, dil, tarih ve kültürden" gelenlerin birbirileriyle ilintisiz inançları, "Şaman Dini" adiyle ileri sürmelerini kabul edemiyoruz.[1] (Sf. 126). Şaman denilenin Turguzlarla ilgili, törenlerini yöneten kişiye taktıkları adtır, deniliyor. (Sf. 126).

Derslerde belirttiğim gibi müslümanlar için "hoca dini" hiristiyanlar için "Papaz dini" ... v.b. denilmiyeceğini tekrarlıyor ve Şaman dini ve Şamanizm diye ilmî bir birleştirme olamaz yargısını tekrarlıyoruz. (Sf. 126). (Eski Türklerin Dini Şamanlık Değildir) kitabımızla karşılaştırınız.

Prof. Sadettin Buluç[2]'a dayanarak Şaman'a Kırgızlar'da Baksı ve diğerlerinde Kam denildiğini Ali Kemal Meram belirtiyor.

Ali Kemal Meram, Araplar, Türkleri Tanrı bilinci ve dinî inancı olmayan, yere, suya, bitkilere ve türlü putlara tapan bir kavim olarak suçlamış ve ancak İslâm olunca, Tanrı'yı bulduklarını ileri sürmüştür, demektedir. (Sf. 127). Bu tamamen yanlış bir iddiadır.

Göktürklerin tek tanrı inancında olduğunu, benim derslerde yıllarca önce anlattığım gibi teyid ediyor. (Sf. 128).

"Gök Dini" başlığı altında "bütün dinlerde "Tanrı Katı" olarak "Gök" benimsenmiştir, diyor. (Sf. 129) Yaratan, öldüren Tanrı ve 7 kat göklerdeki Tanrı'yı anlatan, ruhun Tanrı katına uçmasını söylüyor "uça-bardı" Tanrı'ya uçup gitti) diyor. Fakat Meram "Gök Tanrı" deyimini, "sonsuzluğu gökte yaşadığı ve herşeyi oradan yönettiği için O, "Gök Tanrı" deyimiyle anılır." (Sf. 129) diyor.

Kanaatimizce burada Gök, ulu, yüce, mübarek, mukkaddes, ebedîî, ezelî gibi enginlik anlamınadır.

1 Ali Kemal Meram, "Gök -Türk İmparatorluğu", (Gök-türk Yazıtları içinde) İstanbul 1974, Milliyet Yayınları.

2 Sadettin Buluç, Şamanizmin Menşei ve İnkişafı Hakkında, TDED, 11/3 4, 1948, Sf 277-290.

Meram, ruhun varlığına inanıldığını, mükâfat ve mücazatı Tanrı'nın verdiğiri anlatıyor ve "Yukarda Gök - Tanrı, aşağıda yağız yer var olduğunda, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış".[3] Cümlesini naklediyor.

Bunda Tanrı inancı olduğu açıktır. Dilek, yarlıgama, elleri göğe açarak dua ve kurbanı anlatıyor. Her yıl kurban kesilir ve dua edilirdi.

Tören yüce dağların doruğunda olurdu. Kutsal mağaralarda da tören yapılırdı. (5 Mayısta tören yapılırdı).

Tanrı'ya yakarış ve şükür Gök-Türklerin yaratılış efsânesi ve Ergenekon Destanına dayanmaktaydı. Ataların ruhları saygıyle anılırdı. Dağ, mağaralar önemliydi.

Ruh ölümsüzdü. Ölen için ağıt yakılır, Tanrı'ya dua edilirdı. Ölünün çevresinde atla veya yaya 9 defa dönülürdü. Gök-Türk'te ölüler mumyalanır, sonbaharda veya ilkbaharda gömülürdü.

Yuğ töreni (cenaze töreni) yapılırdı. Burada Ali Kemal Meram hep Türk dinine (Gök Dini) diyor, bize göre bu anlatış hatalıdır. (Tanrı Dini) demek gerekir. Zira Gök-Türkler, Tek Tanrı'ya inanırlardı. (Sf. 133-134)

Gök-Türkler, Ötüken ve Orhun nehri çevresinde yerleşiktir. Bunun delili Yer-Sub ruhlardır. Onlar bazı yerleri korur, bazı dağlar, ağaçlar kutsaldır. Onlar terkedilemez, çevresi kutsaldır. Yanmayan ağaç evler yapılmıştır.

Ayrıca seyahatnâmeler (X. yüzyıl) onların yerleşik olduğunu isbat ediyor.

TÜRK MİTOLOJİSİ[4]

b- Oğuz Destanında, Tanrı ve onun birliği geçiyor. (Bir Tanrı) (Sf. 157, 158, mısralar alınıyor). Şecere-i Terâkime'de gene bir Tanrı inancı vardır. (Sf. 157).

Manas Destanın da, (Manas'ın Doğuşu) "Tanrıya tövbe edip." (Sf. 506). denilmektedir.

C- BAZI KELİMELERİN AÇIKLANIŞI

alkamak: Hayır dua etmek, iyi dilekde bulunmak.

alkış : Hayır dua, iyi dilek.

arbak, arvak (ervah) = ruh. (Kırgız-Kazak arbak -arbağ koruyucu ruh.)

bakşı : Şaman, bakıcı, Budist Türk. Buda Rahibi, Kazaklarda "baksı".

---

3 Bilge Kağan Anıtı Doğu Yönü 2. paragrafı oluyor.

4 Prof. Dr. Bahaeddin Öpel, Türk Mitolojisi, Ankara 1971, Selçuklu Türk ve Med. Enst Y.

Burkan: Moğollar ve Budist Uygurlar Buda'ya Burgan derler.

Kökö Tengir : Moğolca "Gök Tanrı"

Umay : Şamanlıkta çocuk ve yavru hayvanları koruyan dişi, ruh-tanrı[5]

Ç- TÜRKLERİN KURTTAN TÜREYİŞİ

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel: 1-Türkler, "Kıryeleli", tecrübeli kurtlara vurgundu, 2- İnsan baba, kurt anne, 3- Kurt, Tanrının görüntüsü, 4- Kurt, astronomik bir sembol (Gökteki Büyük ayı burcu 7 kurt), 5- Kurt, Tanrının elçisi, 6- Oğuz-Han'a yol gösteren "Gök Kurt", 7- Göktürkler de kurt, bir "devlet sembolü" (Göktürkler'in Tuğlarının başlarında, altın bir kurt başı bulunuyor. Çok eski çağlarda totem olabilirse de artık değildi.) 8- Hun-Türk mitolojisinde kurt, 9- Uygur atalarının kurttan türeyişi, 10-Göktürklerin kurttan türeyişi (Ergenekon efsanesi bundan çıkmıştır), 11- Ergenekon Destanı, hep kurtla ilgilidir.[2]

D- TÜRK DESTANLARI

Türk Destanları üzerinde önemli ve dikkati çekici bazı çalışmalar[6] olmuşsa da bu kısım derinliğine ve genişliğine sistemli bir şekilde incelenmeği ve yeni kaynaklar araştırmayı gerektirecek mahiyettedir.

Türklerin yaratılış, türeyiş, göçü, Ergenekon, Bozkurt, şu adlariyle anılan[7] destanî rivayetleri üzerinde derleme[8] ve tanıtma faaliyetlerine burada sadece işaretle yetineceğiz.

E- OĞUZLAR

Oğuz Destanı XIV. yüzyıl başında Oğuzlar'ın destanı yazılmıştır.[9] Üzerinde bilgi sunmuştuk.

---

5 Abdülkadir İnan, Manas Destanı, İstanbul 1972, Kültür B. Yayını (Bazı kelimelerin açıklanması, Şaman, Baksı, Kam, Sf. 263-267) Umay'ın tanrıca olmadığı onun bir melek veya koruyucu ruh olduğuna dair bildirimize bakınız 5-9 Şubat 1979, İst Ed. Fak.

6 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, 100 Remel Eser, C.1).

7 Kemal Eraslan , Manzum Oğuzname , Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1976, C. XVIII, (1973-1975) Sf. 169-236 (Oğuzname) Fotokopi I- VIII.

8 Köprülüzade Mehmet Fuat (Fuat Köprülü), Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926, Sf. 50-76.

9 W. Raodloff, Proben, der Volksblitteratur der Türkischen Stämme Süd Sibiriens, Sanktpetersburg 1885, C. V. (Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Radloff'ten yaptığı çevirmelere bakınız).

Hiung-nu denilen Türklerin ilk hükümdarı (Me-Te) Mao-Tun, (M.Ö.209) Kült-Tegin (Ölümü, 732), Bilge Kağan (Ö.734) küçük oğlu (Tanrı Kağan) (Öldürülmesi 742) tarihlerindedir.

DİNİ İNANIŞLARI:

"X. yüzyılda Uygurlar hariç Oğuzlar aynı dinî inançtaydı. "İslâm âleminde Türkler'in Allah fikrine sahip oldukları ve bunu Tanrı adıyle ifade ettikleri biliniyordu."[10]

"Türkler'in yaratıcıya "Uluğ - Bayat" adını verdikleri de İslâm bilginlerine ulaşmıştır."[11] Bayat, Türklerde Kadîm, (ezeli) demektir: Tanrının sıfatlarındandır.

Oğuzlar'da, Gök Türkler gibi, öleni elbise, silâh ve eşyalariyle oturur halde gömüyorlardı (oturarak). Kümbetler (veya tümsekler) yapılıyordu. Yuğ aşı veya ölü aşı (at) yeniyordu. Cennet inancı vardı. Öldürülen atın derileri sırıklara asılıyordu. Ölen kişi Cennete bununla gidecekti. Ruhun ölmezliğine inanıyorlardı.

Oğuzlar'da su kutsaldı, kutsama töreninden sonra yıkanmıyorlardı. Onu kirletmek istemiyorlardı.[12] Aynı inanç Avrupa da ve birçok kavim ve dinde de vardır.

F- UYGUR METİNLERİ

İslâm'dan önceki Uygur Metinleri "Türkische Turfan-Te te" adiyle yayınlanan eserde VI. metin için de daha başlangıçta: "Tängri tängrisi burkan yarlıkamış..." "Tängrim" kelimesinin Buddist kavramlar içinde sık sık yer alması dikkate şayandır.[13]

G- BUDİST METİNLER. GÖK-TÜRK YAZILARINDA TENGRİ

Emel Esin, (Karluk Budist Sanatı)nı (Farhârr-ı Halluk" başlığında işaretlerken "Putlar: Bud'lar yani "Burkan")lardan bahsetmekte,

---

10 I Y.K. Sf. 44 ve Kaynakları; (İbn Fadlan; Zeki Velidî Togan, Yay. S. 10 S. ed-Dehhân Yay. S. 92; Makdisiî Kitâb-ul bed' ve ' t-tarih, Yayınlayan ve Tercüme eden Cl. Huart, Paris 1907, IV. Metin S. 63, Tercüme 57).)

11 I. Y. K. Sf: 44 (Makdisî, gösterilen yer) Fahruddin Mubârek-Şah'da (Tarikhi-Fakhurud'-din Mubarekschah, Yay., E. Denison Ross, London, 1927, s. 43) Bayat, Tanrı'nın adı olarak geçiyor. (Sf. 44)

12 Sf. 46

13 Prof. Dr. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara 1972. D.T.C.F. Yay. Sf: 2

Orta Asya'nın kuzey sınırında, çok zaman Beşbalık şehirinde eserlerle karşılaşmışlardır. M. 6 ve daha çok 7. yüzyıllardaki eserler de (Sf. 80) ve M. VII yüzyılda Toharistan "Batı – Türk Hakanlığı" devrinde Türkistan adını alan yerlerde, gene M.VII, VIII. yüzyıllarda (Sf. 82) Fergana da çok sayıda Gök–Türk yazıları bulunmuş (Sf. 89) ve (Argu) Sf. 95) ilinde bulunan Budist tapınaklarından çıkartılan eserlerde ve Kaşgar çevresindeki Budist kalıntılarda (Kaşgar Türkçesiyle) (Sf. 98,99) ve sunulan levhalarda I, muhtelif Budizmle ilgili heykellerde, levhalar kısmı "Urı tengri" "tengridem" ve bilhassa "tengri" (deva) ve çiçek saçan, "tengri" v.b. olarak (Burkan) la ilgi dikkati çekmekte ve Beşbalık buluntuları arasında çıkan "Yek" (cin, şeytan) göze çarpmaktadır.[14] Budist heykellere bile Tengri sıfatı yansıtılmıştır.

---

14 Prof. Dr. Saadet Ş. Çağatay, Türk Lehçeleri örnekleri, VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili Ankara 1963, 2. Baskı (Sekiz Yükmek), Sf. 24, 25, 28...

15 Emel Esin, Farhâr-ı Halluk (Karluk Budist Sanatı) Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1976, (XVIII, (1973-1975), S f. 79-140.

10. YÜZYILDA UYGUR METİNLERİNDE PEREM KALIP TÜRK LEHÇELERİ ÖRNEKLERİ

Prof. Dr. Saadet Çağatay VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili'nin (Türk Lehçeleri Örnekleri)nde İslâmdan önce ve sonraya dair birçok örnekler sunmaktadır...

"Eski Türk Lehçeleri üzerinde Türkçe ve yabancı dillerde yazılan eserlerden bazılarının Bibliyografyası" 9 sayfa sürmektedir.[1]

Bunun söz dizini eski Türk dini Tarihine dair örnekler veriyor: (Sf. 48, 70). Bunlar Eski Türk Lehçelerinden alınan parçaların söz dizinidir.

2- Kül-Tigin Anıtı: Orhon Anıtları, 3- Bögü Hakan'ın Mani rahipleriyle konuşması,

Türkische Turfan-Texte II, 4- Budist Tövbe istiğfarı, Türkische-Texte IV,

5- Sekiz yükmek, Türkische Turfan-Texte VI,

6- Prens Kalyanamkara ve Papamkara: İki kardeş hikâyesi,

7- Eski Türk Lehçeleri Bibliyografyası bahisleridir. İlk İslâm Eserleri, Kutadgu-Bilig (M.1069-1070) Bunlarda hep Tängri, Tängri, hattâ Hristiyan metinlerinde bile Tengri kullanılmıştır.

Kıpçak Hristiyan Metinleri (Codex Cumanicus) Tarihi 1303 ise de daha önceden mi geldiği belli değildir. (Sf. 103) Bu metinde de Codex Cumanicus, 1865. Asıl Nüsha (1375. S.) Uçmak, tengrige (S. Çağatay, Sf. 105). Tengri (Sf. 106), Sf. 110, 111, S. Çağatay) bu arada metinde (yaratkan = Allah, Tanrı. yaratan).

ağırla = hürmet etmek "ağırlang"

ayang tapıng TT II, 79

1 Prof. Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara 1963, 2. Baskı. Sf. 44-52.

alkış = Takdis, dua (Şeref ?)
altınkı = alttaki, yer altındakiler, yer ruhu.
arvış = büyü remzi, a. nom bitig.
azun = ajun = mevcudiyet, yaratılış, dünya.
äçü apa = ecdat, atalar, apa ced, abla, büyük kız kardeş.
ädräm, ärdam = fazilet
äçü apa = ecdat, atalar, apa ced, abla, büyük kız kardeş.
ädräm, ärdam = fazilet
bängü = ebedî
ıduk = mukaddes
idi = sahip, efendi
kök = mavi, gök
K.t(ä)ngri = Gök Tanrısı
öd = zaman
öd tängri = zaman tanrısı
tamu = cehennem <sogo
tapag = hürmet, ikram
tapıg–çı = tapış, hürmet edici
tapigsak = hürmetkâr
tapın = hürmet etmek
tängri = Tanrı, majeste, haşmet
tängrilik = putperestlik mâbedî(?)(Bu tâbir doğru değildir H.T.)
tängriken = bir ünvan (Hakanların ünvanı olsa gerek)
Umay = yer ilâhesi (?) (Bu da yanlış bir açıklamadır. H.T)
umuğ = ümit
umuginag = ümit, sığınacak yer
ülüg = baht, tâlih, kısmet
ülüglüg = mes'ut
üzüt = ruh, can
yadçı = büyücü (?)
yağışlık = kurban kesme mâbedi
yaratığma = yaratıcı
yarlıgka–yılıka = buyurmak, emretmek, inayet et.
yarlıkan çuçı = merhametli

öz yaş	= hayat
yazınç	= günaâh, kabahat
yazuk	= günâh
yäk	= şeytan
yilpig	= hastalık perisi (?), divâne
yelpik	= cin ve yelin çarpması; Anadolu Gaziantep; nefes darlığı hastalığı
yir	= yer, dünya
yirçi	= rehber
yirtünçü	= dünya
yoğ	= cenaze alayı
yoğçı	= matemci
yoğlamak	= matem tutmak
yükün	= baş eğmek, hürmet et.
yükündürmek	= baş eğdirmek, hürmet ettirmek. karşılığı geçiyor (S. Çağatay, Sf. 111)
keza, erdeng	= erdenglik = iffet, bâkirlik
kopsamak	= zikretmek, ilâhi okumak, tegganni et.
öğünç	= methiye, hamdü senâ et.
yarlıga	= merhamet, şefkat
yarlıgamak	= merhamet, şefkat inayet, (S. Çağatay Sf. 112 Metin)
tang	= mucize, hârika, ucûbe

Bütün bu Hristiyanlıkla ilgili (Sf. 122 ye kadar) ana metinde (Tengri) tekrar tekrar geçmektedir.

Bunlardan sonra XIV–XII. yüzyıllarda (Şark Türkçesi –II. İslâm Devri) gelmektedir.

Ali Şir Nevaî de;[2]

(Mahbûb Al–Kulûb)[2] başlıklı yazı içinde, "Zira kim tengri alarga belâ bergey" diye (Tengri) geçmektedir. (S. Çağatay Sf. 181)

Bazen (Huday taala) (S. Çağatay, Sf. 213) (tengri) olarak geçmektedir. (S. Çağatay, Sf. 207).

(Şecere–i Türk) te bile (Ebû–l Gazi Bahadır Han 1603–1663) eser 1665 te son kısımları yazılmıştır.

2 Âmire Matbaası, İstanbul 1289.

Oğlu Ebû-l "Muzaffer ve El-Mansur Anuşa Muhammed Bahadır Han tarafından yazılmıştır"(S. Çağatay)[3]

Ebû-l Gazi Bahadır Han'ın (1603-1663) "Şecere-i Türk"ün Harezm Türkçesindeki asıl metni Baron Desmaisons, "Histoire des Moğols et des Tatars par Aboul-Ghâzi Behadeur Khan", (St. Petersburg İmpr. de'l'Akad. İmp. des sciences 1871; T.I.Tekxte)'ın Rus Akademisi yayını olarak Arap harfleri ve kendine özgü imlâsiyle yayınlamış bulunmaktadır.

Önsözde Desmaisons, asıl nüshanın, Petersburg Asya Müzesinin "Dahl" yazmaları arasında saklandığını belirtmektedir.

Bu çok önemli eserin Göttingen ve Berlin yazmaları v.b. hakkında Prof. Dr. Saadet Çağatay kaynaklarında geniş bilgi sunmaktadır. Onun 223. sayfada zikrettiği (Sf. 205-206) kaynaklar arasında bilhassa Türkçe olanlar da dıkkati çekmektedir. Bu kaynak bilgiyi sunuyoruz.

C.M.Fraehn "Histoire de s Mongols et des Tatares par Aboul-Ghâzi-Behadour Khan" Kazan 1825.

G. Sablukov tarafından bu nüshanın 1854 te ilk yarısı, 1905 te tam olarak rusça tercümesi yapılmıştır.

Bentinc "Histoire genealogique des Tatares traduit du manuscrit tartare d'Abulgazi Bagadur Chan" Leiden 1726.

A. Strindberg "Notice sur le ms. de la premiere traduction de la chronique d'Albulghâzi Behâder" Stockholm 1889.
Journal des savants 1757; Sf. 85.

İslâm Ansiklopedisi: Cl. Huart makalesi, Abul-Ghazi maddesi.

İslâm Ansiklopedisi Türkçe 29 ve 30. cüz, A. Zeki Velidi Togan.

Ahmet Vefik Paşa "Şecere-i Türk" Tasvir-i Efkâr gazetesi 131 sayısında bu eserin tefrikasına başlıyor. 1280 (1864) de.

Rıza Nur "Türk Şeceresi" (Şecere-i Türk) İstanbul 1925, Âmire Mtb.

M. Şakir Ülkütaşır, Ebulgazi Bahadır Han, "Ülkü" 120. 1946.

İsmail Habib Sevük "Tanzimattanberi" 1944. A. Vefik Paşa 200 s.

A. İnan, Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. 1957. (Bu hususta 1963 tarihli 2. baskıda sunulmuştur.)

3 Prof. Dr. Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri -CVIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili, Ankara 1950 (1962 de ikinci basımı yapıldı.) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları Sf. 204-223.

Kaynaklar:
Türk Dil Kurumu "Şecere-i Terakime" (1973) de tıpkı basım halinde bastırmıştır.

10. YÜZYIL UYGURCA METİNLERDE PRENS KALYANAMKARA VE PAPAMKARA HİKÂYESİNİN UYGURCASI:

Uygur diline çevrilmiş hikâye kahramanları Kalyanamkara ve Papamkara olan ve 10. yüzyıla ait bu metinde[4] eski Türk dinî tarihini de, Buddizmle, Budda terimleriyle ilgi yanında, onunla yakından ilişgili bir anlatış dikkati çekmektedir.

(t(ä)ngrim) = efendim anlamına[5] (yäklär) şeytanları, y (a) rl (i) y buyruk geçiyor.

Burada XXVI. paragrafı nakledeceğiz: "t (ä) ngrim nä mung tag Efendim ne zaruret (ihtiyaç).

bolti kim ant (a) y t (ä) ngri täg
oldu ki böyle gök (?!) gibi
ärd (ä) ni täg ogüküngüzni ölüm
cevher gibi çocuğumuzu ölüm
yeringä idur-siz, ol taluy
yerine gönderirseniz bu deniz."

Burada tengri = gök karşılığı çevrilmiş.[6] Bunun doğru olmadığı kanısındayız.

Yüce, efendi yerine burada gene 36. sayfa da t (ä) ngrim = efendim yerine çevrilmiş.[7]

Bu metinde ahlâk'tan da bahis vardır. "Umayay-m (ä) n = muktedir olamıyacağım" diye çevrilmiştir.

Tang = lâtif, ariy = temiz, nam = ahkâm, kanun, nomladi = vaaz etti, uluy = ulu (Sf. 47), tinl(i)y = canlı, tilägü = dileği, yoq = yoksul, fakir, (Sf. 49), qut = kut (Sf. 50), gutluy = kutlu, mesud 21-4, 45-2, (saadet) suyluy-günahkâr, qurtulmaq = kurtuluş (Sf. 51).

Bilhassa 55. sayfada:

"T (ä) ngri bar ärti = Tanrı var idi. Çevrilişi bile Gök'ü kullanarak çevrilmekten vazgeçilmektedir.

4 Hüseyin Namık Orkun, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası, İstanbul 1940. T.D.K. Sf. 4

5 Y.K. Sf. 21, 23, 34.

6 Y.K. Sf. 34

7 Y.K. Sf. 36

Umadin = muktedir (Sf. 55) gene 56. sayfada, T (ä) ngrisi = tanrısı ve 57. sayfa da bilhassa konu olan tezimiz bakımından daha aydınlanmaktadır:

"Kök t(ä)ngri tapa ulidi siytadi = Gök Tanrıya karşı sızladı, hıçkırdı."

Görüldüğü üzere Kök kelimesi, Gök anlamınadır, Tanrı'dan apayrıdır. Ululuk derinlik, enginlik ifadesi şeklindedir.

yarlıgadı = buyurdu.

Dinî ahkâm anlamına Nom kelimesinin Kaşgarlı, şeytan anlamına Çinceden geldiğini yazıyor.

yäk (yek) için Kaşgarlı III. 120 de bilgi sunuluyor.

Godi = aşağı (61–5) anlamına gelip, Anadolu'da yağmur duasında godi godi tekerlemesi söylenmektedir.

tängri adının Gök olarak çevrilişini görüyoruz. Açıklamayı teşkil eden 108. sayfada görüyoruz.

Gök 5–8, 18–2, 26–2, 59–2, v.b. karşılanmaktadır. Buna cisim olarak gök'ün konulmasına katılamıyoruz.

Yazug = günâh (8–1), Notlar: (Sf. 116)

yer suv = yer su (59–1)

X, XI, XIII. yüzyıl Uygur metinlerinde Tengri kelimesi sık sık geçmiştir.

VIII-XIII. YÜZYIL ARALARI (ESKİ TÜRK ŞİİRİ) VE TANRI:

"Reşid Rahmeti Arat. Eski Türk Şiiri, Ankara 1965, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İlâhî (Tan Tanrı) Sf. 5"

Turfan kazılarındaki yazmalar arasında ele geçmiştir. A.V. Le Coq (Türkische Monischaica aus Chotscho, II, APAW.), 1919 Phil–hist. Kl. n.r. 3, S. 9–10. Sonraki çevirme ve açıklamayle neşri için*: W. Bang'a bakılmalıdır.

Şiirler, Mani', ve Buddha kültür çevresinde muhtemelen davulla söyleniyor.

Soğdca, Uygur harfleri ile yazılmıştır. (Tang) daha önceki metinlerde (harika) anlamına da geçmiştir.

Mani Metinleri

Metin	B.T. çevirme
"tang tengri kelti	" Tan Tanrı geldi
tang tengri özi kelti	Tan Tanrı kendisi geldi
tang tengri kelti	Tan Tanrı geldi
tang tengri özi kelti	Tan Tanrı, kendisi geldi.
turunglar kamag begler	Kalkınız, bütün beyler,
tang tengrig ögelim kadaşlar	Tan Tanrıyı övelim! kardeşler
Körügme kün tengri	Gören Güneş Tanrı
Siz bizni küzeding	Siz bizi koruyun!
korünügme ay tengri	Görünen Ay Tanrı
Siz bizni kurtarıng	Siz bizi kurtarın!
tang tengri	Tan Tanrı
yıdlıg yıparlıg	Güzel kokulu, misk kokulu,
yaruklug yaşuklug	Parıltılı, ışıltılı
tan tengri	Tan Tanrı!

* W. Bang, Manichaeische Hymnen, (Museon, XXXVIII, 1-5).

tan tengri	Tan Tanrı
tang tengri	Tan Tanrı
yıdlıg yıparlıg	Güzel kokulu, misk kokulu
yaruklug yaşuklug	Parıltılı, ışıltılı
tan tengri	Tan Tanrı!
tan tengri	Tan Tanrı

Bu ilâhi de (İlâhi (Parlak, Güçlü, Bilge Tanrı) A.V. Le Coq tarafından yayınlanmış sonra çevirme ve açıklamasını W. Bang yapmıştır. Maniheist ve Mani ile ilgilidir (Sf. 10–11).

Metin	Çevirme
Tengri yaruk küçlüğ bilgeke	Tanrı, nûrlu, kudretli bilgeye
yalvarar biz	yalvarırız.
Ötünür biz kün ay tengrike	Güneş ve ay tanrılara rica ederiz
Yaşın tengri nom kutı	Şimşek Tanrı, töre saadeti.
Mar mani firiştilarka	Mar Mani ve peygamberlere.
kut kolur biz tengrime	Saadet niyaz ederiz, ey Tanrım!
etüzümüzni küzeding	Vücûdumuzu koruyun,
üzütümüzni boşung	rûhumuzu boş, serbest bırakın!
kut kolur biz yaruk tengrilerke	Saadet niyaz ederiz, nûrlu Tanrılardan,
adasızın turalım	tehlikelerden uzak duralım,
ögrünçligin erelim	sevinç içinde olalım!
(Sf.12)	(Sf. 13)

Diğer metinlerde “Bizim tanrımızın (tengrimiz) iyiliği cevherdir derler” deniliyor” Cevherden daha üstün benim iyi tanrım, alpim, kudretlim, mısraları ile “benim güneş tanrı ışığı gibi, göğüslüm, bilgem; güzel, asil tanrım, şöhretlim, koruyum” deniliyor. (Sf. 17 metin 16).

5 inci şiirde “Asîl, bilge insanlar toplanalım, Tanrının kitabını dinleyelim. Dört hakim Tanrı’ya Tapınalım, dört büyük azaptan kurtulalım ve Ruh (üzüt)ten ve şeytandan (yek), cehennemden (Tamu) bahsediliyor. (Sf. 25).

6 ncı şiirde cehennem tasvir ediliyor. Şeytan cehenneme sürüklüyor. “Ölümü niyâz eder, fakat bulamaz” derler. (Sf. 29).

7 nci şiir Mani için büyük ilâhidir. (Sf. 30–37) deniliyor.

Buddizm metinleri: "Mani burkanım" deniliyor.

Tenri pek az geçiyor. Burkan geçiyor.

ı duk = aziz (Sf. 40)

kalık = gök (Sf. 40, 41)

küntengrig = güneş tanrı

nırvanka = nirvana

nırbanta = nırvana'da

sansart = samsara

ürlük = ebedîlik (Sf. 42)

Burkan (Buddha) ile ilgili şiirler v.b. (Sf. 63-)

Bunlar da hep buddist terimler vardır: (Sf. 85)

Pek az da olsa Sf. 158-159 daki metin de:

"kün tengri" güneş tanrı geçiyor. Tanrıyı güneş gibi mi gördüğü ve sıfat olarak kullandığı belirtilmelidir. Güneşin Tenrisi düşünülmelidir.

"adın ana-bar tengri-ning kalık (Gök) -ınta" (Sf. 168)

Çevirmesi:: "başka anlatışla tengri-nin gök yüzünde" (Sf. 169).

" [a] bita tengri burkan-ıg" (Sf. 186).

Çevirmesi: : "Abita tanrı burakan" (Sf. 187)

"tengridem oyun"

Çevirmesi: "İlâhi oyun" (Sf. 204)

"tengri" (Sf.204) "Tanrı" (Sf. 205)

Hâtime duasında: tibiş "tengrim" (Sf. 218) Çevirmesi: "Tibiş Tengrim" (Sf. 219)

"arslan Bilge tengri" (Sf: 220,226) Çevirmesi: "Arslan Bilge Tengri" (Sf. 221, 227) "Tengrim" diye türlü sıfatlarla geçiyor. (Sf. 222).

Fal kitabı metinde (Türk Turfan Metinleri)

İçkek = cinli (Sf. 304, 305)

"edgey tengri küzedgey" eder. "Tanrı muhafaza eder" (Sf. 281)

"Tengri dem kut" (Sf. 282) "İlâhi saadet" (Sf. 283)

"yek (şeytan)-içkek (cinler) egirür" (Sf. 286) "Şeytanlar, cinler etrafını çevirir" (Sf. 287).

Ugan =Muktedir olan, kadir. (Sf. 341)

Reşit R.Arat Eski Türk Şiiri; (Notlar) Ankara, 1965.)

idi =sahip, efendi, rab. (Sf. 364) Uygur devresinde (iyi, idi)

Türk 1- Güç, kuvvet; güçlü, kuvvetli.

"Türk burkanlar" "Kuvvetli burkanlar" (bk. TTT III, 65, TTT IV a, 4) "erk Türk" "güç, kuvvet", 2-Türk (Kaşgarî)" vakit anlamına gelen bir kelime". "Türk kuyaş ödi" "gün ortası",)"Türk üzüm ödi" "üzümün olgunluk vakti" "ve Türk yiğit" "gençlik çağının ortasında olan genç" (11. Not. Sf. 388).

(Tarko. Saç) Tan: Kaşgarî, "sabah ve akşam esen serin esinti"

Udra Tan, "Karşıdan esen rüzgâr,

Radlof: şimal rüzgârı, rüzgâr. (Sf. 394)

4- BAŞKA DİNLERDE TANRI ADI VEYA İLAH ADI

Budist–Hint dinin de:

"Eski Türkçe budist metinlerin de tengri sanskritçe deva'ya, yâni Tanrıya tekabül eder."

Budist mitolojisinde geçen melek karşılığı da kullanılır. Hint dininde "dişi varlık (devi), Tengri Hatun" deyimiyle, Tengri Kız ise deva kanya (tanrı kızı Apsaras) karşılığı " olup "Tanrılar kralı (devaraca) İndra, tengriler iliki Hormuzda'dır; Brahma'ya Azrua Tengri denir.

... Tanrıça Çrir'in ismi Kut Tengri Hatuni veya", Kut Tengrisi'-dir. (Müller Uigurica, S. 45).

Keza Tengridem adlı ilâhi bir varlık (deva) geçiyor. (W. Radloff, ve A.V.Stäel Holstein, Saint Petersburg, 1910 = Bibliotheca Buddhica, XII)

"Buddha ise, çok defa Tengri Tengrisi diye anılır. Tanrılar göğü (devaloka) nün Türkçe adı Tengri Yir'dir." (İslâm Ansiklopedisi, Sf. 707, C.XI.)

"Budizmin tesirinde kalan maniheist–Türkçe ıstılahlar arasında (Krş. Chuasturanift, nşr.. A.V. le Coq, Berlin, 1911, S. 5: JRAS, 1911, S. 278) Tanrı kelimesi Tengri, İrânî yazd (veya Bag) e "karşılıktır; kötü ruhlara (yekler) karşı aydınlık ruhlara Yaruk Tengriler deniliyor.

"İlk insan'ın adı (maniheist efsânede geçen beş unsuruna, esir, yel, ışık, su, ateş'e göre), Biş Tengri (beş tanrı)dir. Bu beş unsura da tekrar başka dinlerin en yüksek ilâhına Tanrı adı takılıyor: Tengri adı eklenir, msl. Ot Tengri =Ateş Tanrı vb. gibi. Tengri "Gök" mânasında da geçer. (Msl. Chauastuanifı, S. 16 (J= JRAS, 1911, S. 291, Str. 167) denilmektedir. (İslâm A. C. 11. Sf. 707) Görülüyor ki Tanrı–Tengri, gök anlamının dışında kullanılmaktadır.

"Cennete Tengri yir" denilmesi dikkate şayandır. Bu Maniheist terimler, budizm de de aynıdır.

Eski Türkler Hristiyan dinin de de Tengri = Tanrı ve Tengri Oğlu =Tanrı oğlu ve Mşiha = Tengri = Masih Tanrı (mesih Tanrı) terimlerini kullanmaktadır. "F.W.K. Müller tarafından Uigurica'larda neşredilen, parça halindeki hristiyan metinlerinde, daha budist-Türkçesinde rastlanan Tengridem kelimesi de bulunmakta" olup buradaki anlamı "Tanrı"dır.

5- DİVAN-I LUGAT-İT-TÜRK'TE (TANRI), TENGRİ (11. YÜZYIL)[1]

Yazma nüshası halen bir tane olan bu çok önemli eseri yazanın dedesinin Mehmet, babasının Barsganlı Mehmet Hüseyin ve yazarın Kaşgar doğumlu Mahmut olduğunu gene kendi kitabından anlıyoruz. Kaşgardan Irak kültür Merkezine göç eden ve Bağdad'a oturan Kaşgarlı Mahmut, Divan–ı Lûgat–it Türk'ü Türkçe öğrenmek istiyenler için yazyazmış ve Türkçe'nin Arapça ile denkliğini göstermek istemiştir. H. 464 (M. 1068) de eserine başlamış ve iki yıl sonra h. 466 ve (M. 1072) de tamamlamıştır. III. Cildin 116. sayfasında kitabın bitiş tarihinin 690 yazılması bir ekleme ve yanlış olarak kabul edilmiştir. Bu eserin Bağdatta da Halifeye sunulması muhtemeldir. Bu eser Türkler için yalnız bir sözlük değil, bir millî kültür hazinesidir. Türk dili ve edebiyatı kadar, Türk folkloru, Atasözleri (Savları), ve âdetleri ile de önemlidir.

D.L. Türk'te Türklere dair iki hadis zikrediliyor. Bunlar için "Bu söz" hadis doğru ise diyor (C. 1, Sf. 4).

---

1 Sahaflar çarşısında Kitapçı Burhan Efendi, Maarif Nezaretine götürdüğü bu değerli yazma nüshayı 30 sarı liraya satamayınca Ali Emîri'ye gösterir, O derhal 30 + 3 sarı liraya alır.

Kilisli Rıfat bu eseri birçok yanlışlıklar içinde olmasına rağmen yayınlamağı başarmıştır. Kâtip Çelebi (Keşf'üz–Zünun) adlı eserinin 250. sayfasında (Divan–ı Lugat–it Türk) adiyle bahsetmiştir. Başka yazmaları da olabilir. Prof. Brockelmann 1928 de Divandaki Türkçe kelimeleri, sonra diğer bir eserde, beyit ve parçaları çevirmiş ve yayınlanmıştır. Eser üzerinde derhal, Almanca, Macarca, Rusca, Fransızca ve ingilizce yayınlar olmuştur.

Türkçede de bu eser üzerinde Besim atalay, Ali Ulvi, Necip Âsım, Çekmeceli Sait, Fuat Köprülü ve Hüseyin Namık Orkun yayınlarda bulunmuştur.

Eserin muhtelif tercüme ve yayın girişimleri başarılı bir sonuç vermemiş nihayet Besim Atalay, tercümesi, Abdülkadir İnan'ın geniş yardımiyle gerçekleşmiştir.

Kasgarlı Mahmud'un Türk dili, Türk Tarihi ve Türk Folkloru (siir, atasözü) v.b. bakımından önemli eserinde Türklerin 1000 yıl dan önce ipek mendil taşıdıklarını, elbise kırışıklarını yatıştırması için ütü kullandıklarını görüyoruz. Kadınlara ve çocuklara ve düşkünlere gösterilen şefkat, saygı da burada belirmektedir.

Kaşgarlı Mahmut, Divan ü Lûgat it Türk Tercemesi, çev. Besim Atalay, Ankara 1939. T. D. K. C. 1 ve diğerlerine bakınız.

Kaşgarlı bunları başkalarından aldığını söylüyor. O zaman bu eser Halifeye sunulduğuna ve İslâm ilmini bilenlerin çok olduğu bir yerde ileri sürüldüğüne göre dikkate şayandır. Arap milliyetçiliği dolayısiyle bu hadisler şayet mevcutsa o kaynaklara aksettirlmemesi de muhtemeldir. Üstelik Türklerin tarihî gerçeğe uygun uzun bir hâkimiyet devresi olmuştur.

Hadislerden birisi şudur: "Türk Dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır. "İkinci hadiste Tanrı adı da geçiyor: "Yüce Tanrı, benim Türk adlı ordum vardır, onları doğu da oturttum. Kızdığım milletin üzerine onları saldırtırım."

TANRI VEYA TENGRİ ADININ GEÇTİĞİ YERLER

1. Cilt: Tanrı: Kaşgarlı Divan'ına "Esirgeyen koruyan Tanrı'nın adıyle" diye başlamıştır. Tanrı adını pek çok kullanmıştır. Eski Türk dini ile ilgili birçok kelimede görülmektedir.

Yazuk : Günâh anlamına[2]

Us : Hayır ile şerriayırt ediş[3]

And : Yemin[4]

Irk: : Falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek. (Bu kelime bugün Türkiyec'nin birçok yerlerinde kader, talih, fal anlamına kullanılmaktadır: "Irkım açıldı" = Talihim açıldı.[5]

Öz, Özkonuk : Göklerin içinde kımıldayan nesne, ruh[6]

Eğit : Göz dokunmaktan (nazar) kurtulmak için çocukların yüzüne çalınan bir ilâç. Bu ilâç safrana bir takım şeyler karıştırılarak yapılır.[7]

Tengri meni ağırladı : Tanrı bana ikram ettı.[8]

Ogur : Hayır ve bereket.[9]

2 Besim Atalay, Divan-ı Lûgat-it-Türk, Tercümesi, C. I, Sf. 16
3 Y.K. C.I. Sf. 36
4 Y.K. C.I. Sf. 42
5 Y.K. C.I. Sf. 42
6 Y.K. C.I. Sf. 46
7 Y.K. C.I. Sf. 51
8 Y.K. C.I. Sf. 53
9 Y.K. C.I. Sf. 53

Idhuk	:	Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz sahibinin yaptığı adak için saklanır.[10]
Eşük	:	Hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaştır. Bu kumaş parçalanarak yoksullara dağıtılır.[11]
Ugan	:	Her şeye gücü yeten, kadir. Ugan. Tengri = Gücü yeten Tanrı.[12]
Alkış	:	Dua etme, öğme, birinin iyiliklerini sayma.[13]
Isrık	:	Çocukları, perilere ve göz dokunmasına karşı aafsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir. Çocuğun yüzüne tütsü verilerek; "Isrık, ısrık" denir ki "Ey Peri ısırılmış olasın!"[15]
Umunç	:	Umma, Umuç, Tengriye tut, umudu Tanrı'ya tut.[14]
Arınçu	:	Günâh[16]
Önüng	:	Arpağcıya, afsuncuya verilen para.[17]
Abaki	:	Göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korkuluk.[18]
Ulugluk	:	Ululuk, şeref, Ulugluk Tengrisi: Ululuk Tanrıdandır.[19]
Öndürdi	:	Tengri ot öndürdi = Tanrı bitki bitirdi.[20]
Arwaşdı:	:	Kamlar kamuğ arwaşdı = kamlar, kâhinler anlaşılmayan birtakım sözler söyledi. Cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir.[21]
Esnetti:	:	Tengri esin esnetti = Tanrı yel estirdi. Yek anı esnetti = Şeytan onu esnetti.[22]

10 Y.K. C.I. Sf. 65
11 Y.K. C.I. Sf. 72
12 Y.K. C.I. Sf. 77
13 Y.K. C.I. Sf. 97
14 Y.K. C.I. Sf. 99
15 Y.K. Sf. 133
16 Y.K. Sf. 134
17 Y.K. Sf. 134
18 Y.K. Sf. 136
19 Y.K. Sf. 150
20 Y.K. Sf. 225
21 Y.K. Sf. 236
22 Y.K. Sf. 266-267

Ol Tengrige Kirt kinesedi:	=	O Tanrının birliğini açıkça söylemek istedi.[23]
Oğurladı	:	"Begim özün oğurladı — Yarağ bilip oğurladı. Uluğ Tengri ağırladı — Anın kut kuvturi toğdı." "Beyim kendini gizledi — Bunu silâh bilerek vaktini gözledi Tanrı Kerem kıldı — Onun için Kutu devleti yükseldi."[24]
Uluğladı	:	Tengri beni uluğladı = Tanrı beni yüceltti.[25]
Kut	:	Kutluluk, devlet.[26]
Tın	:	Ruh, nefes. Anın tını kesildi=Onun soluğu kesildi, ruhu çıktı.[27]
Tapuğ	:	Tapma, Tapma, Tengri Tapugı = Tanrıya tapma.[28]
Bitik	:	Muska.[29]
Paçak	:	Hristiyanların orucu.[30]
Kirtü	:	Gerçeklik, doğruluk. Ol Tengrige kirtindi = O Tanrıya inandı, yalavacı doğruladı.[31]
Tublu	:	Mezar.[32]
Kargış	:	Lânet, ilenme, Tengri kargışı anıng üze = Tanrı'nın lâneti onun üzerine demektir. (32)[33]
Kulbak	:	Bir Türk tapganının, din ulusunun adıdır.[34]
Tutuğluğ	:	Tutuğluğ yer = Tekin olmayan yer, cin çarpan yer.[35]
Sabuzgan	:	Maşatlık, müslüman olmıyanların mezarlığı.[36]

23 Y.K. Sf. 280
24 Y.K. Sf. 300–301
25 Y.K. Sf. 304
26 Y.K. Sf. 320
27 Y.K. Sf. 339
28 Y.K. Sf. 373
29 Y.K. Sf. 384
30 Y.K. Sf. 411
31 Y.K. Sf. 416
32 Y.K. Sf. 430
33 Y.K. Sf. 461
34 Y.K. Sf. 474
35 Y.K. Sf. 496
36 Y.K. Sf. 516

DİVAN-I LUGAT-İT-TÜRK'ÜN 2. CİLDİN'DE ESKİ TÜRK DİNİYLE İLGİLİ KELİME VE SAVLAR:

Tabdı: Kul Tengrige tapdı = Kul Allah'a taptı[1]

Basurdı: Tengri tağ birle basurdı = Tanrı dağlarla yeri bastırdı.[2]

Men Tengrige tapındım: Ben Tanrıya tapındım.[3] (tapınmak = hizmet etmek anlamına da geliyor.)

Tapınur:Tapınmak.[4]

Sıgındı: Me n Tengrige sıgınur men = Ben Tanrı'ya sığınırım.[5]

Tengrige Tapındı: Allah'a taptı.[6]

Tengrige sıgındım: Tanrı'ya sığındım.[7]

Tengri Meni Ködhezdi: Allah beni korudu.[8]

Tengrige tapın : Allah'a tapın.[9]

Tengrige yükün: Allah'a secde et. [10]

Ol Tengrige Tapınguluk erdi: Onu Tanrıya tapınmak hakkı idi.[11]

Ol Tengrige tapnıgilerdi: O Tanrıya tapınanlardan idi.[12]

Togturdı : Tengri Ogul tegdürdi = Tanrı çocuk doğurttu.[13]

Tirgürdi : Tengri ölüğ tirgürdi = Tanrı ölü diriltti.[14]

---

1 Y.K. C. II. Sf. 3
2 Y.K. C. II. Sf.
3 Y.K. C. II. Sf. 140
4 Y.K. C. II. Sf. 140
5 Y.K. C. II. Sf. 152
6 Y.K. C. II. Sf. 160–161
7 Y.K. C. I.I Sf. 160–161
8 Y.K. C. II. Sf. 162
9 Y.K. C. II. Sf. 167
10 Y.K. C. II. Sf. 167
11 Y.K. C. II. Sf. 169
12 Y.K. C. II. Sf. 169
13 Y.K. C. II. Sf. 173
14 Y. K. C. II. Sf. 179

Sewtürdi: Ol Tengri seni manga sewdürdi = O Allah seni bana sevdirdi.[15]

Kutgardı: Tengri meni kutgardı = Tanrı beni kurtardı. (Tanrı beni sıkıntıdan kurtardı).[16]

Kargaldı: Yek kargaldı = Şeytan lânetledi.[17]

Kargak: Lânet, kargış. Tengri kargagınga ılınma = Tanrı'nın lânetine, kargışına uğrama.[18]

Kösgük : Göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarında ve bozstanlarda dikilen korkuluk.[19]

Bütti: Kul Tengrige bütti = Kul Tanrı'nın birliğini inkâr etti.[20]

Tü Türitti: Tengri yalnguk türitti = Tanrı Âdem'i yarattı.

Tanrı İnancı 44

"Tengri ajun türitti çıgrı udhu tezginür
Yulduzları çergeşip tür kün üze yörgenür."
"Tanrı acını, âlemi yarattı, felek durmadan döner.
Yıldızlar sıra sıra dizilip gece gündüz üzerine sarılır."[21]

Yarattı: Tengrı yalnguk yarattı = Tanrı âdemi yarattı. (Tanrı Âdemi ve Âdem'den başka her yaratığı yarattı.)[22]

Yagıttı: Tengri yağmur yagıttı = Tanrı yağmur yağdırdı.[23]

Tengri tirgürdi: Tanrı diriltti. (Tanrı doyurdu.)[24]

Bayuttı: Tengri meni bayuttı = Tanrı beni zenginletti.[25]

Kargattı : Ol yekni kargattı = O şeytanı lânetledi.[26]

Karlattı: Tengri kar karlattı = Tanrı kar yağdırdı.[27]

Yumşattı: Ol er söziğ yumşattı = O adam sözü çabuk çabuk söyledi. (Kur'an-ı çabuk çabuk okur, ezberlerse yine böyle denir.)[28]

Yaşnattı: Tengri yaşın yaşnattı = Tanrı şimşek çaktırdı.[29]

---

15 Y.K. C. I.I Sf. 185
16 Y.K. C. II. Sf. 192
17 Y.K. C. II. Sf. 236
18 Y.K. C. II. Sf. 288
19 Y.K. C. II. Sf. 289
20 Y.K. C. II. Sf. 294
21 Y.K. C. II. Sf. 303
22 Y.K. C. II. Sf. 315
23 Y.K. C. II. Sf. 316
24 Y.K. C. II. Sf. 324
25 Y.K. C. II. Sf. 325
26 Y.K. C. II. Sf. 338
27 Y.K. C. II. Sf. 347
28 Y.K. C. II. Sf. 354
29 Y.K. C. II. Sf. 356

DİVAN—I LÛGAT-İT-TÜRK'ÜN III. CİLDİNDEKİ ESKİ TÜRK DİNİ İLE İLGİLİ KELİMELER-BAŞTA TENGİR VE SAVLAR:

Yat: Bir türlü kamlık tır. (kâhinliktir). Belli başlı taşlarla, bilhassa (Yada taşı ile) yapılır. (Yağmur, kar, rüzgâr esti.) Kaşgarlı Mahmut, bunu yağma ülkesin de gördüğünü bu eserde şöyle anlatmaktadır:

"Orada bir yangın olmuştu. Mevsim yaz idi. Bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü."[1]

Yağış: İslâmdan evvel Türklerin adak için yahut Tanrılarına yakınlık elde etmek için, (kendi tanrılarına H.T.) putlara kestikleri kurban.[2]

Yumuş: İki ve ikiden ziyade kimse arasında elçilik. Bu sözden alınarak, Melek'e, yumuşçı denilebilir. Çünkü Melek, arapça "Eluka" kelimesinden alınmıştır. Elçilik demektir. Türkler Melek ismini hiç bilmezler.[3] (Halbuki yer-sub, izi v.b. hep koruyucu ruhlar'dır. H.T.)

Yazuk: Günâh. "Ateş dumansız olmaz, genç günâhsız olmaz."[4]

Yaşın: Şimşek. Türk hikmetinde: "Kiming bile kaş bolsa yaşın yakmas." denir. Kimin yanında kaş bulunursa ona şimşek dokunmaz. Kaş: Lekesiz, saf bir beyaz taştır.[5]

Yalwı: Büyü, sihir. Büyücüye Yalwıcı denir.[6]
Yandak çeker: Havadan çığ gibi yağan kudret helvası.[7]
Yelpik : Cin çarpması, yel çarpması, yele uğrama.[8]
Yalawaç: Peygamber.[9]

---

1 Y.K. C. III. Sf. 3
2 Y.K. C. III. Sf. 10
3 Y.K. C. III. Sf. 12
4 Y.K. C. III. Sf. 16
5 Y.K. C. III. Sf. 22
6 Y.K. C. III. Sf. 33
7 Y.K. C. III. Sf. 44
8 Y.K. C. III. Sf. 46
9 Y.K. C. III. Sf. 47

Yaratgan: Yaratgan. "Tengri, ol yeriğ yaratgan = Yeri yaratan Tanrı'dır.[10]

Yagıtgan: Yağdıran. Tengri ol yağmur yagıtgan = Yağmur yağdıran Tanrı'dır.[11]

Yükündi: Kul Tengriye yükündü = Kul Tanrı'ya secde eyledi.

Toyungur anka yükündi = Toyun-Buda Dini'nin ulusu-Puta secde etti.[12]

Yelpindi : Oğlan yelpindi = çocuk yele; cine çarpıldı.[13]

Nom: Millet, şeriat, yasa. Tengri Nom = Allah'ın dini ve şeriatı. Bütün dinlere de nom denir. Çince bir kelimedir.[14]

Sın: Mezar.[15]

Kovuç: Cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir. Sonra kovuç, kovuç denir, üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir.[16]

Toyın : İslâm olmayanların din ulusu. Bu bizde ki imam ve müftü gibidir. Toyın, her zaman putun yanında bulunur, kitaplar ve gâgâvurluk hükümlerini okur. Ondan yüce Tanrı'ya sığınırız.[17]

Bayat: Ulu Tanrı'nın adı. Arguca.[18]

Muyan: Sevap. Muyanlık = Yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat.[19]

Beyrem: (Oğuzca) bu kelimenin, sevinç ve eğlence günü demek olan "Bedhrem" kelimesinden bozulmuş olduğu sanılıyor. Çünkü İslâmdan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer bilinmiş olsaydı, bunu bütün Türkler bilirdi.[20]

Törü: Görenek, âdet.[21]

Kara Qnun: Sîn, mezar.[22]

---

10 Y.K. C.III. Sf. 52
11 Y.K. C. III. Sf. 53
12 Y.K. C. III. Sf. 84
13 Y.K. C. III. Sf. 108
14 Y.K. C. III. Sf. 137
15 Y.K. C. III. Sf. 138
16 Y.K. C. III. Sf. 163
17 Y.K. C. III. Sf. 169
18 Y.K. C. III. Sf. 171
19 Y.K. C. III. S.f 172
20 Y.K. C. III. Sf. 176
21 Y.K. C. III. Sf. 221
22 Y.K. C. III. S.f 221

Çıwı: Cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırlardı ki' iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan dahi kendi vilâyetinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyet halkı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir.[23]

Buke: Ejderha, büyük yılan. Yeti başlığ yıl buke = Yedi başlı ejderha, Yabakuların en büyüğüne olduğu gibi, yiğitlerede bu ad verilir, ve -Buke Budraç-denir. Ulu Tanrı bunu yedi yüzbin askeri olduğu halde Müslümanlardan Arslan Tekin Gazi'nin kırkbin askeriyle yapılan çarpışmada bozguna uğrattı.[24]

Tamu: Cehennem.[25]

Tiledi: Tengri andağ tiledi = Tanrı öyle istedi.[26]

Kınadı: Tengir anı kınadı = Tanrı onu cezalandırdı.[27]

Şufşadı: Sökelge şufşadı = Hastaya okudu, üfledi.[28]

Tiki: Geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlardı ki ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde, her sene bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler, geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu Türkler arasında yaygındır.[29]

Yatladı: Yatçı yatladı = Şaman, Yada taşıyle afsun yaptı. (Şaman yada taşıyle yağmur yağdırmak için afsun yaptı).[30]

Yoğladı: Ol ölügğe yoğladı = O, ölü için yemek verdi. Türklerin göreneği böyledir.[31]

Ten-ri meni ağırladı: Tanrı beni ağırladı.[32]

Süsegen Udhka Tengri Müngüz bermez: Süsegen, çok süsen öküze Allah boynuz vermez.[33]

23 Y.K. C. III. Sf. 225
24 Y.K. C. III. Sf. 227
25 Y.K. C. III. Sf. 234
26 Y.K. C. III. Sf. 271
27 Y.K. C. III. Sf. 273
28 Y.K. C. III. Sf. 286
29 Y.K. C. III. Sf. 290
30 Y.K. C. III. Sf. 307-308
31 Y.K. C. III. Sf. 309
32 Y.K. C. III. Sf. 347
33 Y.K. C. III. Sf. 364

Kılınç: Ahlâk, minez, huy.[34]

Yükünç: Namaz, Tengrige yükünç yükündi = Allah'a namaz kıldı.[35]

Tengri: Ulu Tanrı. "Toyın tapuğsak, –Tengri sevinçsiz–Toyun tapmak ister, Tengri memnun değildir." (Müslüman bulunmayan Türklerin din ulusu Tanrı'ya tapınır, fakat yüce Tanrı onun yaptığı işten hoşnut değildir.)

Toyın, bilhassa v.b. Budda rahibidir. (Maniheist ve Hristiyan da olabilir.) Budizim değişmiş, heykellere v.b. tapınmaya başlamıştır. Budda ilâhlaştırılmıştır. İsa da böyledir. Nitekim daha önce "Toyun"un putun yanında bulunduğu "Kitaplar ve gâvurluk hükümleri oku"duğunu Kaşgarlı Mahmut belirtmiş ve "Ondan yüce Tanrı'ya sığınınız" demişti. Aksi halde (Tengri) ye sığınmayı der miydi? Üstelik (kitaplar) diyor!... Burada bahsedilen Türklerin Tengri dini değildir.

Eğer bu kitaplar, diğer dinlerin ki –belli– olmasaydı, Kaşgarlı Mahmut onların muhtevasını açıklardı. Zira Divan–ı Lûgat–it -Türk'te eski Türk inançlarını birbir sayıyor. Ve kendisi de sık sık (Tengri)yi benimsiyor.

Aşağıdaki sözlerin de değişik anlamda yorumlanması gerekir:

"Tun kün tapun, Tengrige boynamagıl,

Korkup angar eymenü oynamagıl."

Gece gündüz tapın Tanrı'ya,

Boyun çekme, O'ndan çekinerek oynama. (Gece gündüz Ulu Tanrı'ya ibadet et, dik başlılık etme, Tanrı'dan çekin ve kork, oynama, utan.) Yere batası kâfirler (göğe Tengri) derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler, (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye Tengrigen derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı'ya sığınırız.[36]

Bu anlatışta (kâfirlerin göğe Tengri dediklerini, büyük ağaç, büyük bir dağa da Tengri) dediklerini görüyoruz. "Yine bunlar" ve "bunların sapıklıkları" diye umumîleştirerek "Türkler göğe Tengri" diyorlar, sözünü sarfediyor. Üstelik kendisi de (Tanrı'ya sığınıyor). Hiç eleştirdiği Tengri gök anlamına gelen bir ad olsaydı, Tengriye sığınır, çelişmeye düşermiydi? Demek ki Tengriye Allah karşılığında yaratan, yöneten bir yüce varlık olarak inanıyor. Burada göğe Tengri diyenler bazı cahil kimseler olarakta düşünülebilir.

34 Y.K. C. III. Sf. 374
35 Y.K. C. III. Sf. 375
36 Y.K. C. III. Sf. 376–377

Yalnız sapkınları anıyor. Yaptığımız, Adak, Taş, Dağla, Ağaçla (Noel, Çam, Çam ağacı v.b.), Ateşle ilgili inançlar günümüzdeki çağdaş bazı insanlar arasında ilâhi dinlere mensup olanlar dahil sürüp gidiyor.[37] Bunlara bakarak, herzaman onların inançlarını, asıl dinî sisteme teşmil etmek uygun olabilir mi?

Kaşgarlı Mahmut (Tengri) adını Allah karşılığında görmese birçok defa kullanır mıydı? Eğer gök karşılığı olsaydı bu mümin ilk anda reddeder, benimseyip kullanmazdı!... Bundan başka türlü anlamayı ve yorumlamayı hatalı gördüğümüzü belirtmek isteriz.

Mengü : Sonsuzluk, sonsuz, ebedî, ebedîlik.[38]

Yinçge kişi : Tanrı'ya ibadet eden, tapan.[39]

Yalnğuk : Tanrı esenliyesi, Âdem Atamız.[40]

Tengrigen: Tanrıya tapınan bilgin. Müslüman bulunmayan Türklerin dilince.[41]

Korkdı : Kul Tengriden korkdı = Kul Allah'tan korkttu.[42]

Kirtgündi : Kul Tengrige kürtgündi = Kul, Yüce Tanrı'nın birliğini inkâr etti.[43]

Idhtı : Tengri Yalavaç ıdhtı = Tanrı Peygamber gönderdi.[44]

Irkladı : Kam ırkladı = Şaman kâhinlik etti, ırka baktı.[45]

Besim Atalay Kam'ı, hep Şamanla çeviriyor. Bize göre buna hiç gerek yoktur. Şaman bütün Türklerin (Kam)ı olsaydı, Kaşgarlı Mahmut onu sayardı. Üstelik Şaman farklı kavimler için de kullanılmaktadır.

Umunç : Umma, umut etmek, Umunç Tengrige = Umut Tanrı'ya, Umut Tanrı'dan.[46]

Yinçgelendi: Kul Tengrige yinçgelendi = Kul Tanrı'ya karşı küçüklük gösterdi. Tanrıgenlik etti, taptı, Oruç tuttu, namaz kıldı, korktu.[47]

---

37 Kitap ve makalelerinin adları
38 Besim Atalay, D.L.T. C. III. Sf. 378
39 Y.K. C. III. Sf. 380
40 Y.K. C. III. Sf. 384
41 Y.K. C. III. Sf. 389
42 Y.K. C. II. Sf. 421
43 Y. K. C. III. Sf. 423
44 Y.K. C. III. Sf. 438
45 Y.K. C. III. Sf. 443
46 Y.K. C. IIII. Sf. 450
47 Y.K. C. III. Sf. 450

BAHSİN SONUÇU:

İslâmlıktan önce Türklerin ezelî ve ebedî bir Tanrı inancına erdikleri ve bir çok konularda İslâmiyete yaklaştıkları anlaşılmaktadır. Esasen diğer ilâhî dinlerle de temasa gelen Türklerin, İslâmiyetle temasa gelir gelmez onu kısa zamanda benimsedikleri ve büyük çoğunluğuyla İslâmiyete geçtikleri anlaşılmaktadır.

Türkler İslâmiyete uygun inançlarıyle bu dini tamamen benimsemişler, fakat eski âdet ve geleneklerinden bazılarını beraber devam ettirmişlerdir. Nitekim burada anılan bazı inançlar ve davranışları bu günkü Türkiye ve çevresinde, dış Türkler arazında da görmekteyiz. Görülüyor ki İslâm'a geçtikten sonra Türkler, islâm dininde olan birçok kelimeleri Türkçe olarak karşılamışlardır. Bundan çıkan anlam bu gelimelerin çok öncelerden kendi Tek Tanrı dinlerin de kullanmış olduklarıdır.

KAYNAKLAR:

1 Besim Atalay, Divan ı Lûgat it Türk Türcümesi 3 cilt ve ayrıca dizinler, Ankara 1940 1941

2 Prof. Ahmet Caferoğlu İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut. Ankara 1938.

3 Prof. Dr. Hikmet Tanyu, Türkler Arasında Dinlerin Tarihçesi, Töre (dergisi) Sa. 45, Sf. 16, 22 ve Türklerin Dîni Tarihçesi, 1978

4 M. Şakir Ülkütaşır, Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmut, Hayatı Şahsiyeti Divan ı Lûgat it, Türk, İstanbu 1946.

6- DİVAN-Ü LÛGAT-İT TÜRK VE KUT:

Karahanlı Türklerinden olan Kaşgarlı Mahmut, Divan-ü Lûgat-it Türk'te: "Kut, kutlulug, Kutluğ" demekte ve:

"Kut Kuwıg berse idhim kulınğa
Künde ışı yükseben yokar agar."

"Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse, hergün onun işi yükselir."[1]

Kut kelimesini yazılarında da inceleyen M. Abdulhalûk Çay'ın bu kavramla, Tengri kelimesine dair ilişkileri sunuşu, bizim araştırmamız bakımından da önemli ve faydalı olmuştur.

"Divan-ü Lûgat-it-Türk adlı eserde baht, devlet anlamına gelen kıw kelimesine de rastlıyoruz (DLT I. 332.s.) Eski Uygur Sözlüğünde de kıwa baht, saadet anlamında rastlamaktayız (Caferoğlu Prof. Dr. Ahmet: Eski Uygur Türkçe Sözlüğü, İstanbul 1968, II. Baskı S. 177). Demek ki eski Türkçe'mizde saadet anlamına gelen kıw kelimesi de mevcuttur. O halde kut kelimesinin anlamını saadet, baht, anlamlarının dışında aramamız lâzım gelir. Prof. Kafesoğlu, Kutadgu Bilig'in adı konusunda" ... Kutadgu Bilig daha ziyâde-Hükümranlık Bilgisi-, -siyasî hâkimiyet bilgisi veya- devlet kılan veya devlet yapan bilgi mânâlarına gelmektedir." (Kafesoğlu, Prof. Dr. İbrahim: a.g.e. 27.s.) şeklinde aynı fikri savunmaktadır.

Bir dil kanunu sayabileceğimiz" aynı anlama gelen iki kelimenin bir arada yaşayamayacağı" hususu bizi kut kelimesi üzerinde düşünmeye sevketmektedir. Saadet, baht anlamın kıw kelimesi karşılığına göre, kut kelimesi hangi anlamı anlatmaktadır. Bunu açıklığa kavuşturmak için eski Türk metinlerine, kaynaklarına bakmak, karşılaştırmak gerekiyor. Bu bakımdan ilk kaynağımız Göktürk Yazıtları'dır. Buna göre:

---

1 K. Mahmûd, Divan-ü Lûgat-it Türk, C. 1. Çev. Besim Atalay, Sf. 320. M. Abdullah Çay bu kelime üzerinde durmaktadır.

Türkler'de Devlet Siyasetî ve Kutadgu Bilig, Hergün 24 Aralık 1976.

Kültigin Kitâbesi güney cephesi.

Tengri yarlıkadukın üçün (ö)züm kutum bar üçün kagan olurtım. 9. satır).

"Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum."

Kültigin Kitâbesi doğu cehphesi.

Anda kisre tengri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar için ölteci budunung tirgürü iğittim. Yalıng budunung tonlug çıgary budunung bay kıldım. Az budunung öküş kıldım. (29. satır.)

"Ondan sonra, Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım."

Bilge Kağan Kitâbesi kuzey cephesi.

"Tengri yarlıkadunkın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum. Kagan oturup çok çığanay budunung kop kubratdım. Şıgany budunung bay kıldım. Az budunung öküş kıldım. (7. satır).

"Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup, aç, fakir milleti hep topladım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım."

Moyonçur Kitabesi kuzey kısmı.

Türkeli'ne yirmialtı yaşında Iduk Kut... (4. satır) (Moyonçur Kitâbesi, Orhun Sayısı 8/1933. 152. S.)

Eski Türk Kağan ad ve ünvanları bakımından kut kelimesi devlet bulma, devlet idare etme yetkisinin Tanrı'dan ilâhi bir kuvvet olarak bahsedilmesi şeklinde ifadesini bulmaktadır.

"Kut" kelimesinin "Tanrı'nın vermiş olduğu devlet idare etme yetki ve şansı" anlamında kullanıldığı, Türk Kağanları'na ait bazı ünvanları şöyle sıralayabiliriz:

a) Göktürkler'de:

İlteriş Kutlug Kağan:

(682–693) Göktürk Hânedanı'nın ikinci kağanlık dönemini başlatan Türk Kağanı'dır. Bilge Kağan ile Kül–tigin'in babasıdır. Ünvanı "Memleketi–ili derleyen, Tanrı tarafından devlet idare etme şansı ve yetkisiyle donanmış" anlamındadır.

Bilge Kutluğ Kağan:

(734–741) Göktürkler'in son kağanlarındandır. Ünvanı "Bilgili, Tanrı tarafından devlet idare etme şansı ve yetkisiyle donanmış kağan" anlamındadır.

b) Türgiş Hânedanı'nda:

İletmiş Kutluğ Bilge Kağan (740–742) yıllarında hüküm sürmüştür.

c) Uygur Kağanlığı Dönemi:

Kutluğ Bilge Kül Kağan:

(745–746) Uygur Kağanlığı'nı kuran Uygur Kağanı.

Alp Kutlug Bilge Kağan:

(789–790) yıllarında hüküm sürmüştür.

Ay Tengride Kut Bolmış Külüg Bilge Kağan:

(790–795) yıllarında hüküm sürmüştür.

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan:

(808–821) yıllarında hüküm sürmüştür.

Tengride Kut Bolmış Küçlük Bilge Kağan:

(821–825) yıllarında hüküm sürmüştür.

ç) Turfan Uygurları'nda:

Turfan Uygurları'nın ilk Kağanı Pang veya Menglig Tigin'in ünvanı;Ulug Tengride Kut Bolmış, Alp, Külüg, Bilge Kağan idi. 856 tarihinde başa geçmiş ölüm tarihi bilinmiyor. Bu Uygur Kağanı'nın uzun ünvanı (Büyük Gökten–Tanrı'dan talih bulmuş, savaşçı, çalışkan, bilgin kağan) anlamındadır."

d) X. yüzyılda:

Kün ay Tengride Kut Bolmış, Ulug Kut ormanmış, Alpın, Erdemin, İl Tutmış, Alp Arslan, Kutlug, Bilge Tengri Han: yani "Güneş ve Ay Tanrısı"ndan devlet idare etme şansını bulmuş, büyük bir talihle tahta çıkmış, kahramanlığı ve erdemi ile memleketi idare etmiş, Alparslan, Kutlu Bilgin Kağan, anlamındadır.

Bu Uygur Kağanlarının hepsinde de Kut, kutluğ kelimeleri "Tanrı tarafından kutlulanmış, şereflendirilmiş "anlamındadır."

İzah edildiği gibi kut kelimesinin Türk Hakanları'nın ünvanı olarak kullanılışında temel düşünce "*Tanrı'nın devlet idare etme yetkisini*

vermesi"dir. Türkler, devletin Tanrı tarafından verildiğine, millet ile Kağan'ın durumunun Tanrı tarafından yaşandığı ve tâyin edildiğine inanırlardı (Ögel, Prof. Dr. Bahaeddin. a.g.e. II. 53. s.)

Uygur Kağanları kendilerinin Tanrı buyruğu ile Kağan olduklarına inanırlardı. Yani Tanrı kendilerine kut verdiği için Kağan olurlar ve milletin başına geçerlerdi. Uygur Kağanları'na ait IDUKKUT terimine gelince, bu terim "Tanrı tarafından gönderilmiş talih ve kutsallık" anlamındadır. Iduk kelimesi, kutsal veya mukkaddes demektir. Hunlardaki "TENGRİ KUT" ünvanı da aynı mahiyettedir.

Kut kelimesinin devlet, devlet idare selâhiyeti. şansı gibi anlamlarda kullanıldığının en güzel misalleri bizzat Kutadgu Bilig'in içindeki beyitlerdir.

15 ve 16. bölümlerde ki şu beyitlerde kut kelimesi devlet anlamına kullanılmıştır.

Kuvvenme bu kut'ka kelir hem barır.

"İnanma, devlet hem verir, hem alır."

Kiming devleti baş kötürse örü

Kamug Edgü kılgu bu dunka törü

"Kimin devleti yükselse o halka iyi yasalar vazetmelidir."

Diğer bir Türk kültür değeri olan Oğuz Kağan Destanı'nda da kut kelimesi devlet anlamında kullanılmıştır.

Satır 187 ... atam çıma atup irse,

Satır 188 menüng tapum irürmü; sendin

Satır 189 çarluğ beğluğ bellüğ bola men

Satır 190 bizning kutıbız sening

Satır 191 kutung bolmuş biz ning urug

Satır 192 ıbız sening ıgaçungnung

Satır 193 urugı bolmuş, bolup turur.

"... Babam (sana) kızdı ise, bu benim suçum mudur? Ben senin emrini yerine getirmeğe hazırım. Bizim devletimiz senin devletindir. Bizim urugumuz senin ağacının yemişindendir. "(W. Bang ve Rahmetî, Reşit: Oğuz Kağan Destanı. 1000 Temel Eser Serisi, İst., 1970, 21-22. S.)

Satır 194 men senge

Satır 195 başumnı kutumnı bire men.

"... ben sana başımı ve devletimi veriyorum." (W. Bang ve Rahmetî Reşit, a.g.e. S. 23.)

Bu misallerde de görüldüğü üzere burada kut'un (devlet) anlamına geldiğini söyleyebilirz. Kutadgu Bilig adı ise çoklarının yanlış olarak belirttikleri "Saadet veren bilgi" değil, "Devlete erişme bilgisi "anlamındadır. Yâni "kut", rahmetli Karamanlıoğlu'nun belirttiği gibi "iki cihanda aziz eden bir devlet" anlamında kullanılmıştır. (Karamanlıoğlu, Doç. Dr. A. Kutadgu Bilig'in Diline ve adına Dâir. Türk Kültürü 98/Aralık 1970, S. 131)

Burada Kut kelimesinin çeşitli anlamları yanında kutsallık, ilâhi kudret, mutlu tanrısal güç, v.b. açıklamaları biliniyor. Bu kelimenin diğer dillerdeki Samî Kaduş, kadeş, Kudüs, Mukaddes v.b.) anlamları yanında, Tanrının 99 adından (Esma Ül Hüsna) dan birisi de (El Kuddus) tür. El Vasi ve El Muktedir ve El Kaadir de hatırlanmalıdır.

7- DEDE KORKUT

(9. yüzyıldan itibaren Türkler arasında söyleniyor. 14. yüzyılda yazılı hale getiriliyor.)

TARİHÇESİ:

Dede Korkut kitabı veya Dede Korkut adıyla tanınan eser, destanî Oğuz hikâyelerini toplamıştır.[1] Dresden ve Vatikan'da orjinal nüshaları olan Dede Korkut üzerinde Türkiye'de yakın yıllarda birçok eser yayınlanmıştır.

Önce Dresden'deki yazmayı Fleischer bulmuş ve sonra incelemeleri H.F. Von Diez (1811–1815) ve daha sonra W. Barthold (1894) sürdürmüşlerdir. Türkiye'de Kilisli Rıfat , Dresden kopyesinden yararlanarak, Arap harfleriyle bunu yayımlamış (1916) sonra Orhan Şaik Gökyay, yeni harflerle 1938 de bastırmış ve Dr. Muharrem Ergin'de, Dresden ve Vatikan da bulunan nüshaları ilmî yöntemle karşılaştırarak, transkripsiyonlu bir yayında (1958) bulunmuştur.

Orhan Şaik Gökyay "Dedem Korkut'un Kitabı" adiyle çok geniş, açıklama ve sözlükle yayınlamıştır. (1973).

Tarih boyunca Dede Korkut kitabındaki hikâye ve şahıslardan etraflıca bahsedilmiştir.[2] (Reşidüddin ve 14.15.16. yüzyıllar içinde yayınları olmuştur. (Ebülgazi Bahadır Han, Secere-i Terâkime, (1659–1660) etraflıca bahsedilmiştir.

Bu konuda kaynakta adlarını zikredeceğimiz eserler basılmıştır.[3]

1 Prof. Dr. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I "Giriş – Metin – Maksimile", Ankara 1958, Türk Tarih Kurumu, Sf. 1

2 Y.K. Sf. 37–46

3 Dede Korkut Hikâyeleri; başlıca kaynaklar: Türkçe yeni harflerle soyadları sırasına göre:

1- Adnan Binyazar; Dedem Korkut, Milliyet Yayınları, 1973

2- Prof. Dr. Muharrem Ergin; Dede Korkut Kitabı 1 "Giriş–Metin–Maksimile", Ankara 1958, Türk Tarih Kurumu.

3- Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1971, 1000 Temel Eser.

4-

5- Orhan Şaik Gökyay: Dede Korkut, İstanbul, 1938

6- Orhan Şaik Gökyay: Dedem Korkut'un Kitabı, İstanbul 1973, Kültür Bakanlığı Yayını.

7- Suat Hizarcı, Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1953, Varlık Yayınları.

8- Abdülkadir İnan, Dede Korkut Kitabında Eski İnaçlar ve Gelenekler, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 1966–1969.

- Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler. Ankara 1968, Türk Tarih Kurumu.

9- (Doç.Dr.) M. Fahrettin Kırzıoğlu, Dede Korkut Oğuznâmeleri, İstanbul 1952.

10- Cevdet Kudret Solok, Bugünkü Türkçemizde Dede Korkut Hikâyeleri, İstanbul, 1970 Varlık Yayınları.

11- Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1971 ve Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, İstanbul 1965, Türkiye Yayınevi 3 cilt ... (1. Sf. 170, 171) eserlerine bakınız.

8- DEDE KORKUT KİTABINDA TANRI

Dede Korkut, İslâmî tesirler ve islâmî esaslar içinde olmakla beraber, gerek Tanrı adının kullanılışı, yagırdanmayışı ve gerek (Tanrıya Yalvarış) (dua) bakımından önemli bir anlam taşıyor.

Dede Korkut'un Hikâyelerinin sonunda şöyle duaya yönelişi dikkati çekiyor: "Karlı kara dağların yıkılmasın. Gölgeli büyük ağacın kesilmesin. Taşkın akan güzel suyun kurumasın. Kadir Tanrı seni nâmerde muhtaç etmesin. Koşar iken ak boz atın sendelenmesin. Vuruşunca kara çeliköz kılıcın çentilmesin. Dürtüşürken alaca mızrağın ufanmasın. Ak sakallı babanın yeni cennet olsun. Ak burçekli ananın yeri cennet olsun. Âhir sonu arı imandan ayırmasın. Âmin diyenler Tanrı'nın yüzünü görsün.!

Ak alnında beş kelime dua kıldık, kabul olsun. Allah'ın verdiği ümidin kesilmesin. Derlesin toplasın günahınızı adı güzel Muhammed Mustafa yüzü suyuna bağışlasın hânım hey..."[1]

Sıkışık bir durumda kalan Oğuz kahramanını Tanrı'nın birliği ve yüceliğini anarak yalvarıp, yardım isteyişi üzerinde durulmağı ve Oğuz Türkünün putlara yönelimeyip, âlemleri, kâinatı ve insanı yoktan yaratan Tanrıya inandıklarının bir belgesi olarak görülebilir:

"Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin güzel Tanrı
Sen Âdem'e taç giydirdin
Şeytana lânet kıldın
Bir suçtan ötürü dergâhtan sürdün
....
Birliğine sığındım
Aziz Allah hocam bana medet"

1 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, 1971, Millî Eğitim Basımevi 1971, Sf. 51-52.

Tekür ile karşı karşıya döğünşen ve sonunda perişan bir durumda kalan Beğil oğlu Emre'nin bu deyişine karşı, "Kâfir": "Oğlan yenildin ise Tanrına *mı* yalvarıyorsun, senin bir Tanrın var ise, benim yetmişiki puthânem var dedi.

Oğlan der: Yâ âsi mel'un, sen putlarına yalvarıyorsun ben âlemleri yoktan var eden Allah'ıma sığındım, dedi."[2]

Kazılık Koca oğlu Yiğenek, arkadaşı yiğitlerin "kâfir Tekür"e yenilmesine rağmen Tanrı'ya yalvarır:

"Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Aziz Tanrı
Sen anadan doğmadın
Sen babadan olmadın
Kimsenin rızkını yemedin
Kimseye güç etmedin
Bütün yerlerde birsin
Sen daim ve bâki olan Allah'sın
Âdem'e sen taç giydirdin
Şeytana lâgnet kıldın
Bir suçtan ötürü huzurundan sürdün
Nemrut göğe ok attı
Karnı yarık balığı karşı tuttun
Ululuğuna haddin yok
Senin boyun haddin yok
Veya cism ile ceddin yok
Vurduğunu ulutmayan Ulu Tanrı
Bastığını belirtmeyen belli Tanrı
Kaldırdığını göğe yetiştiren güzel Tanrı
Kızdığını kahreden kahhar Tanrı
Birliğine sığındım Rabbim Kadir Tanrı
Medet senden
Kara elbiseli kâfire at tepiyorum
İşimi sen yoluna koy.[3]

2 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kibtabı, İstanbul, 1971, E. Eğitim Basımevi, Sf. 100
3 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, 1971, M. Eğitim Basımevi Sf. 165.

8- DEDE KORKUT KİTABINDA TANRI

Dede Korkut, İslâmî tesirler ve islâmî esaslar içinde olmakla beraber, gerek Tanrı adının kullanılışı, yagırdanmayışı ve gerek (Tanrıya Yalvarış) (dua) bakımından önemli bir anlam taşıyor.

Dede Korkut'un Hikâyelerinin sonunda şöyle duaya yönelişi dikkati çekiyor: "Karlı kara dağların yıkılmasın. Gölgeli büyük ağacın kesilmesin. Taşkın akan güzel suyun kurumasın. Kadir Tanrı seni nâmerde muhtaç etmesin. Koşar iken ak boz atın sendelenmesin. Vuruşunca kara çeliköz kılıcın çentilmesin. Dürtüşürken alaca mızrağın ufanmasın. Ak sakallı babanın yeni cennet olsun. Ak burçekli ananın yeri cennet olsun. Âhir sonu arı imandan ayırmasın. Âmin diyenler Tanrı'nın yüzünü görsün.!

Ak alnında beş kelime dua kıldık, kabul olsun. Allah'ın verdiği ümidin kesilmesin. Derlesin toplasın günahınızı adı güzel Muhammed Mustafa yüzü suyuna bağışlasın hânım hey..."[1]

Sıkışık bir durumda kalan Oğuz kahramanını Tanrı'nın birliği ve yüceliğini anarak yalvarıp, yardım isteyişi üzerinde durulmağı ve Oğuz Türkünün putlara yönelimeyip, âlemleri, kâinatı ve insanı yoktan yaratan Tanrıya inandıklarının bir belgesi olarak görülebilir:

"Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin güzel Tanrı
Sen Âdem'e taç giydirdin
Şeytana lânet kıldın
Bir suçtan ötürü dergâhtan sürdün
....
Birliğine sığındım
Aziz Allah hocam bana medet"

1 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, 1971, Millî Eğitim Basımevi 1971, Sf. 51-52.

Tekür ile karşı karşıya döğünşen ve sonunda perişan bir durumda kalan Beğil oğlu Emre'nin bu deyişine karşı, "Kâfir": "Oğlan yenildin ise Tanrına *mı* yalvarıyorsun, senin bir Tanrın var ise, benim yetmiş-iki puthânem var dedi.

Oğlan der: Yâ âsi mel'un, sen putlarına yalvarıyorsun ben âlemleri yoktan var eden Allah'ıma sığındım, dedi."[2]

Kazılık Koca oğlu Yiğenek, arkadaşı yiğitlerin "kâfir Tekür"e yenilmesine rağmen Tanrı'ya yalvarır:

"Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Aziz Tanrı
Sen anadan doğmadın
Sen babadan olmadın
Kimsenin rızkını yemedin
Kimseye güç etmedin
Bütün yerlerde birsin
Sen daim ve bâki olan Allah'sın
Âdem'e sen taç giydirdin
Şeytana lâgnet kıldın
Bir suçtan ötürü huzurundan sürdün
Nemrut göğe ok attı
Karnı yarık balığı karşı tuttun
Ululuğuna haddin yok
Senin boyun haddin yok
Veya cism ile ceddin yok
Vurduğunu ulutmayan Ulu Tanrı
Bastığını belirtmeyen belli Tanrı
Kaldırdığını göğe yetiştiren güzel Tanrı
Kızdığını kahreden kahhar Tanrı
Birliğine sığındım Rabbim Kadir Tanrı
Medet senden
Kara elbiseli kâfire at tepiyorum
İşimi sen yoluna koy.[3]

2 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kibtabı, İstanbul, 1971, E. Eğitim Basımevi, Sf. 100
3 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, 1971, M. Eğitim Basımevi Sf. 165.

Dede Korkut kopuz çalarak Tanrıya dilekte bulunuyor:

Kara ölüm geldiğinde geçit versin
Sağlıkla akılla devletini Hak artırsın
O övdüğün yüce Tanrı, dost olarak yardım etsin
Karlı kara dağların yıkılmasın
Gölgeli kaba ağacın kesilmesin
Taşkın akan suyun kurumasın
Kanatlarının uçları kırılmasın
Koşar iken ak boz atın sürçmesin
Vuruşunca karaçelik öz kılıcın
Dürtüşürken alaca mızrağın ufalanmasın.
Ak saçlı ananın yeri uçmak olsun
Ak sakallı babanın yeri uçmak olsun
Hakkın yandırdığı çırağın yanadursun
Âhir, sonu arı îmandan ayırmasın
Âmin diyenler: Tanrı'nın yüzünü görsün
Tanrı'nın verdiği umudun kesilmesin
Gücü yüce Tanrı seni alçağa muhtaç etmesin
Derlesin, toplasın, günahımızı, adı güzel
Muhammet Mustafa suyuna bağışlasın.[4]

Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1969 Millî Eğitim Bakanlığı, Dede Korkut Kitabında yer yer Tanrı adı geçtiği görülüyor.

Birkaç örnek daha sunacağız:

Deli Dumrul'da: "Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Güzel Tanrı,
Nice cahiller seni gökte arar, yerde ister
Sen bizzat müminlerin gönlündesin
Daim duran cebbar Tanrı
Baki kalan settar Tanrı
Benim canımı alacaksan sen al
Azraile almağa bırakma." (Sf. 126).

4 Adnan Binyazar, Dedem Korkut, İstanbul 1973, Milliyet Yayınları, Sf. 18–19.

"Bire Azrail aman
Tanrının birliğine yoktur güman." (Sf. 129)
Gene:"Yücelerden yücesin" diye başlıyor ve
"Keremi çok kadir Tanrı" diye bitiyor. (Sf. 132)

Kan Turalı da: "Kadir Ulu Tanrı'ya yakın uçan" (Sf. 147)

Gene: 165. sayfada (Kazlık Koca oğlu Yiğenek destanında)
"Yücelerden yücesin" diye başlıyarak
"Ulu Tanrı", "belli Tanrı", "Güzel Tanrı", "Kahhar Tanrı", "Kadir Tanrı", "Medet senden" v.b.... diye uzuyor. (Sf. 165)

Beğil oğlu Emrenin Destanında : 198. Sayfada;
"Yücelerden yücesin yüce Tanrı
Kimse bilmez nicesin güzel Tanrı"
mısralarıyla devam ediyor.

205. ve 224. sayfada "Ana hakkı Tanrı hakkı olmasaydı." v.b...*

İslâmî şekil için: Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkud'un Kitabı, İstanbul 1973, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Deli Dumrul Hikâyesinde:
"Tanrı'nın birliğine yoktur guman." (Sf. 77).
"Kaadir Tanrı tanığ olsun
Menüm canım senin canına kurban olsun." (Sf. 81).
"Arş tanığ olsun, Kürsi tanığ olsun
Kaadir Tanrı tanığ olsun." (Sf. 81).
"Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Görklü Tanrı
Çok cahiller seni
Gökde arar, yerde ister
Sen hod müminlerin gönlündesin

---

*

1 Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut, İstanbul 1938, Aylı Kurt Yayını, Sf. L ve U, Sf. 61, 63, 64, 80, 81. 87, b.v. Hep Tanrı adı ve çok zaman sıfatlariyle geçiyor.

2 Kırzıoğlu M. Fahrettin, Dede Korkut Oğuznameleri, I. Kitap, İst. 1952.

3 (Prof.) Dr. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1958, T.D.K. Yay. (Dresden nüshası, Vatikan nüshası) S (Sf. 224) Sf. 179, 180, 184, vb. " Görklü Tanrı" diye geçiyor.

Dâyim duran Cabbar Tanrı...

Keremi çok kaadir Tanrı." (Sf. 82)

Kan Turalı da: Sana sığındum, cömertler cömerdi "Gani Tanrı meded" dedi. (Sf. 89)

"Çün inayet Tanrıdan oldu" (Sf. 90)

Kazılık Koca oğlu Yeğenek Boyunu beyan eder:

"Yücelerden yücesin
Yüce Tanrı
Kimse bilmez nicesin
Aziz Tanrı...
Ululuğun haddün yok "
Senün boyun haddün yok
Ya cismile ceddün yok
Urduğun ulutmayan ulu Tanrı
Basduğun belürtmeyen bellü Tanrı
Götürdüğün göğe yetüren görklü Tanrı
Kakıduğun kahr-eden Kahhar Tanrı
Birliğne sığındım, Çalabım Kaadır Tanrı
Meded senden
Kara donlu kâfire at deperem
İşümü sen onar." dedi. (Sf. 102)

İslâmi şekilde de, Allah karşılığı çok yerde Tanrı geçmektedir. (Sf. 103, 111 v. b.) (Çalabım) ile Tanrı bir arada geçiyor. Çalap görülüyorki Tanrının sıfatı, koruyan, Rahman gibi kullanılıyor.

Allah kavramı da geçiyor.

Tanrı türlü yerlerde:

Dl. (Tenri) -İ(b). Tenri, Id. Tend. Ş.S. Tinri; Allah, Çalap, Oğan, Yaradan, (Sf. 289) Sözlükte.

DEDE KORKUT'TA GEÇENLER

Deyimler :

"Tanrı adına kudbe (hutbe) okutmak, Kilise'den Câmi'ye (Sf. 289)

"Tanrı bez sün : Allah belâsını versin.

"Tanrı buyruğu : Allah'ın emri.

"Tanrı dostu: Peygamberimizin unvanlarından, Habibullah karşılığı.

"Tanrı evi : Kâbe, Beytullah.

"Tanrı hakkı : Allah'a ait olan hak.

"Tanrı ilmi : Kur'an–ı Kerim.

"Tanrı Taâlâ : Ulu Tanrı

"Tanrı veren : Allah'ın ihsan ettiği, Tanrı'nın verdiği.

Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut–Sözlük. (Sf. 289)

9- SEYAHATNAMELER

1- İbni Fadlan'ın Seyahatnâmesi (10. yüzyıl, 922), 2- Ebû Dûlef'in Risâlesi (Seyahati, M. 942-943), (Türklerle ilgili bölüm), 3- Mervezî'nin (M. 1120 Yazılışı), Türklerle ilgili bölümü, 4- İbni Batuta (14. yüzyıl) (Rıhlet İbn. Batuta) diğer adiyle Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İbrahim et-Tancî el-Levâtî'nin (Tuhfetu'n-muzzâr figarâibi'l-emsarl ve acâib'il-efsâr)[1] (1340 de Tanca doğumlu, Anadolu, Kuzey Türk illerinde, Orta Asya v.b.)

1- Görüldüğü üzere bu bilgiler Göktürkler inancından enaz 200 yıl sonra olup, onlar arasında yapılmış değildir.

2- Üstelik ilmî bir metot ve objektif araştırma yoluyle değil, İslâmı öğretmek, yaymak ve tesadüfî bazı temaslar ve sistemli olmayan sınırlı gözlemlerdir.

3- Arap ırkçısı ve şöven zihniyet içindedir.

4- Türkçe bilmiyor, tercüman sorunu.

I- İbni Fdlan Seyahatnâmesi:

Oğuzlar hakkında Şu ifade ne derece duygusal oluşunun delilidir. Oğuzların göçebe olduklarını, güç şartlar altında yaşadıklarını söylüyor ve şöyle diyor: "Bunlar yolunu kaybetmiş eşekler gibidirler. Bir dine inanmazlar, işlerinde akıllarına başvururlar. Hiçbir şeye ibâdet etmezler. Aksine büyüklerine rab derler. İçlerinden biri reisine birşey danışırsa, ona "Ey rabbim, şu hususta ne yapayım?" der[2]

1 İbna Fadlan, Rizâlat b. Fazlân v.b. 2. K. Togan, Neşri 1923. Ebû Dûlef Mis'ar b. Mühelhil.

Şeref el zaman el Mervezî'nin eseri (Tabâî'-el-hayavân) (9. bahis Türkler h.)

2 Hazırlayan Ramazan Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi İst. 1975, Bedir Yayınevi, Sf. 30, 43. Dipnotta hazırlayan yazar (Oğuzlar şamanisttir) diyor. Oğuzlar arasında şamanlar var, diyor. Bu şaman adı h. verilen bilgiler hatalıdır. Hep klâsikleşmiş bazı batılı kaynakların etkisinde kalmışlardır.(Eski Türklerin Dini Şamanlık Değildir) adlı kitabımıza bakınız. Birdefa şamanizm din değildir.

Burada rab kelimesi, (terbiye eden, öğreten) mürebbî, eğitmen anlamına alınmış olarak günümüzde yahudilerde kullanıyor, Tevratta, ayrıca din görevlilerine (rav) çoğul (rabim) derler. İncillerde de (ehli kitaptaki) İsa (Rab) İsa (Rab) diye geçer. İbn Fadlan bu kelimenin diğer anlamlarını bilmeden konuşuyor.

İbni Fazlan gene duygusal bir gözlemle "içlerinden en aşağı ve en değersız biri gelip ittifaklarını bozabilirler. Allah'a inandıkları için değil de, sırf yurtlarından geçen müslümanlara yaranmak için aralarında "lâilâhe illâallah" diyenleri gördüm."[3] diyor. Bunları nasıl anlamış belli değil. Halbuki hemen sonra şunları söylüyor ve Türkler'de (Tek Tanrı) inancını böylece istemeden belgelendirmiş oluyor: "İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp "Bir Tanrı!" der. Bu Türkçe de "Bir Allah" demektir. Zîra, Türkçe'de "bir" vâhid ve "Tengri" ise Allah demektir.[4]

İbni Fadlan bir yandan (Türklerin dinî yoktur, ibadet etmezler) diyor. Bir yandan göğe yönelerek "Bir Allah anlamına" (Bir Tengri) diye dua ediyor. Aslında dua'da ibadettir. Allah'ı, Tanrı'yı anmakta ibadettir. İbadet yalnız namaz değildir.

Türklerin su ile ilgili âdetlerini (İslâm âdetlerinde, suya saygı vardır. Sebil, abdest alma v.b.) güya kadının (avret yerini-fercini) açıp kaşıması, v.b. kadın vücudunu hiçbir yerini insanlardan saklamaz diye, Türkler de araplardaki bir (cahiliye) devri âdetlerini bulmak ve görmek isteğine örnek veriyor. Fakat tekrar çelişmeye düşerek hakikatı saklıyamıyor. "Zina" diye birşey bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu ıkı parçaya bölerler. Şöyle ki: Bu kimseyi iki ağacın dallarını bir yere yaklaştırarak bağlarlar. Sonra, bu dalları bırakırlar. Dalların eski durumuna gelmesi neticesi, o kimse iki parçaya bölünür."[5]

Türklerin taharet yapmadıklarını, cünuplukta yıkanmadıklarını söylerken, onların ne kadar, cömert ve konuksever olduklarını, emanete, misafire ne derece yakın olduklarını ifade ediyor.[6]

Türklerde kısas olduğunu ve öldürenin öldürüldüğünü anlatıyor.[7]

Türklerin cinsî ahlakı hakkında "Oğlancılık onların arasında çok büyük suçtur."[8] Hemen hemen böyle bir olay görülmemektedir.

---

3 Y.K. Sf. 31
4 Y.K. Sf. 31
5 Y.K. Sf. 31
6 Y.K. Sf. 33
7 Y.K. Sf. 34
8 Y.K. Sf. 34

Ölü gömmede, ölünün giydirildiğini, silâhının yanına konulduğunu, çukurda oturma şeklinde gömüp üstüne kubbe gibi tümsek yapıldığını anlatan İbn Fadlan ölünün hayvanlarından kurban kesildiğini, etlerinin yenildiğini ve "Başlarını, ayaklarını ve derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp, bunları kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asarlar. "Bunlar, ölünün Cennet'e giderken bineceği hayvanlardır" derler. Eğer ölen kimse sağlığında insan öldürmüş kahraman biriyse öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan sûret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. "Bunlar onun hizmetçileridir. Cennet'te ona hizmet edecekler" derler.

Bazı hayvanları kurban etmeyi bir–iki gün geciktirirler. Bunun üzerine, aralarındaki büyüklerden bir ihtiyar onları, kurbanları çabuk öldürmeye teşvik eder.[9]

Bütün bunlar Oğuz Türklerinin dinî değil midir?

BAŞKURTLAR:

İbn Fadlan, Başkurtların bit yediğini, "çok tatlı" dediklerini (şaka yapmışlar olacak), bir ağaç parçasını zeker (erkeklik uzvu) şeklinde yontup üzelerine astığını."Bir yolculuğa çıkacak veya bir düşmanla karşılaşacak olurlarsa onu öperek ve önünde secde eder. Ey rabbim! Benim için şöyle yap", dediklerini Tercümana, içlerinden birine. Bu konudaki delilleri nedir? Niçin onu (Tenasül uzvunu) yaratan tanıyorlar?" diye sorduğnnu sorulan kimsenin cevaben, "Zira, ben onun benzerlerinden çıktım. Ondan başka yaratan bir şey tanımıyorum." dediğini zikreder.

Aralarından bazıları, oniki tane ilâhları olduğunu, kışın, yazın, yağmurun, rüzgârın, ağaçların, insanların, hayvanların, suyun, gecenin, gündüzün, ölümün ve hayatın, yerin, ayrı ayrı ilâhları olduğunu söylerler. Gökte olan ilâh ise hepsinin en büyüğüdür. Fakat o, diğerleri ile anlaşarak hareket eder. Bunlardan her biri diğerinin yaptığına razı olur. "Allah, kâfirlerin zannettiklerinden bambaşkadır."[10]

İbn Fadlan, yılanlara, balıklara, turna kuşuna, tapanlar olduğunu gördük, anlattılar, diyor.[11] Bu bilgilerde bu inancın umumî olup olmadığı belli değildir. Ayrıca bir yerde gördük, bir yerde anlattılar diyor. Rastgele derlendiği ve kimin inancını belirttiği belli olmuyor.

9 Y.K. Sf. 36
10 Y.K. Sf. 43
11 Y.K. Sf. 42

BULGARLAR:

İbni Fadlan, hep yakınlık ve sevgi görüyor, islâmî konuşmalarını tekrarlıyor: "hep bir ağızdan tekbir getirdiler, yerler sarsıldı" diyor.[12] Câmiler olduğu, hutbeler okunduğu (Sf. 46) anlatılıyor.

Müslüman Bulgarları öven İbn Fadlan, örtünme olmadığını da belirtiyor.

"Kadınlar ve erkekler hep beraber nehre girip çırılçıplak yıkanırlar. Birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber, herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından herbirini bir ağaca asarlar.

Kadınlar yüzerken erkeklerden kaçınsınlar diye çok çalıştıysamda muvaffak olamadım. Hırsızı da zina yapan gibi öldürürler."[13]

2- *EBÛ DÜLEF RİSALESİ (TÜRKLERLE İLGİLİ)*

"Ebû Dülef, Peçenekleri İbn Fadlan'ın tam tersine zengin ve uzun sakallı, bıyıklı olarak tasvir eder." (Sf. 84) (Dipnot).

Peçenekler için ayrıca "yol ortasında kadınlarla çiftleşirler."[14] diyor........

Çiğil kabîlesi, Mecûsî değildir, dedikten sonra "Süheyl, Zühal, İkizler, Büyükayı, Küçükayı ve Oğlak burcu yıldızlarına taparlar. Çoban yıldızına "rabların rabbı, tanrıların tanrısı derler. Çiğiller uysal kimselerdir. Kötülük yapmaktan kaçınırlar" diye ilâve eder.

Etraflarındaki Türk kabileleri onları yağmalar ve ele geçirmek isterler.

Ebû Dülef, Buğraç kabilesi, Alevîdir, araplara saygılıdır; askerleri kahramandır diyor. (Dipnot 153 de). Buğraç kabilesiyle Karahanlılardan bahsetmektedir. Halbuki Karahanlılar, sünnî ve hanefîdir, üstelik Ebû Düle f,Satuk Buğra-Han zamanına rastgeliyor. Ebû Dülef bazen ciddi bir ilmî gözlemden uzak olarak, genelleştirerek yazmakla gerçekten uzaklaşmış oluyor.

12 Y.K. Sf. 57
13 Y.K. Sf. 84
14 Y.K. Sf. 84

Ebû Dülef (Oğuzlar) diyerek doğu oğuzlarından bahsediyor. Fakat (Tokuz–Oğuzlar) diyor.

"Bu Oğuzların taştan, ağaçtan ve kamıştan inşâ edilmiş yapılara sahip olan bir şehirleri vardır. Bunların içinde putlar bulunmayan büyük bir mâbedleri vardır. Büyük bir hükümdarları bulunur. Hindistan ve Çin'le ticaret yaparlar.

... Onlar arasında, emniyet ve selâmetle bir ay gittikten sonra Tokuz–Oğuzların ülkesine vardık."[15]

Oğuzların yerleşik oldukları dikkate şayandır.

Kılıcın sürüldüğü taşla, kılıcın kesmediği (Sf. 88) burnu kanıyan için yanında kanı kesen taş bulunur diyor. (Sf. 88).

"Gök–kuşağı (kavs–i kuzah) göründüğü zamanlar onlar şenlik yaparlar. İbâdetlerini güneşin battığı tarafa yönelerek yaparlar." "Onların bayrakları siyahtır." diyor.

KIRGIZLAR:

"Mâbedleri ve yazı yazmak için kullandıkları alfabeleri vardır. Kendilerine has kanunları ve merâsimleri de vardır. Lâmbaların içindeki madde bitip de kendi kendine sönmeden ışığını söndürmezler. İbâdet ederken okudukları manzum duaları ve ilâhileri vardır... Senede üç defa bayram yaparlar.

Bayrakları yeşildir. Güneye dönerek, ibadet ederler. Zühal ve Zühre yıldızlarını uğurlu, Merih yıldızını uğursuz sayarlar. Kırgızların ülkesinde yırtıcı hayvanlar çoktur. Orada, geceleri etrafını aydınlatan bir çeşit taş vardır. Lâmba yerine ekserî bu taşı kullanırlar. Bu taş başka yerde kullanılmaz.

... Kırgızlar arasında bir ay emniyet ve huzur içinde gittikten sonra Karlukların ülkesine vardık."[16]

---

15 Y.K. Sf. 87

Dipnot 160 da Tokuz – Oğuz adının Orhun anıtlarında geçtiğini fakat burada İslâm müelliflerinin Tokuz–Oğuzlarla, umûmiyetle Beş–balık Uygurlarını kastederler. Bu Uygurlar arasında Tokuz–Oğuzlar vardı. Hâkim sınıf Uygurlardı., Cahiz Tokuz–Oğuzlar, Mani dinini kabul edince kahramanlıkları söndü diyor. Ebû Dûlef Tokuz–Oğuz diye Uygurları da katmış olabilir.

16 *Ebû Dulef, Sf. 88, 89*

KARLUKLAR:

"Duvarlarında ileri gelen hükümdarlarının resimleri bulunan bir mâbedleri vardır. Evleri ateşte yanmayan bir çeşit ağaçtan inşa edilmiştir. Bu ağaç onların ülkesinde bol miktarda bulunmaktadır. Onlar arasında taşkınlık ve zulüm yaygın haldedir. Birbirlerini yağmalarlar. Karluklar arasında zina yasak değildir. Onlar kumarbaz insanlardır." (S.f. 90).

Kumar masasında karısını, kızkardeşini, kızını, anasını ütülenler vardır. Kumar bitmeden bundan fidye ile kurtulabilir. "Karlukların kadınları güzel ve iffetsizdir. Onlar karılarını çok az kıskanırlar." (Sf. 90)

"Karlukların ülkesinde helîle ağacı yerine kullanılan, gövdesi dik bir ağaç vardır. Bu ağacın usâresi bedendeki ateşli şişler üzerine sürülürse ânîden iyileştirir. Karlukların ülkesinde, mukaddes tanıdıkları, dibinde anlaşmazlıklarını hallettikleri ve kurban kestikleri bir taş vardır. (S. 14) Bu taş yeşildir. Onların ipekli elbiseler giydikleri bir bayramları vardır. Bu bayramda ipekli elbise giyemeyenler elbiselerine bir parça ipekli kumaş yamarlar.

Karluklar arasında yirmibeş gün emniyetle gittikten sonra Kutlukların ülkesine vardık. " (Sf. 90). Bir yandan İbn Fadlan ibâdet yoktur derken, Ebû Dûlef vardır diyor. Bir yandan kumarla herşeyin kaybedildiğini ileri sürüyor, bir yandan da o, ülkelerde güvenle, huzurla seyahat yaptığını söylüyor.

3– *Mervi'nin Eserinin IX. Bölümü*

"Türkler pek çok kabilelere, oymaklara ayrılan büyük bir millettir. Bir kısmı şehirlerde ve köylerde, bir kısmı bozkırlarda ve çöllerde otururlar."[17]

Oğuzların islâm olduğunu, bir kısmı müslüman olunca Türkmen adını aldığını, müslüman olmayan Oğuzlarla çarpıştıklarını anlatıyor. "Makbul müslümanlar oldular. Bunlar kâfir soydaşlarına galip gelip, onları kovdular. Bunun üzerine müslüman olmayan Oğuzlar Hârezm'den uzaklaşıp Peçeneklerin ülkesine gittiler."[18]

"Türklerden diğer bir kısmına Kun (Hun) denir. Bunlar Nastur mezhebindendir." [9]

17 Mervezî, Sf. 95

18 Sf. 96, 97

19 Y.K. Sf. 97 (Kunlar, Hunlar'ın İmparatorluğu M.Ö. III. yüzyıl sonra Orta Asya'da İmparatorluk kurmuşlardı. Daha Sonra devlet yıkıldı, Doğu Avrupa'ya ve Macaristan'a göç ettiler. Batı Hunlar'ı devletini kurdular.

KIRGIZLAR

Kırgızlara kalabalık bir toplum diyor. Âdetleri ölülerini yakmalarıdır. "Onlar ateşin ölüleri temizlediğini ve günahlardan arıttığını sanırlar. Bu yakma âdeti onlar arasında eskiden vardı. (S. 19) Fakat Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başladılar. Kırgızlar arasında Haltan Fağînûn denen bir adam vardır. Her sene belli bir günde bu adam getirilip başına şarkıcılar, çalgıcılar ve bunlara benzer insanlar toplanır. Bunlar için eğlenmeye başlarlar. Meclis hoş bir hal alınca bahsedilen adam bayılır. Sar'â tutmuş bir kimse gibi yere düşer. Bu halde iken yeni senede olacak olaylar sorulur. O da senenin bolluk mu yoksa kıtlık mı, yağmurlu mu, yoksa kuraklık mı, hülâsa yeni senede neler olacaksa haber verir. Onlar, bu kimsenin söylediklerinin doğru olduğuna inanırlar."[20]

KİMAKLAR:

"Türk kabilelerinden biri de Kimaklardır. Bu boyun köyleri ve evleri yoktur." (S. 20)[21]

"Kimakların sağında (kuzeyinde) ateşe ve sulara tapan üç kâbile vardır. Bunlar yabancılarla karşılıklı olarak konuşmadan, sâdece işaretle alış veriş yaparlar.

Senede bir gün oruç tutarlar. Ölülerini yakarlar. Ölülerin arkasından ağlamazlar. Allah'ın takdirine razıyız derler.

Kimakların kıble tarafında Nasriye(?) denen bir kabîle vardır. Bunların daimî reisleri bulunur. Bunlar yaz ve kış ağaçlıklarda ve koruluklarda otururlar."

Peçenekler göçebe bir kavimdir. (S.f. 101)

Mervezî Türkler hakkında: "Zira, onların cinsleri, çeşitleri, hareketleri, merasimleri ve âdetleri anlatılamıyacak kadar çoktur." diyor. (Sf. 106)

Görülüyor ki Türklerin çeşitli törenleri, âdetleri vardır.

Nitekim ateşe tapmadan bahsediliyor, sonra Allahın takdirine razıyız dedikleri anlatılıyor. Bu ateşe tapmak değil ateşi mübarek, kutsal tanımak, Tanrının yarattığı harika bir varlık olarak saymaktadırlar.

---

20 Mervezî (Sf. 99)

21 Sf. 100

10- BALASAGUNLU YUSUF HAS HACİB, KUTADGU BİLİG

Viyana Nüshası, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1942.

Fergana Nüshası, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1943.

Mısır Nüshası, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1943.

Prof. Reşid Rahmeti Arat bu manzum eserin metnini (T.D.K. 1947) yayını olarak çıkarmıştı. Bugünkü Türkçesi de (T.T.K.)da yayınlanmıştır.

Ugan ilk sayfadan itibaren geçiyor.

"Ugan bir bayat ol kamuğda üze

Uluğluğ idiası Ugan zülcelâl

Yaratkan törütken ma kadir kemal" (Sf. 36)

Tanrı yerine, "Bayat" kelimesi geçiyor.

Tanrı da geçiyor (Sf. 137) Mısır -1- ve Viyana -1-nüshaları 1870–1891 yılları arasında Almanca İtalyanca ve Rusca'ya da çevrilmiştir. Devlet ve Saadet sahibi olmaya yarıyan bilgiler geniş etkisi yapacak güçtedir.

Fergana Nüshası :

Mısır nüshasının ilk sayfasında Tengri geçiyor. (Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lûgatı, C. 1, Sf. 643).

Bayat kelimesi de geçiyor. Bayat–beyat–eski, kadîm ve ezelî olan Allah. (S. Çağatay, Batı Türkçesinde)

Kutadgu bilig in, Türk dili ve edebiyatı, Türk Tarihi, Türk Kültür tarihi ve Türk sosyolojisi bakımından önemi çok büyüktür.

Türk Lügatı C.2, Sf.111 de.

KUTADGU–BİLİG

Tengrilik–Sıfat–Allahlık–müttaki, Allah'tan korkan.

"Künü bardı kaldı maça ikyilik

Kanı kalmadı bir kişi Tenkrilik", diğer bir örnektir.

ALLAH KARŞILIĞI KUTADGU BİLİG VE BABÜR-NAMEDE TENGRİ KULLANILMAKTA'DIR.

Doğu Türkçesinde yazılan eski islâmî metinlerde, Arapça ve Farsça deyimler (Allah, Hudâ) Türkçe Tengri ile birliktedir. Kutadgu Bilig'te Allah kelimesinden fazla Tengri geçmektedir. Ayrıca bu anlamda (Allah) (Bayat) gibi başka kelimelerde kullanılmaktadır.

Hattâ Tanrı ta'alâ bile denilmektedir.

Babur-nâme'de, ilâhî varlık adı olarak Tengri veya Tengri ta'-alâ deyimi geçmektedir. (msl., nşr. İlminsky , S. 408)

Diğer metinlerde gi'tikçe Tanrı kelimesi yerine Allah kelimesi veya farsça kelimeler yer almıştır. (Shaw, A. Sketch of the Turki Language, II, 69)

Prof. İbrahim Kafesoğlu ve M. Abdullah Çay, "Kutadgubilikte Kut, ilâhî menşelidir. Kaynağını Tanrı'dan almaktadır. Eski Türk telâkkisinde de iktidar, siyâsî hâkimiyet hakkı insana Tanrı tarafından verilmektedir" demektedirler.

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu: "Bunun milâddan önceki yüzyıllara kadar giden bir kıdeme sahip " olduğunu belirtiyor.

(Aşağıdaki Kaynak, Prof. İ. Kafesoğlu, Sf. 24)

Kut'un saadet, ikbal, talih anlamlarının üstünde, devlet, siyasî hâkimiyet anlamı da vardır.

Prof. İbrahim Kafesoğlu, Kutadgubilig'te Hind-İran etkisini reddetmektedir. (İ.K. Sf. 27 v.b.)

KAYNAKLAR:

Prof. Reşid Rahmetî Arat, T.D.K. Y. 1947, 1959 (2 Cilt) TT.K.. XXVIII-477 Sayfa.

M. Abdullah Çay, "Türklerde Devlet Siyâseti ve Kutadgubilig" 19 Aralık 1976-Hergün Gazetesinde Tefrikaya başlamıştır.

Kutadgubiligten Bahsedenler :

— Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İst. 1927, Sf. 121-123.

— Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Yazılışının 900. yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İst. Ü. Edebiyat Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, İst. 1970, Sa. 1. (Ekim 1970) Sf. 11, 13-24.

— Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, II, İst. 1964, Sf. 56.

— Prof. Dr. Halil İnalcık, Kutadgu Bilik'te Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri, Reşîd Fahmetî Arat için, Ankara 1966., Sf. 261

— Mehmed Sadık Aran, Türkün Altın Kitabı "Kutadgu Bilig", 1944.

Bu konuda araştırma yapan M. Abdullah Çay "Kut Kelimesinin Anlamı" başlığı altında "Kut" kelimesi üzerinde hassasiyetle duran bilim adamlarımızdan Sadri Maksudî Arsal, Wambery ile Radloff'un Kutadgu Bilig'i (Saadet veren bilgi) şeklinde tercümelerini kabul etmemektedir. Arsal'a göre Kut'un eski Türkçe'de ve bugünkü Türk lehçelerinde birçok anlamı vardır: ruh, ruhî, manevi kuvvet, cesaret, uğurluluk, saadet. Bunlardan başka siyasî hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudreti ve selâhiyeti anlamına da gelmektedir. Eski Türkler Kut'u türlü şekillerde tecelli eden bir manevî kuvvet ve ruhî halet olarak tasavvur ve telâkki etmekteydiler. Arsal'a göre kut kelimesini yazar siyasî hâkimiyet kudreti, devlet idaresi hak ve selâhiyeti, hâkimiyet şevketi anlamında kullanmıştır.

"... Kutadgu Bilig müellifinin kitabına bu ismi vermekle herşeyden evvel kutadmak fiilinin devlet idare etmek, mânâsını göz önünde tutmuş olduğu ve kut kelimesiyle de herşeyden önce siyasî hâkimiyet kudreti, hanlık şevketi mânâsını kastetmiş olduğu kanaatindeyiz. Bizce Kutadgu Bilig, Devlet İdaresi İlmî–Siyasî Hâkimiyet İlmi – demektir." (Arsal, Sadrî Maksudî. a.g.e. 121. S.).

Hun Türklerindeki Tanrı–Kut (Fengri–Kvt), Gök Türklerde Kutlug Kağan, Uygur Türkleri'nde Ay Tanrı'dan Kut Bolmış ... (Ay Tengriden kut bolmış...) gibi Türk Kağan isimlerinde kut kelimesi, Fransız'lardaki Autorite de L'Etat. Souverainete, Alman hukukunda Staat–smacht, Staatsgwalt, Romalılar'daki İmperium denilen siyasî hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudreti anlamında (Arsal, Sadrî Maksudî. a.g.e. 121. s.) kullanılmıştır.

Arsal'ın belirttiği gibi "... Odgurmuş müstesna kitabın bütün kahramanları devlet idaresinden, devlet idaresi için lâzım olan vasıflardan bahsediyorlar." (Arsal, Sadrî Maksudî: a.g.e. 123. S.) Göktürk yazıtları ile Oğuz Kağan destanında görüldüğü gibi "Kut'un devlet ve devlet idaresi kudret ve selâhiyet ve kudreti hâiz olan şahsın şevketi (Arsal, Sadrî Maksudî: a.g.e. 125–) anlamına gelmektedir." deniliyor.

11- TÜRKLER VE MOĞOLLAR

a) Ord. Prof. Dr. Zeki Velîdi Togan'ın da belirttiğine göre "Moğollarla Türkler birader kavim" tanınmakta ve "Moğolca ile Türkçe Altay lisanları zümresinde birbirine yakın iki kardeş lisandır" denilmekte ve bunların "Altay lisanlarının tekâmül tarihinde biri diğerini tamamlamakta" oldukları ileri sürülmektedir.[1] Ayrıca "Zamanımızın âlimleri ancak bu iki lisanın hangisi Proto Türk–Moğol dilini daha yakın, yani bunların hangisi daha eski olduğu hakkında münaşkaşa"[2] ettikleri üzerinde durulmaktadır.

Bilhassa Prof. Zeki Velîdi Togan'ın "Altay zümresine mensup kavimler arasında Moğolları" da saymış[3] ve "Bugün Moğolca" dediğimiz dil bu ismini ancak Çingiz'in zamanından sonra almıştır. Eskiden bu dilde konuşan kavimlerin bir umumî ismi olup olmadığı meçhuldür. Mâmafih 8. asırdan sonra Khingan dağları ile Baykal gölü arasında yaşayan kavim Çin membalarında "Şe–Vey" şeklinde yazılan isimlerinin, bugün "Moğolca" diye tesmiye ettiğimiz dille konuşan kavimlerin ekserisinin umumî ismi olduğu muhakkak sayılabilir. Bu Şevey dilinde konuşan kavimlerin birisi de "Khıtay" (Kıtay) ve "Kara Khıtay" kavimleri olduğu anlaşılmaktadır. (Pelliot, Willy Baruch ve Kotviccze'nin eserleri ve R. Grousset, L'Empire des Steppes, S. 180).

Keza eski Cücen (Avar) lerin de Şevey–Moğolca konuştukları ileri sürülüyor. (Grousset, Sf. 226–227) denilmekte "Moğolca konuşan kavimler"in "Onuncu asır başlarına kadar hep Khingan dağları ile Baykal gölü arasındaki mıntıkalarda, Baykal'ın kuzey batısında, Angara ve Yenisey kıyılarında yaşadıkları"[4] belirtilmekte ve şu tarih sunulmaktadır:

---

1 Prof. Dr. Z. Velîdi Togan, Moğollar, Çingiz ve Türkler, İst. 1941 Bozkurt Yay. Sf. 5

2 Y.K. Sf. 5. 4 sayılı dipnotta Türkçe ve Moğolca bazı kelimelerin karşılaştırılması yapılmakta (Sayılar v.b.) ve bir sıra yabancı kaynaklar ortaya konulmaktadır.

3 Y.K. Sf. 6.

4 Y.K. Sf. 7.

"Kuzey Çin'de" Khıtay (Kidan)ların hüküm sürdüğü devirde Çin membaları Moğolistanda yaşayan kavimler sıfatiyle 18 kadar kabile saymaktadırlar, bunlar arasında "Ti–le" ismiyle zikredilen kabileden başkaları eski Göktürk ve Tokuz–Oğuz–Uygurlar zamanında buralarda yaşayan kabilelerin listesinde isimleri görülmeyen kabilelerdir. Bunlar Moğolistanda 840 senelerinde Yenisey Kırgızlarının ve 924 senesinde de Khıtay (Kitan)ların hâkimiyeti yerleştikten sonra gelmiş olacaklardır.

Garbî ve Şarkî Türkistan'da bu kavimlerin heyeti umumiyesine "Tatar" denildiği görülüyor. Meselâ Mahmut Kaşgarî'de eskiden Doğu Göktürk, sonra Tokuzoğuzların oturduğu Orhun havzası, "Ötügen", yani Merkezî Moğolistan "Tatar Çölleri" tesmiye edilmiştir.[5] Tatarların Türklüğünü, Moğollarla ilişkilerini gösteren (Sf. 12) ve konunun tartışmalı yanlarını yukarda açıklayan Ord. Prof. Zeki Velîdi Togan'ın belirttiği hususlardan 8. yüzyıl ve 840 ve nihayet 924 tarihlerine dikkat edecek olursak bu tarihler, Gök –Türkleri takiben gelen tarihler olarak dikkati çeker. Tengri kelime ve inancının ise doğrudan doğruya ana kaynağının Türkler olduğunu ortaya koyabilir.

Üstelik Ord. Prof. Zeki Velîdi Togan, Tokuzoğuz ve Göktürklerin Moğol dilini etkiledikleri ve birçok kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiği sözüne işaret etmek isteriz. Bunlardan birkaç örnek sunacağız: "Tengiz (Tengin–göl), Tengri–su, bataçı, kutula (Kutlu), okçu, yurtçı v.b. Bu eserin 16. ve 17. 18. v.b. bilhassa 22. sayfaları, Moğolcaya geçen Türkçe kelimeleri saymaktadır. Bozkurt (Böri Tegin), Açina (Asena) v.b.

Atalara saygı hususunda çok köklü olan Moğollar'ın (Sf. 23), bu Mogol adının nereden geldiği, Mogol etnik teşekkülünün eskiliği, "Moğol" yahut "Mongol" ismiyle önce Rus sinologu Vasiliyev (Trudi Vost. Otd. IV, 159) son zamanlarda bilhassa Pelliot (Journ. As. 1925, I., 246; Tong Pao, XXVI, 126, 128) ve Grum Grijimaylo (Zap. Mong. II, 382–84) yakından meşgul olmuşlardır. Bu isim Çin membalarında görülen "Mengu" (Mong–Ku) ismiyle birleştiriliyor ki Tang sülâlesi tarihinde, Grum Girjimaylo fikrince 875 senesi vakıalarından sonra Türklere tâbi bir kavmin ismi sıfatiyle Mong–Wu şeklinde de rastlanmaktadır. Diğer bir Çin membaına göre (Grum Grj. 325, 383: Men–guyu–mu–ki den naklen) Men–gu'lar Çin hududunda ilk defa olarak 907–960 senelerinde zuhur etmişlerdir.[6]

---

5 Y.K. Sf. 8. Sayılan Kaynaklar:
18 Kabile (Umumî Türk Tarihine Methal (Giriş), Sf. 34. Şemseddin, Mufassal Türk Tarihi, IV, 182–184, 197–204, ve Radloff, Kutadtku Bilik mukaddemesi, S. LXII ve Marquart, Über das Volkstum der Komanen, S. 200.

6 Y.K. Sf. 27.

Görüleceği üzere hep ileri sürülen tarihler, hatta Hunlardan, Göktürklerden çok sonraya aittir. Bu bakımdan inanç ve Tengri adının Türk menşeine dayandığına dair bunlar birer belge niteliğindedır.

"Türklerin asıl vatanı"nın "Altay, yahut Ortaasyanın Doğu kısmı olmayıp Batı Türkistan ve bilhassa Tiyanşan dağları ve Aral gölü olduğunu isbata çalış"tığını[7] ileri süren Ord. Prof. Zeki Velîdi Togan'ın bu belirttiği saha esasen Türklerle meskûn bulunmaktaydı.

Mong-Ku veya Mongol yahut "Moğol, Çin kaynaklarında 11. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kara Tatar, yahut Dokuz Tatar, grubun bir zümresinin" adı olarak geçtiğine ve yerlerinin farklı olduğuna göre daha önceki zamanları etkilemelerini isbat etmek kolay değildir.

Türklerin yakın akrabaları sayılan ve Turanî kavimleri temsil eden Ural Altay topluluğunu vücuda getiren Türkler, Moğollar, Tunguzlar (Mançular) olarak belirtilmektedir.

Moğolların günümüzden 2500 yıl önce Türklerle daha yakın oldukları ve M.Ö. 2. yüzyılda Teoman Yabğunun, kurduğu Türk İmparatorluğu luğu içine Moğollarında dahil bulunduğu anlaşılmaktadır.[8] Moğollar 12. ve 13. yüzyıllardan sonra güçlenmeğe başlamış ve Moğol hâkimiyeti Moğol ülkesinde belirtmiştir. Sonra Türk-Moğol İmparatorluğu hâkimiyetinde çok geniş bir sahaya hâkim olmuştur.[9]

ÇİNGİZ HAN ve TANRI SÖZÜ

b) (Moğolların Gizli Tarihi-Yazılışı 1240-) adlı kitapda:

Çinggis-Han'ın besmelesi kaydedilmiştir. Bu kitap, Zaten Temuçin' in, Çingiz Han'ın hayatını esas almıştır.

"Müngke Tengri-Yin Küçüdür-mengü Tanrı'nın gücü ile "sözü, Tengri sözünün Asya'da yaygınlığını ve Temuçin Çingiz'in bunu benimseyişini" göstermektedir.

7 Y.K. Sf. 29 ve Ord. Prof. Dr. Zeki Velidî Togan, Türk Tarihi Dersleri, İst. 1927-28, S. 3-18, 122-135, Umumî Türk Tarihine Giriş (Methal), S. 12-15, İbn Fadlans Reisebericht, S. 265-266, ve 312-313.

8 Keza Y.K. Sf. 32.

9 Ord. Prof. Zeki Velîdi Togan'ın adıgeçen eserinden başka Moğollar Devrinde Anadolu, 1931.

B, Y. Vladimirtsov'dan çeviri, A. İnan'ın, Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, 1944.

Prof. Dr. A. Temir'in çevirdiği, Moğolların Gizli Tarihi, 1948, başlıca Türkçe kaynaklardır.

"XIII. yüzyılda, eski Köktürklerin vatanında kurularak büyük bir çabuklukla büyüyen ve birçok devletleri yıkmakla beraber türlü medenî ülkeler arasında aracılık vazifesini de görmüş olan büyük Moğol (veya Türk Moğol) devletinin bilhassa ânî olarak kuruluşu"[10] ve genişleme kudreti elbette bilginlerin dikkatini çekmiştir.

Vladimirtsov Moğol yazı dilini şu devirlere ayırmaktadır:

A– Eski yazı dili: I. Eski devir (XIII. Asır), II. Orta devir (XIV–XV–XVI. asırlar), III. Geçiş devri (XVII. Asır.)

B– Yeni yazı dili : IV. yeni–klâsik devir (XVII–XX. asırlar)[11] ve 1219–1220 yıllarında Uygur harfleriyle taş üzerine yazılan ve Baykal gölü yakınlarında ele geçen beş satırdan ibaret Moğolca yazıtlar bu dile ait en eski anıt olarak görülmektedir.[12]

Bu eserde de görüldüğü üzere Türkçe yazıtlar bundan yüzyıllarca önceye aittir. Türklerde İslâmlıktan önceki tek Tanrı inancı daha önceki eserlerde görülmektedir. Burada dikkate şayan yön 13. yüzyılda (Tanrı) inancının belirdiğini bu eser de belgelemektedir.

c) (Moğolların Gizli Tarihi), (İlk Tarih, Temuçin'in Dünyaya gelişi ve Çocukluğu) başlığı altında şu bılgıyı sunmaktadır:

"1– Çinggis hakan'ın 2 ceddi, yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir bozkurt idi; eşi beyaz bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onan nehrinin menbaı ile Burhan–haldun (dağı) civarına yerleştiklerinde, Bataçıhan adlı bir oğulları oldu.[13]

A– Prof. Ahmet Temir; Dipnot 3 de Moğolların Gizli Tarihi, Moğolca Metin: Tenggeri. E. Haenisch ve S. Kozin'in bunu "sema" diye çevirdikleri belirtiliyor ve "Bu söz Türkçe Tanrı ile aynı olup, Allah manasında kullanıldığı için, yukardaki gibi naklettik" demektedir. Bak: Moğ; Tengri; Uygurca: Tengri, yakutça tangara olarak kaydetmektedir.

"Ramsted bunu < Sinokor. t'ien–ri şeklinde izah etmektedir (R. Kalm 392)." notu verilmektedir. Bu eser G. J. Romstedt, Kalmu, kisches Wörterbuch, Helsinki 1935 = R. Kalm olarak künyelenmektedir.

---

10 Monghol-un Nivça Tobça'an (Yüan-ch Ao Pi-Şhi), Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı 1240), Prof. E. Haenisch'in Almanca ve S. Kozin,'in, Rusça Tercümesini Moğolca aslı ile karşılaştırıp. Türkçeye çev. Prof. Dr. Ahmet Temir, Ankara 1948, Türk Tarih Kurumu Yay. (Sf. VII) .

11 Y.K. Sf. IX, Dip not 3. Zikredilen kaynak Vlad. Gr. S. 33–39.

12 Y.K. Sf. IX.

13 Y.K. Sf. 3

"4 veya B ise: borte çına. E. Haenisch bu tabiri harfiyen tercüme ettiği halde, S. Kozin özel bir ad telâkki ediyor ve Borte–Çina şeklinde yazarak tercüme etmeden geçiyor. "Keza 5 Moğolların Gizli Tarihi–Moğolca e veya c ise: ho'ai maral tâbirini de Haenisch'e göre tercüme ettik. Kozin bunu da şahıs adı olarak alıyor ve tercüme etmeden Goa–maral şeklinde naklediyor."[14]

Moğollarda Tanrı inancı görülüyor. Ayrıca kurban töreni de vardır.[15] Bu da "bir değneğin ucuna et asılmak suretiyle icra edilen kurban âyinidir. "Vlad. bunu Türkçe yükün– "eğilmek, hürmet et." ile–izah ediyor. (B. Vladmersiov, muhtelif eserleri) (A. İnan'ın çevirmesi; Moğolların içtimâi Teşkilâtı, Ankara 1944, S. 51)

"Her yıl şulen (şölen) için halkın sürülerinden iki yaşlık birer koyun alınacaktır. Her yüz koyundan bir koyun alınarak o mıntıkanın fakirlerine verilecektir."[16]

Türklerin şölen törenlerinin Çengiz devrinde Moğollarda yaşadığı yılda bir yapılan umumî Kurban ziyafeti anlamına geldiği görülüyor.

Görülüyor ki, kurban törenleri halen yöresellik gösteriyor. Hatta falcılık (kızartılmış koyun kemiği) ve "koyun bağırsak falı" inancı da bulunuyor.[17] Keza "yer ve suların ruhları" inancı da vardı. (Sf. 240) Şifa için Tengriye ve yer ruhuna yalvarış ta vardı. (Sf. 240)

Temuçin'in şu sözlerinin çevirisi de dikkati çekiyor:

"Gök ve yerin yardımiyle kuvvetim arttı,
Güçlü Tanrı'dan nam aldım."[18]

Görüleceği üzere burada hem Gök hem de ayrıca Tanrı adı zikrediliyor. Her ikisi farklı anlamda geçiyor. Gök derinlik ve enginlikle dolu olarak beliriyor.

Moğolların gizli tarihinde Tengri "Gök karşılığı" olarak çevriliyor: "Gökle, yer , Temuçin'i ulusun hükümdarı ilân ettiler. Şimdi (Temuçin) ulusu idaresine alsın!" denilmektedir. Kanaatimizice bunlar hep alışılmış biçimden ibarettir. Gök ve Tengrinin ayrı incelenmesi eksikliğinden geliyor..

---

14 Y.K. Sf. 3

15 Y.K. Sf. 13.

16 Y.K. Sf. 202, 204 Haenisch ve v.b. Şölen (Şulen için) Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İst. 1926. S. 179, 181, 318, 320, 321. Ord. Prof. Dr. F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İst. 1928, Sf. 82 de.

17 X Y.K. Sf. 239, 240

18 Y.K. Sf. 51

(2 sayılı) Dip notta Moğolca asıl metin ise şöyledir: "Tenggiri hacar eyetulducu Temuçin'i ulusun ecen boltuhai keyen, ulus te'ecu abçu ayisu keyen. Bu cümleyi Kozin'e göre çevirdik. Haenisch şöyle tercüme ediyor: "Gökle yer, Temuçin'i ulusun hükümdarı ilân ettiler. İşte ben devleti sırtımda getiriyorum!"[19] Kozin ve Haenisch[20] farklı çeviriyorlar. Bilhassa Tengriri kelimesini, gök karşılığı almak alışkanlığından kurtulamıyorlar. Halbu ki; Cengiz'in gerek besmelesi, gerek bu eserde ki daha sonraki (Tenggiri) ıle ilgili metinler, onun bir Tanrı olarak anlaşılışına dair açık örnekler vermektedir.

(1205) yılına ait olan ve geçen şiir de:

"Okla vurulmuş bir geyik gibi,
Kanatlanarak yükseğe uçup
Tanrıya çıkmak isterler ise"

mısralarında Tanrı'nın en yücelerde bulunduğu belirtiliyor.[21]
Yoksa görünen göğe çıkmak yeterli olurdu.

Diğer bir yerde:

"(Böyle olursa sizi)
Yüksek Tanrı da korur."
Çinggis–hakanın emri
(Tamamen işte budur).[22]

"Yüksek Tanrı" denilişi de bir bakıma (arşıalânın) üstüne işarettir.

"Sana Tanrı güç verdi,
Yenildim kaldım yalnız! "[23]

Tanrının güç verecek bir üstünlükte olduğu anlatılıyor. Cengiz'in bu zamanı, İslâmiyetin Asya'ya yayılışının bir hayli sonrada olsa Göktürk yazıtlarında ki anlatışa ne kadar yakın olduğu görülüyor. "Tanrı kapıyı açmış ve dizginleri elimize bırakmıştı", yani "hükümdarlık yolu açılmıştı". (Sf. 139) Açıklamalar (Sf. 227).

Gök ile Tengri'nin yanlış anlaşılması ve çevrilmesi mümkündür. Bir yanlışa örnek sunuyoruz:

---

19 Y.K. Sf. 56 Dipnot 2.
20 Kozin ve Haenisch'in eserleri ve diğer kaynaklar h. Sf. 293–296 ya lütfen bakınız.
21 Y.K. Sf. 126.
22 Y.K. Sf. 128.
23 Y.K. Sf. 132.

"Eserde ancak iki yerde yazı işinden bahsediliyor ki, biri burada "mavi kitap" münasebetiyle ve diğeri de en son da geçmektedir. "Mavi kitap", ak kâğıtlı ve mavi (Uygurca) yazılı bir defterdir. Vladimirtsov (S. 73), Palladius tarafından çevirelen YP ye dayanarak "kara tahta" black tablet) diye tercüme ediyorsa da, bu doğru değildir. Bu tâbir çinceye ts'-ing-ts'eh viye çevrilmiştir; birinci söz "kara" veya "mavı" rengi ifade eder, esasında" birbirine eklenmiş Hint kamışı veya tahta "anlamına gelen ıkinci söz bâzen "defter" mânasında da kullanılmaktadır. Moğolca metinde gayet sarih olarak koko defter = "mavi defter veya kitap" denilmektedir."[24] Burada Koko defter, mavi defter oluyor.

Anadolu da bazı köyler de Koko = (mavi) adına rastlanmaktadır.

Nitekim Çigiz-Hanın binbaşı yaptığı 89 kişi içinde, Koko bulunuyor, bugün Anadolu da bunu ad olarak kullanan vardır. (Cebe, Kete; Tolon,)[25] ve (Sf. 229 Dodai (Sf. 162 Bala Altan (Sf. 57) v.b.) gibi. Çingiz Han" Mengü Tanrının verdiği güçle bütün ulusu idarem altında toplarken, sen benim gözüm, kulağım olmuştur"[26]

163. sayfada meali dikkat çekicidir. "Tebtenggeri" (büyücü) (anlamına ad) idi." denilmektedir. Metinde şöyle deniliyor: "O aralık Tebtenggeri de Çinggis-Hakan'a gelerek: "Menggü Tanrı bana emrini bildirirken, bazen "devleti Temuçin idare etsin" diyor ve bazen de "bu işi Hasar yapsın" diyor. Bu metinle ilgili olarak dipnotlarında şu bilgi[27] sunuluyor: "Bir sihirbazın adı" diye çevrilmiştir. Haenisch bu sözü teb-teng - geri diye ayırmakta ve teb hecesini Türkçe (ce Moğolcadaki) kap-kara, ab-ak sözlerinde olduğu gibi teşdit hecesi olarak almaktadır. Buna göre teb-tenggeri = tab-tanrı "kuvvetli, yüksek tanrı" "şeklinde izah edilebilir. (Haenisch'in notlarına bak.)[28] (Sf. 163-Dipnot 1).

Keza Moğolca metin şöyledir:

"mungke tengri-yin Çarlihhan ca'arit ugulemu." Haenisch bu cümledeki carlih-han sözlerini birleştirerek: "Mengü semanın âmir hükümdarı bana şunları bildiriyor" şeklinde tercüme ediyor. Fakat, carlih sözü ile cümleyi ayırarak: mung ke tengriyin carlih: han ca'ritugule mu, "Men-

24 Y.K. Sf. 136. Açıklamalar, 226, 227.
25 Y.K. Sf. 134
26 Y.K. Sf. 136
27 Y.K. Sf. 163
28 Y.K. Sf. 163 Dipnot 1

gü Tanrının emri şudur..." diye mütalâââ etmek akla daha uygun geliyor."[29] ²diyor. Bu önemli noktaya dokunmak isteriz.

Açıklamalar da Ahmet Timur: "Semanın emirlerini bildiren Carlih-han âmir hükümdar", Hermes, Merkûr veya Çinlilerin +sao- Wang'ı gibi birşey olmalıdır"[30] demekte ise de biz, hem semâ (Gök), hem de bu görüşe katılamıyoruz. Burada Carlih-han, tanrının ya sıfatı (kâdır, kâhir, âmir) veya bir meleği (elçi) olarak düşünülmelidir. E sürüp gelen ilmî sanılan alışkanlık tekrar incelenmeği ve şüpheyi gerektir.

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Moğolların Türklükle bir bağlantısını kabul etmemiş ve aksi tezi savunmuşlardır. Kaanaatimizce bu konu aydınlığa tamamen kavuşmamıştır. Arada Sıkı bir ilişki görülüyor.

29 Y.K. Sf. 163. Dipnot 2
30 Y.K. Sf. 230.

12 – TÜRKÇEYE, İLK KUR'AN ÇEVİRMELERİ VE O ZAMANDAN ÖNCEKİ İNANÇLARI

Türkler cihanşumul dinlerle karşılaştıkları zaman, inançlarına uygun olarak kullandıkları kelimeleri bu dinler içinde de geçerli görüyoruz.

Buddizmle çok önceleri temasa geçtikleri ve bunlara dair eserlerle ilgilendiklerini gösteren belgeler vardır.[1]

Keza Zerdüştlük, Hristiyanlık Manihaizim dinlerini de tanımış olan Türkler, bunlarla ilgili kitaplarla da uğraşmışlardır. Bu kadar çeşitli dinler arasında Türkler asıl (kadim) inançlarını korumaya çalışmışlardır.

Buddizm, Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Maniheizm, ufak ölçüde de olsa cemaatleri, VI. yüzyılda büyük Göktürk hakanlığının kuruluşu zamanında görülmektedir. Göktürk hakanlığı ve hatta Hunlardan beri süregelen inançların esaslarını önceki sayfalarda sunmuştuk.

Uygur Hakanı Bügü Han (750–780), 763 tarihinde Maniheizmi benimsedi. Esasen daha önce bazı Türk beylikleri için de Manihaist olanlar vardı. V. yüzyılda, Batı–Türkistan'da bu münasebetle Tövbe duası (Huastuanit) ın yazıldığı tahmin ediliyor.[2]

Keza, Uygur devleti zamanında diğer dinler yanında bazı müslüman cemaati bulunduğu anlaşılmaktadır. VIII. yüzyılda İslâmiyetin, askerî alanda ve diğer topluluklarda etkileri daha fazla görülmüştür.

712 yılında Sert ve gaddarca hareketlerle ilerleyen Kuteybe'nin, bir Buda tapınağını Buhara'da Camiye çevirişini ve 710–716 yıllarında

---

1 Abdülkadir İnan, Kur'ân–ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 1961, Sf. 3.

2 Y.K. Sf. 4 ve ilgili kaynaklar.

Zikredilen Kaynaklar:

2 S.E. Malov, Pamyatiki drevnetürkskoy Pismenosti, M.–Len, 1951, S. 108.

3 A.V. Le Coq., Türkische manichaica L, S. 25.

Mâverâün-Nehrin zaptolunduğunu görüyoruz. Buna rağmen Nesuturî misyonerleri, Nesturî patriği Tematheus (780-819) Orta Asya da bu Hristiyan mezhenibi yaymak istiyordu.

Buhara ve Semerkand çevresi esasen her dinin göründüğü bir böl-ge sayılıyor.

Keza halâ Manihaistlerin propagandasiyle Uygur Hakanı Bügü Han'ın (750-780) Manihaizme geçtiği görülüyor. Bunun maksat ve içtenliği ayrıca incelenmeğe değer. Kısaca çeşitli Türk bölgelerinde, çeşitli dinler ve pek tabiî bu arada Milli dinleri Tek Tanrı inancı, devam ediyordu.

X. yüzyılda İslâmiyet Türkler arasında Türklerin kendi istekleriy-le hızla yayılmaktaydı. 920 yılında Karahanlıların İslâmiyeti kabul et-mesini, Volga çevresindeki Bulgar Hakanlığın ın İslâmlaşması görüldü ve İslâmiyet 940-950 de Urallar ve Sibirya'ya yayıldı. Türklerin büyük çoğunluğunun müslüman oluşuyle önce Maniheizm, Zerdüştlük (Ateş-perestlik), Hristiyanlık, Buddizm kalkma derecesine geldi. Bunlar XII. yüzyılda tamamen ortadan kalkarak İslâm dini Türk bölgesinin tek dini oldu, böylece hemen bütün Türkler İslâmlaşarak birlik haline geldiler. Önceki inançlarından bazı kalıntılar da birlikte gelmişse de esasa müta-allik değildi. Bunlar yatır ziyareti, Ashab-ı Kef mağarası ve Hz. Ali ka-lesi, yatırılara mum yakma, bez, paçavra muska ve nazarlık boncukları (Buddizimde de vardır) bazı ağaç ve sulara, pınarlara, kaynaklara, ate-şe, tuza, demire, v.b. saygı duyma şeklinde sürmüştür.

X. yüzyıl ortalarına kadar Kur'ân-ı Kerim'in diğer dillere bilhassa Farsça ve Türkçe'ye çevrildiğini görüyoruz. İlk Kur'ân çevirmeleri Eski Türk Dinî İnancı bakımından da çok önemlidir. Zirâ Kur'aân çevirme-sinde Türkçe karşılıklar kullanılmıştır. Allah adına karşı Tanrı, Şeytan'a karşı Yek, Ruha karşı Töz, Peygambere karşı yalvaç, Cennet'e karşı Uçmag, Cehennem'e karşı Tamu v.b. gibi. Günümüzde bu kelimeler Kur'ân çevirmelerinde hemen hemen kullanılmaz olmuştur.

Şu halde, ilk çevirmelerde Türkler bu kavramları, bu adları karşı-layacak inanç ve kelimelere sahipti denilebilir. Bu nokta Türklerin dînî tarihi bakımından, Tanrıya inaçları yönünden çok önemlidir İslâmiyete benzeyen bir çok hususların kendi alıştıkları kelimeler ve kavramlarla çevirmeleri çok dikkate şayandır.

Samanoğulları'ndan "Emîr Mansur b Nuh (H. 350-365 /961-976), Kur'ân-ı Kerîm'in Farsçaya tercümesini resmen hükûmet işi olarak ele almıştır."[3]

3 Y.K. Sf. 7.

Bilâhara Farsçaya çevirmenin caiz olduğu hakkında fetva alınmıyor:

"Farsça'ya tercüme edilecek tefsir kitabı Muhammed. b. Cerir-i Tabberî'nin tefsîri idi. Mâverâü'n-Nehr âlimleri, (14. Sûre-İbrahim, 4. âyet) ne istinaden tercümenin cevâzına fetva vermişlerdir.[4] Bu olaydan 20 yıl sonra bütün Mâverâü'n-Nehr'de hâkimiyet Türklerin eline geçti. Mansur b. Nuh'un tercüme için fetva istediği bilginler ve tercüme komisyonuna dahil mütercimler arasında Türkler'in kalabalık bulundukları biliniyor, Asficap, Fergana, Semerkand ve Buhara şehirlerinden bilginler bulunuyordu.[5] Emîr Mansur'un bu teşebbüsünden onaltı yıl sonra Buhara Karahanlılar tarafından alındı. Karahanlılar'ın Müslüman oldukları tarihten Buhara'yıaldıkları tarihe kadar ancak yetmiş yıl kadar bir zaman geçmiş bulunuyordu.

Bu müddet zarfında İslâm Dinî'ne ait Türkçe bir eserin yazıldığı hakkında malûmatımız yoktur. Buhara'nın Karahanlı'lar tarafından alındığındar yetmiş yıl sonra, Doğu-Türkistan'da, Kaşgar'da, İslamî bir eserin, ahlâkî-felsefesî didaktik bir manzume olan Kutadgu Bilig'in telif edildiğini biliyoruz. Herhalde Kur'ân-ı Kerîm'ın Türkçe'ye tercümesi de bu devirde yapılmış olsa gerektir. Bize vâsıl olan eski Kur'ân tercümelerının asılları XI. yüz yılın ilk yarısına ait olduğu kabul edilmektedir.'[6]

Abdülkadir İnan (Kur'ân-ı Kerim'in Türkçeye En Eski Tercemeleri) üzerinde kaynaklar sunarak, bu geniş eserin yayınladığı tarihe kadar bilinen dört nüsha üzerinde duruyor.

Hangi yüzyıllarda yazıldığını araştırma gayesıyle yapılan bu ınceleme de gerek kullanılan kelime, gerek ek ve takılar ve cümle yapısı, yabancı kelimeler azlığı veya çokluğu veya artışı üzerinde duruluyor.[7]

İlkçevirılerde Arapça ve Farsça kelımelerın yok denecek kadar az oluşuna dıkkatı çekıyor. Biz dil ve zamanını bulma bakımından yapılan araştırma üzerinde durmayarak, en eski Kur'an çevirisinin dılı bakımından örnek sunuyoruz.[8]

Dikkatimizi çeken ve bizi ilgilendiren nokta şudur: Kur'an'da Allah adı yerine (Tenri) ile çevirme yapılmaktadır:

---

4 Y.K. Sf. 7, 8.

5 Y.K. Sf. 9, 10

6 Y.K. Sf. 10, 11, 12

7 Muhammed Bin Hamza, XV. yüzyıl başlarında yapılmış Kur'an Tercümesi, Hazırlayan: Dr. Ahmet Topaloğlu, İst. 1976, Kültür Bakanlığı Yay. I. Cilt Sf. 1, 2, 3. v.b.

8 A. İnan, Y.A.G.K. Sf. 13

"Ol Tenri belgülerindin. Ol kimni yolga köndürse Tenri ol köndürülmüş ol kimni yoldın azıtsa bulmagay–uk sen anar bir dost köndürükli. "Diğer Kur'an çevirileri de hep böyledir.

"Ol Tenri belülerindin ol. Kimni köni yolga köndürse Tenri, ol köndürülmüş ol kimni yoldın azıtsa bulmagay–uk sen anar bir dost köndürüklli." (Sf. 11) Birçok tekrara gitmeden belirtebiliriz. Allah karşılığına hep (Tenri diye âyetler çevrilmiştir.) (Sf. 11, 12)

11. yüzyıla ait Kur'an çevirmesi ve bundan sonraki çevirmelerde de (Tenri) kelimesini görmekteyiz. XV. yüzyılda ki Kur'an, çevirmesinde bu (Tenri) nin Tanrı olarak (yüzlerce defa) sık sık geçtiğini, bazen Allah adının da belirtildiğini görüyoruz.[9]

11. yüzyılda olması muhtemel Kur'an çevirmesine dair Abdülkadir İnan: Kutadgu Bılig (Saadet verici ilim!) ve Divanü Lûgat–it Türk eserlerine değiniyor ve Kaşgarlı Mahmut'un Divan–ü Lûgat–it–Türk eserinde" Müslüman Türkler arasında, İslâmdan önceki Budist, Hristiyan ve Manihaist Türkler'in din kitaplarını yazdıkları Uygur harflerinin kullanılmaya devam ettığini belirtiyor."

"Budizm devrinin mukaddes kitaplarının Türkçe tercemelerinden ve teliflerinden haberdar bulunuyorlardı. İşte bu XI. asırda yetişen Türkistan bilginleri Kur'an–ı Türkçeye tercüme edebilecek Müslüman–Türk edebî diline sahip olmuşlardı. Bu Müslüman edebî dili, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, İslâm'dan önceki Türkler'in dinî kitaplarının dilinden bol bol faydalandılar. Bu eski din kitaplarının İslâmî dın kitaplarına miraz bıraktıkları kelime–terimlerden bazıları şunlardır:"[10] diye diye bazı kelimeleri saymaktadır. Bunları daha aşağıda kaydetmeden önce, yaptığımız bu inceleme ve araştırmada "Eski Şamanizm" gibi bir anlatışla belirtilen görüşüne ve "Gök Tenri (İlâh–sema)" şeklındeki açıklamasına katılmadığımızı, bu husussta tamamen farklı düşündüğlümüzü, dolayısiyle kanıt ve belgeleri bu incelememizde sunmakta olduğumuzu tekrar kaydetmek isteriz. Hattâ bir bakıma yanlış bulduğumuz açıklamaların yanında bizi teyid eden bazı sözlere de işaret edeceğiz.

Abdülkadir İnan eski Türklerin kullandıkları kelimelere dair şu tabloyu sunuyor:

"Tenri (Tanrı): Bu dinî terimi Türkler'in kabul ettikkleri bütün dinler kullanmışlardır. Kur'an–ı Kerîm'ı terceme eden Müslüman–Türk bilginleri de bu kelimeyi Allah kelimesinin karşılığı olarak kabul et-

9 Y.K. Sf. 13

10 Y.A.G.K. Sf. 13, 14

mişlerdır. Eski Şamanizm'de ise Tenri, Gök Tenri (İlâh–sema) demekti." Sözleri onun ötedenberi alıştırılan ve yanlış açıklanış tarzına uyuşu yalnız bu bilgimize ait olmuyor.

Türklerin hava'ya ve hava tabakasına (kalık) devikleri ve bunu kutsal saymadıkları bilinen bir husustur. Yukardaki açıklama konuyu derin dinî anlam içinde tahlili ve araştırmayı gerektirecek niteliktedir. Zira (Gök) aslında görünen hava ve onun en ilgili mekânî bir yer ise bu Türklerce kutsal tanınmamıştır. Zirâ Türk dininde de Gök, birçok tabakalara ayrılmıştır. İslâm'da 7 kat gökyüzü ve Miracı (göğe yükseliş olayı) ve (Arşı) ve (Arşı Alâ) kavramları hatırlanacak olursa bu konunun derinliği daha fazla açıklanmış olur. Yoksa alelâde Gök veya Gökteki bir mabut şeklinde dar bir açıklamayı yeterli ve doğru bulmamaktayız. Türk kültür hayatının bu yanlış açıklamayı tekrardan sakınmasını umarız. Bu kitabın sonlarında Kur'an da Gök ve Hadîsler de Gök ile Arş ve Arş–ı Alâ üzerinde yapacağımız inceleme konuyu daha aydınlatacaktır, sanıyoruz.

Bunu (Arş, Arşı–Alâ, Göktabakaları, Kur'an, v.b. bahislerinde göreceğiz) için burada sadece işaretele yetineceğiz. Üstelik Türkler Hristiyanlık, Maniheizm hattâ Buddizm'le ilgilendikleri zamanlar da bile Tanrı kelimesini kullanmışlardır. Bu dabizi teyid eden diğer bir husustur.

Kur'an çevirmelerinde bir defa bile Şaman sözü geçmemiştir. Kam ise, din görevlisi, din adamı yerine geçiyor.

Abdülkadir İnan, ilk Kura'an çevirilerinde eskiden kalma dinî inancı belirten şu kelimeleri zikrediyor. İlk Kur'an çevirmelerinde bu ve daha bir sıra kelimeler, terimler, İslâmdan önce Türklerin nasıl ihatalı (derin, köklü, ilâhî) bir inanca sahip olduğunu gösterir. İzi kelimesi bazen ruh olarak anlaşılmaya uygun olsa gerektir. Abdülkadir İnan, bu kelimeleri, terimleri şöyle sıralıyor:

"İzi: Rabb, sâhib: Eski Şamanizm de muhtelif yer–su ruhlarını ifade eden terimdir. Dağ izisi = dağ ruhu, dağ sahibi demektir. Eski Türkçe Kur'an tercemelerinde "rabbenâ" "ey izimiz" diye terceme edilmektedir. A. İnan alıştığı üzere gene şamanlığı da buna katıyor.

Yükünmek; ibâdet etmek, secde etmek.

Yüküngü; yüknü, secde.

Tapmak; tapıngu: İbâdet.

Köni Kün: Hesap günü, adâlet günü.

Yek: Şeytan, şerir ruh.

Yelvi: Afsun, sihir.

Yazuk: Günâh, mâsiyet.

Öğmek, öğdi: Hamd ü senâ.

Ökünç, Öküngü: Tövbe, pişmanlık.

Kut: Saadet, talih, saadet veren ruh.

Tın: Nefes, can (arig tın = rûhü'l-kudüs)

Kılınç: Amel, (Ezgi kılınç =amel-i sâlih)

Sakınç: fikir, tefekkür, düşünce (ezgü sakınç =iyi fikir)

Kam: Kâhin, şaman (Aslında din adamı, din görevlisi, dinî töreni yapan ve ayrıca ulu kişi, ocaklı (tedavi eden) v.b. H.T.)[11]

Uçmak: Cennet

Tamuğ : Cehennem.[12]

Böylece konuyu çok farklı bir (Şammanizm) içinde değerlendirme yerine, Türklerin Allah, karşılığını verebildikleri tek Tanrı, ruh, ruhun ölmezliği, cennet, cehennem inancı, günâh , şeytân inancı, ibâdet, secde gibi hususlara dahi sahip olduğu bir dinî sistem belirmektedir.

Konu tarih boyunca bu bakımdan ele alınmamış sadece, batının (Şamanizm) doğu (Semeniye) takması ile çok farklı ve yanlış bir dinî sistem ortaya konulmuştur. Bunun yeniden ve hakikâte, gerçeğe uygun şekilde ortaya konulması zamanı gelmiştir.

15. yüzyıla kadar olan Kur'an çevirmelerinde eski dinî esaslardan gelen Türkçe kelimeler kullanılmıştır. Fakat, islâma geçilen ilk yüzyıllardan sonra, önce Kur'an'dan gelen kelimeler de yan yana yer almış, sonra Arapça ve Farsçanın etkisi gittikçe artmış ve bu dile ait kelimeler benimsenmiştir. Bu arada Tanrı kelimesi günümüze kadar aynı önemle devam etmiştir.

XIV.-XVI. yüzyıllarda "Anadolu Beyliklerinde ve Osmanlı Türk Devletinde Oğuz Türkçesiyle Kur'an Tercemeleri"[13] ve bunlardan alınan örnekler de islâm'dan önceki Türklerin inançlarına, kelimelerine dair örnekler vardır. Abdülkadir İnan, mukayeseli bir sunuşunda bazen

11 Buna Mengü = ebedî ve yanut = ceza, ecr, sevab, kelimelerini de katabiliriz. (H. T.)

12 Abdülkadir İnan, Sf. 14, 15 (Geniş Tercüme Kaynaklarına bakınız).

13 Y.K. Sf. 18, 19

Tanrı yerine "Ey çalabımız" ver bize katından rahmet, "Ey çalabım" rahmet eyle, v.b. diye hitaba da örnekler veriyotr.[14]

Bunlardan bazı tercümelerin Anadolu'ya Moğol istilâsı devrinde geldiğini ileri süren Abdülkadir İnan bu konuda şu bilgiyi veriyor:

"Osmanlı" Türkçesiyle yazılan Kur'an tercemeleri, genel olarak hareke ile, sâitlersiz yazıldığı halde birçok nüshalarda Tanrı kelimesi ittiradsız olarak (Tengri, Tengri) توكر تنكرى تنكرى şekillerinde yazılmıştır ki bunlar arasındaki .... (Tengri) şekli Orta–Asya'dan gelen terceme nüshasının bıraktığı izlerden biridir. Oğuz Türkçesi'ne şekil bakımından aykırı olan mengü (yâni, ebedî, huld, hâlid) kelimesi de bu tercemelerin Orta–Asya ile ilgisini göstermektedir. Daha XVI. asırda Orta–Asya edebî dilinde unutulmuş olan yanut (ceza, ecr, sevab manalarına) kelimesi de dikkate değer.[15]

Türkler İslâm olur olmaz X.XI. yüzyıllarda yaptıkları Kur'an çevirmeleri Dinler Tarihi bakımından önceki inancı filolojik bakımdan ortaya koyduğu için çok önemlidir. Bu konuda çok daha geniş, daha etraflı bir incelemeye lüzum vardır. A. Zeki Velidî Togan'da 11. yüzyılda, Taberî Tefsiri esas alınarak yapılan tercümeye değinmekte ve daha sonrakilerin dillerine işaret etmekte ve bu ilk çevirilerin, sonrakilerine esas alındığı üzerinde durmaktadır.[16]

Türklerın kendılerini tartışmalı bir hadisle destekleyerek" Allah'ın Ordusu", olarak görmeleri "Benim Doğuda Türk adını verdiğim bir ardım vardır" sözünü büyük bir bağlanışla benimsemeleri dikkati çekmektedir.

Kısaca sunduğumuz Kuran sevinmelerinde o zaman kullanılan Türkçe karşılıklar islâmdan önceki Türklerin dini inançlarını da ortaya koymuş oluyor.

KAYNAKLAR

Zikreden A. İnan, Y.A.G. Sf. 8.

Terceme–i Tefsîr–i Taberî, Habib Yağmaî Ğeşri, Tahran 1339, S. 5–6. Bu âyetin tefsirinde, Zemahşerî Kur'ân–ı Keriîm'in başka dıl-

14 Abdülkadir İnan, Y.A.G.K. Sf. 20

15 Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan, Kur'an ve Türkler "The Qur'an and the Turks", İstanbul 1971, Kayı Yay. sf. 19, 20.

16 Y.K. Sf. 18.

lere tercümesine dair Mütalâada bulunmuştur. Bu mütalâaya göre, bu büyük âlim ve müfessir, Kur'ânŞ–ın her dile tercümesinin câiz olduğunu, her dil ile nüzûlü ne ihtiyaç olmadığı için bu yola gidılebileceğini beyan etmıştir. Keşşaf, Kahire 1946, Cüz II, S. 538–539.

... (Terceme–i Taberî Mukaddîmesi, Habib Yağmaî neşri, Tahran 1339, S. 5–6"Yağma" dergisi Müctebа Minovî, C. ;, S. 135–136.

Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 1926, S. 192: "... Hülâsa şimdiki malûmatımıza göre hicr–î IV. asrın sonunda veya V. asrın mebadisinde Garbî – Türkistan'da yazılan bu eser (Yani Kur'ân tercemesi) İslâmî Türk Edebiyat–ı dîniyesinin bize kalan en eski mahsulüdür."

13 - İLK KURAN ÇEVİRMELERİ ÜZERİNDE TAMAMLAYICI NOTLAR :

Janos Eckmann, Abdülkadir İnan'ın adı geçen eserine dayanarak aynı bilgiyi, Taberî'nin (Ö. 923) Kur'an tefsirinin, Samanîler devrinde (875–999) Buhara'da Farsçaya çevrildiği üzerinde duruyor.[1]

İlk Farsça çevirmeden sonra, Kur'an'ın Türkçeye çevirmeye örnek olduğu fakat, ne zaman, nerede ve kimin tarafından yapıldığının bilinmediğini ileri sürüyor.

Zeki Velidî Togan'a göre Kur'an'ın Türkçeye ilk çevirisinin, farsça çevirme ile aynı tarihe rastladığı ve bu farsça çevirmeyi hazırlayan bilginler arasındaki, "Ispıcalı'lı bir Argu Türkü'nün bulunduğunu"[2] varsaymaktadır.

Abdülkadir İnan ise, Kur'an'ın Türkçeye ilk çevirme tarihini 11. yüzyılın yarısında kabul ettiğini[3] daha önce görmüştük.

Janos Eckmann, adı geçen makalesinde Muhammed Hamîdullah'ı da zikrederek[4], 12–16. yüzyıllarda, doğu Türkçesiyle 6 adet Kur'an çevirmesi olduğunun bilindiğini belirtmektedir.

1 Janos Eckmann, Kur'an'ın Doğu Türkçesine tercümeleri (Bu makale, Macaristan Türkolojisinin 100. yıl dönümü dolayısiyle yayınlanan Studia Turcica, Budapest 1971, S. 149–159'daki "Eastern Turkic translations of the Koran" adlı İngilizce aslından, Türkçeye Ekrem Ural tarafından tercüme edilmiştir.) İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Cilt XXI, 31 Aralık 1973, Sf. 15–

11. Yüzyıldaki Kur'an çevirisinin dili için, Dr. Janos Eckmann, Eine ostmittel-türkische interlineare Korans Übersetzung, Ural - Altaische Jahrbücher 1959, XXX, s. 72–85.

2 Zeki Velidî Togan, *Zentralasiatishe Türkische Literaturen II. Die islâmische Zeit: Handbuch der Orientalistik* V/I, Leiden–Köln 1963, S.230.

3 Abdülkadir İnan, Kur'an–ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri üzerinde bir inceleme, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 1961, Sf. 8.

4 Muhammed Hamidullah, Kur'an–ı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercümeleri, Türkiyat Mecmuası, XIV, İstanbul 1965. Sf. 65–80. 83 Parça batı ve doğu Türkçe Kur'an çevirmelerinden örnekler vermiştir.

Kur'an çevirmeleri içinde en eski olduğu tahmin edilen ve (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi (TİEM), Nu 73 te) kayıtlı bulunan bu nüshanın, 734/1333–34'te İl-Hanî Abu Said'in (1317–1336) hükümranlığı zamanından, "müstensih Muhammed İbn Hacı Devletşah" tarafından yazıldığı anlaşılmakta ve dil bakımından Karahanlılar devrini, dolayısiyle 12–13. yüzyıllar, Orta – Asya İslâmî Türk Edebî dilini yansıtmaktadır.

Bu çevirmede "Tangrıda adının yerine Tangrıdan öngin "Tanrıdan başka" "kirtgünügli yerine bitgän" inanan, mümin" "yäk (yek)" yerine iblis "şeytan" kullanılmaktadır. Bu çevirme de arapça ve farsça kelime pekaz kullanılmaktadır.

Çevirme, o günkü türkçe ile yapılmak istenmiştir: "Okıgu" "Kur'an" (Ar. Kur'an) bälgü (belgü) "İşaret, Kur'an âyeti "tangrı "tanrı" (Ar. Allah), idi (Sahip, Rab) arıg can veya arıg tın "Saf Ruh" = (Cebrail) (Ar. Ruhal–Kuds) yäk (şeytan, iblis", bitig idiläri" kitap sahipleri" (Ar. ahl–al–kitab), ortak katıglı veya ortak koşuğlı "Tanrıya ortak izafe eden, politeist" "sakış yanut küni" hesap ve karşılık verme günü" (Ar. yevm ad–din) v.b., tapnur silär" ibâdet edersiniz" b.v.

Bu çevirme kopyesinin bir ihtimale göre 11. yüzyıldan (Kültür Merkezi Kaşgar'dan) geldiği, ve "Yaşlı saray veziri Balasagun'lu Yusuf Has Hacîb "in Türk dilinde yayılmış ilk edebî eser yazıları" uzun didaktik şiir" Kutadgu Bilig (462/1069–70) in namına yazıldığı Ebu Ali el–Hasan İbn Süleyman (ünvanı Tabgaç Buğra Kara Hakan)'ın zamanı olduğu görüşü vardır.[5]

Bu yakın zamanların Kur'an çevirmelerinde de hep Tangrı şeklini görüyoruz. Ele geçen ikinci Kur'an çevirmesi muhtemelen 13. ve 14. yüzyıl (İngiltere Manchester–Rylands Kitaplığı–Rıyland.) Arapça Yazmalar 25–38 de ilk çeviriye benzeyen yerler vardır:

Örnek: "agər tiläsäti Tangrı, kılgatı sizni bir bodun "Tanrı dileseydi, o sizi bir millet yapacaktı."[6]

---

5 Janos Eckmann, Sf. 18

6 Rylands yazması hakkında ki kaynakları Janos Eckmann belirtiyor:

– İlk tanıtan: A. Mingana, An old Turki Manuscpript of the Koran: Moslem World V (1915), S. 391-398, Keza ilk tanıtan aynı yazar'ın: Catalogue of the Arabic Manuscript in the John Ryland Library Manehester, Manchester 1934, S. 27–30.

– Janos Eckmann, Doğu Türkçesinde bir Kur'an çevirisi: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (Ankara 1968), Sf. 51–69 (Türkçe metinlerden seçmelerle).

– A.J. Arberry, The Koran Illuminated A. Handlist of the Korans in the Chester Beatty Library, Dublin 1967 (Nu: 54 ve 55)

– Janos Eckmann, Two Fragments of a Koran Manuscript with İnterlinear Persian and Turkic Translationas: Central Asiatic Journal XIII (1969) s. 287–290.

Gene 3. Kur'an çevirmesi:

A.A. Semenov'un[7] kataloğundan bilgi alarak Janos Eckmann[8] Farsça ve doğu Türkçesiyle çevrilmiş bir el yazması Kur'an çevirisinin, Taşkent-teki Özbek İlimler Akademisi Kitaplığında bulunduğunu, bilhassa dilinin Karahanlı Türkçesi olduğunu belirtiyor. Semenov'a göre bu eser 13. yüzyıla aittir.

4. Çeviri de: Süleymâniye Kitaplığında korunan Doğu Türkçesiyle satır-arası çevirilen Kur'an'ın dilinin 14. yüzyılın Harezm Türkçesi olduğu anlatılmaktadır.[9] Müstensihin adı ile istinsah yerinin yazmada belirtilmediği bu eserin, Rebîülâhir ortası, 764/Ocak-Şubat 1363 olduğu ileri sürülüyor.

5. Çeviri: Türkoloji literatür'ünde "Anonim " veya "Ortaasya Tefsiri" *diye bilinmekte olup" 1914 te* Karşı (*Özbekistan*) da *bulunan* ve şimdi Leningrad daki Asya Halkları Enstitüsünde saklanmakta"dır.[10]

"Müstensihin adı ile istinsah yeri ve tarihi bilinmiyor. Yazma W. Barthold'a göre (Asia Major II, 1925, S. 125-127) Mâverâünnehir'de ve Abdülkadir İnan'a göre (Türk Dili 1/7, 1952, Sf. 20) Harezm'de yazılmıştır."[11] Kıpçak Oğuz, Çağatay unsurlarının bulunduğu bu çevirinin Harezm Türkçesiyle yazıldığını belirtmekte, bilhassa Çağatay unsurlarının görülmesi sebebiyle, yazmanın 15. yüzyıldan önce yazılmayışına belge olarak gösteriliyor.

6. Çeviri: 16. yüzyılın ilk yarısında yapılmış sanılıyor, dili Çağatayca'dır.[12] Abdülkadir İnan bu konu üzerinde aydınlatıcı bilgi sunmaktadır.[13]

---

7 A.A. Semenev, Sobranie vostaçnych rukopisej Akademisi nauk Uzbekskoj SSr, (C. IV; Taşkent 1957, No: 2854, demirbaş Nu: 2008).

8 Janos Eckmann, Y.A.V. Sf. 20

9 Y.K. Sf. 21. (Yazma: İstanbul Süleymâniye K. Hekimoğlu Ali Paşa Camiî Nu. 2 (Daha önce, Millet Kitaplığı, Hekimoğlu Ali Paşa Nu: 951)

10 Janos Eckmann, Sf. 21.

11 Janos Eckmann, Y.A.G.K. Sf. 21. "Anonef Tesir" le ilgili Rusça kaynakları için, Sf. 21 de bilgi veriliyor.

12 Bilinen iki yazmanın saklananan kaynakları: İstanbul, Topkapı Sarayı Kitaplığı III, Ahmet Kısmı, Nu: 16. (Tarihi 950/1543-44). Müstensih adı ve yeri kayıtlı değildir.

Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, İst. 1961, S. 6-7 Nu: 18-19. "Aynı tip başka bir yazmada Konya Mevlâna Müzesi Kitap. Nu: 6624/921. (Tarihi Rebiül evvel 20, 951/11 Haziran 1944). Bunda Müstensihinin adı ve yeri belli değildir.

13 A. İnan, Şeybanlı Özbekler çağına ait bir Çağatayca Kur'an Tefsiri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962 (Ankara 1963) Sf. 61-66.

Bu Kur'an çevirileri için 20. sûrenin 116–119,. âyetlerinden örnekler sunan[14] Janos Eckmann'ın bu karşılaştırmasında secde etme karşılığı "Yükündüler" cennet karşılığı "uçmak", eski Türklerin inançlarına dair kısa bir örnek olabilir.

XV. YÜZYIL BAŞLARINDA YAPILMIŞ KUR'AN TERCÜMESİ

Türklerin İslâmiyete geçişlerinden en az beşyüz yıl sonra "Satır-Arası" (Muhammed Bin Hamza)nın çevirmesinde bile İslâmdan önce Türklerin nasıl eski Türk inancındaki kelimerleri benimsediğinin bol örnekleriyle doludur.

Giriş Kısmında "Kur'an–ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri" üzerinde yapılan ilk tercüme nüshaları belirtilmiştir.[15] Ayrıca (Muhammed Bin Hamza'nın Kur'an Tercümesi) ve bilgin üzerinde araştırma yapılmıştır. Elbette bu çevirmeye arapça ve farsça kelimeler gittikçe artarak gelmiştir.

Bu inceleme de (Kur'an–ı Kerim ve Hazreti Muhammed'in Hayatı) hakkında etraflıca bilgi sunulmuştur.[16]

İlk Sûreyi aynen naklediyoruz:

Sûratü'l–Faâtiha

(7 âyettir–Mekkede nâzil olmuştur)

Bismillâhirrahmanirrahim

Tanrı adı–y–ıla yâni başlar ve okurum,

gey rahmat kılıcı, rahmat kılıcı.

1– Ögmek Tanrı'nundur; âlemler issi–yâ bisleyicisi.

2– Gey rahmet kılıcı rahmet kılıcı.

3– Yanut güni issi ya'nî kıyamet gününde hükm eylemeğe mâlik olan.

4– Sana taparız; dakı senden arka vîrmek isterüz.

5– Yol göster bize, doğru yol.

6–7 Yolu onlarun kim eylük

---

14 Janos Eckmann, Y.A.G.K. Sf. 22–24.

15 Muhammed Bin Hamza, XV. yüzyıl başlarında yapılmış "Satır–Arası" Kuran Tercümesi İst. 1976, Kültür Bak. Yay. I. Cilt Sf. 1–11. Hazırlayan: Dr. Ahmet Topaloğlu, Dr. Ahmet Topaloğlu'nun başlangıçtaki inceleme yazısında XIX–XXII. (4 sayfa kadar) geniş bir bibliyografya sunulmuştur.

16 Y.K. Sf. 13–42 ve 43–99

eyledün onlarun üzerine; kakınılmışlar değüller ya'nî cuhûd değüller; daki azmışlar değüller ya'nî nasrânî değüller.

Burada hemen hemen her sayfa da (tanrı) (sf. 1, 12 v.b.) (yanut) (Sf. 1) (yanut günü) (Sf.1) kelimesiyle tercüme sunulmakta vakit vakit Allah adı da belirmekte, peygamber yerine Yalavacı (Övmek) (Sf.89 v.b.) geçmekte bazen (Tanrı) kelimesiyle yan yana (Çalap) (Sf. 2 v.b.) adı (Sf. 88) yazılmaktadır. Yüzlerce yıl önce kullanılan (Tapmak) (Sf.1 v.b.) (togru yol) (Sf. 1 v.b.) (anmak) (and), Keza daha (Bakara) Sûresinde cennet yerine (uçmak- uçmağa) (Sf. 2, 4, 5 v.b.) Çalabı (Sf.2) (İnanduk Tanrıya) (Sf. 2) bazen imân da geçiyor. (Sf. 3v.b.)

Yarlıgamak v.b. sığınmak, münafıklık yerine (Sayrulık) (Sf.3), buğünkü anlamda (Gök) kelimesi kullanılmaktadır. (Sf. 3 v.b.) (Bakara 2. Sûre. Ayet 22) "Ol kim kıldı sizün için yeri döşek dakı gögi yapılmış ya'nî ev örtüsü gibi. Dakı indürdi gökden, su, pes çıkardı anun–ıla yimişlerden, sizin rûzınuz içün. Pes kılman Tanrı'ya bendeşler, siz bilür–iken ya'nî kim yaradıcı Ol'dur." (Sf. 74) (dilemek) (Sf. 3. v.b.):

"Bayık Tanrı her nerner nese üzere güci yiterdür" (Bakara 2. Sûre, Âyet 20 sf. 3) "Tapun Çalabımuza; ol kim yarattı sizi" (Bakara 2. Sûre, Âyet 21. 26) (sf. 4) Keza "Bayık Tanrı" "Bayık Tanrı yargılayıcıdur, râhmat kılıcı, Âlı İmran 3. Sûre, Âyet 89; v.b. Bâkara 2. Âyet 26 (Sf. 4)

Melek yerıne, eski çevirmelerde ki gibi firişte geçiyor. Bu çeviri de yek, iblis ve şeytan olarak karşılanıyor. "Bayık Tanrı" (Sf. 209 v.b.)" Çalabı" sık sık geçmektedir.

Türklerin İslâmlaşmasından çok sonra yapılan bu çeviri de bile İslâmda'n önce ki Türklerın Tek Tanrı dını zamanından kaldığı belli olan bir hayli kelime mevcuddur.

14- 12. YÜZYIL SÜRYANİ RAHİBİ MİKHAEL'İN DÜŞÜNCESİ

Süryâni rahibi Mikael' ve ondan etkilenenler 12. yüzyılın ünlü bir gözlemcisi olarak şu düşünceyi özetlemektedir.

"Türkler, Tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Araplar'ın Allah'ı da tek ilâhdı. Böylece Türkler, Araplar'ın dinini kolayca kabul ettiler." (Chronique, III, 156-7) [1]

Süryâni Mikael Türklerin çok öncelerden tek Tanrı'ya inandıklarını belirtiyor.

1 Yılmaz Öztuna, *Osmanlı-Türk Toplumunda Din*, (Hayat) Tarih Mecmuası, 1 Kasım 1976, Yıl: 12, C. Sayı 11, Sıra No: 143, Sf. 6.
(Türklük) Dergiside

15- XIII. YÜZYILIN HAKANLARI:

XIII. yüzyıldaki ünlü hakanlardan Möngke, açık ve kesin şekilde Türk Tanrı inancını belirtmektedir:

"Ancak tek Tanri vardır. Onun takdirine göre yaşar ve ölürüz."[1]

Uygur ve Gök Türk hakani da, "Tengri tek, Tengri yaratmış" lâkablarına göre Tengriye benzer veya onu Tengri halketmiştir. Moğolllarm hakanı Möngke (Mengü) daha da ileri gider, Rubruquis'e göre bu hakanın Fransa kralı IX. Luisye yazdığı mektup aşağıdaki şekilde başlar:

"Ebedi Tanrı'nın buyruğudur bu : Gökte ancak bir ebedî Tanrı vardır. Yeryüzünde de ancak bir sahibin olması gerekir. O da, Cengiz Han'dır."[2]

Mengü Kaan, çeşitli dinlere mensup din adamlariyle yaptığı bir toplantıda şöyle diyordu:

"Tek Tanrı'ya, onun irâdesiyle can bulup yaşadığımıza ve öldüğümüze inanırız."[3]

---

1 Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, Sf. 30

2 Y.K. Sf. 31. Yılmaz Öztuna Tarih Mecmuasında zikrediyor. (Rubruck, Journey, 235-236)

3 Yılmaz Öztuna, Rubruck, Journey, 235-236.

16- İSLAM DEVRİ: SULTAN VELET 13. yüzyıl)

(İslâm Devri) başlığı altında (XIII–XVIII. yüzyıllarda Garp Türkçesi) ile İlgili Kaynaklar arasında da (Tangrı) adı geçmektedir. Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled (1226–1312) "İbtidâname'dan Beyitler" (Divan–ı Türkî, Sultan Veled) de (Uçmak) ve tekrar tekrar (Tangrı) geçmektedir.

"Dünyanın dirliği geçer kalmaz
Tangrıdan kim dirise ol ölmez."
"Tangrı birle hemişe olmakdur."
"ben sana içürem ki kurtulasın.
Tangrı yolın onun gibi bulasın."
"ne baluklar var ol dengiz içre
ger sanga Tangrı (Tengri) ol sudan içire."[1]

ÖNEMLİ KAYNAKLAR

Hammer'in Viyana Nüshası üzerinde 1829 da Jahrbücker der Literatur'da Rebabe-nâme üzerinde durulmuştur.

— Bu konu üzerinde M. Wickerhauser Viyana nushası elyazma Rebabnâme'yi ZDMG. XX., 1866 da çevirerek yayınladığını, W. Radloff' un aynı eseri 1889 da (Bulletın T.X., Rus İlmî Akademisi neşri) yayınlamıştır.

– Salemmann'ın 1890 da bu konuda yayınını v.b. görüyoruz. Avrupa kütüphanelerinde bu önemli eserin elyazmaları saklanmaktadır.

Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın belirttiği üzere "İbtida-nâmenin Türkçe kısmını, Rus müsteşriklerinden M. Martinoviç, Veled Çelebi'nin bulduğu İstanbul nüshalarına dayanarak, 1917 de Zapiski XXVI da

1– (Saadet Çağatay. Sf. 228, 229, 230, 233)

(205–232. S.) yayınlanmıştır. Diğer kaynaklar Fuat Köprülü'ye ait olup şunlardır:

– Prof. Dr. Fuat Köprülü, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934, (Sf. 162–173)

– Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İst, 1926, S. 310

– Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İst. 1918. (Bu eserin 2. basımı Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında çıkmıştır.)

– Fuat Köprülü, Türkiyat Mecmuası, II. C. 475.

17- AŞIK PAŞA (1272-1333):

Asıl adı Ali olan Âşık Paşa'nın[1] "Garib-nâme" (M. 1330 da tamamlanan) (Tangrınıng) (Tenkrinin) (Tangrıya)[2] (Tengriye) v.b. çağdaş ve sonraki yüzyıllarda gene Allah adı yanında Tanrı, Tangrı, Tengri adı şekillerinde geçiyor.

---

1 Fuat Köprülü İslâm Ansiklopedisinin 9. cüzün de (Âşık Paşa) maddesi bu konuda önemli bir makaledir. Garip-nâme'nin yurtiçi ve dışında birçok yazma nüshaları bulunmaktadır.

2 Garib-nâme, Âşık Paşa, Garib-nâmes'i; Prof. Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara 1950, Sf. 241, 242, 243, 244.

Bu konuda önemli kaynaklar olarak şu eserler sayılmaktadır.

- Bursalı Mehmet Tahir," Osmanlı Müellifleri" I, 109-111. S.
- Hammer, " Geschichte der Osmanischen Dichtkunst" I, 54, 1836.
- Gibb, "A History of Ottoman Poetry" I, 176, 1900-09.
- Jozsef Thury," XIV. asır sonuna kadar Türk Dili Yaîâdigârları" MTM II, Sayı 4
- Fr. Babinger, "Âşık Paşa" MSOS 1928, (küçük bir yazı 1-7 S.)
- C. Brockelmann, "Altosmanische Studien, die Sprache des Âşık Paşa und Ahmedî" ZDMG 1919 LXXIII.
- Faik Reşad, "Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye" 1913.
- Cevat Hakkı Tarım,' "Kırşehir Tarihi" 1938
- Hasan Fehmi Turgal. "Âşık Paşa" Duygu Gazetesi, Çankırı, 1937, Nu. 342
- Saim Ülgen, "Kırşehirde Türk Eserleri" Vakıflar Dergisi, 1942, II.
- Fuat Köprülü, Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülü, Yeni Türk Mecmuası, 1933. Aynı makale Enzyklopädie des İslam 'da Almanca,' "Die Osmanisch Türkische Literatur" s. 1015
- Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisinin Türkçesinde Âşık Paşa maddesi, s. 701-706
- F. Giese, Aynı Enzykl. des İslam'da Âşık Paşa maddesinde ki yazısı.

18- YUNUS EMRE (XIII Yüzyıl)

Bu çok ünlü Türk şairi (Ozanı), mutasavvıfı ve bilgini Yunus Emre'nin Divan'ında[1], Allah ve Allah'ın muhtelif adları çok sık geçmekte, mekte, fakat Tanrı (Tengri) ve Çalab (Çalap) adı da Divan'da yer almaktadır. Arş, dokuzuncu gök, bütün âlemi çevreleyen, âlem tasavvurunun sonu ve en yüksek kabul edilen yer, tavan olarak görülmektedir.

Arş (Arapça): Dokuzuncu gök. Bütün âlemi çevreleyen, âlem tasavvurunun sonu ve en yüksek kabul edilen yer, tavan şeklinde dikkati çekmektedir.

Keza "beytül'-l-ma'mûr, Gök'te Kâbe hizasında bulunan, Allah'a en yakın meleklerin tavaf ettiği ev ve Züre, 3. kat gökte bulunduğu söylenen parlak yıldız" anlamında belirmektedir.[2]

Yunus Emre, Eski Türk inancından beri gelen cehennem karşılığı TAMU'yu ve CENNET karşılığı Uçmak (UÇMAĞI) kullanmağa devam etmiştir.

Yûnus Emre , Allah karşılığı, Esma'ül Hüsna'yı, Allahın 99 adını tamamen karşılar şekilde Tanrı adını kullamıştır. Eğer bu uygun anlam olmasa, bilhassa o dönemde Tanrı adını hiç kullanabilir miydi? Tanrı demesi yüzyıllarca hiç yadırganamamıştır.

Birçok Türk şairleri, bilhassa ozanlar şiirlerinde ve bilginler eserlerinde (yapıtlarında) aynı şekilde hareket etmekte bir aykırılık düşünmediklerini örneklerle göstermektedirler.

---

1 Günümüzdeki Divan hakkındaki kaynaklardan birkaçı şunlardır:

- Burhan Toprak, Yunus Emre Divanı, İst. 1933–1934, 3 Cilt. 2 Cilt Halinde İst. 1943. Tek cilt olarak , İst. 1953 ve 1960. Nihayet tek cilt olrarak, 1966 yılında İşbankası Kültür yayınlarından çıkmıştır.

- Hazırlayan ve Notlarıyla Açıklayan, Prof. Abdülbaki Gölpınarlı, Yûnus Emre Divanı, İst. 1943–1948.

- Haz. ve Açıklayan: Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre–Rîsâlât al–Nushiyye ve Divan. İst. 1965.

2 Haz. Açıklayan: Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, Yûnus Emre Dîvanı, Tercüman 1001 Temel Eser, 5 Sf. 185, 189, 190, 193.

Abdülbaki Gölpınar'ın notlar ve açıklamalarına bakınız.

19- SÜLEYMAN ÇELEBİ'NİN MEVLİD'İ (1409) (MEVLİD YAZIMI, DOĞUMU 1360-ÖLÜMÜ 1422?)

Süleyman Çelebı ünlü Mevlıd eserinde hem Allah hem de Tanrı adını söylemekte bir engel görmemiştir. Biz bunların halk arasında hâla hiç yadırganmadan dinleniş ve söylenişine işaretle yetineceğiz. Burada yalnız Gök konusu da çok yakından ilgili olduğundan ona daır de çok kısaca bilgi sunacağız.[1]

"Amine Hatun Muhammed ânesi
ol sadeften oldı ol dür dânesi
Çünkü Abdullah'dan oldı hâmile
vakt irişdı hafta vü eyyâmıle" faslının sonunda:
"........
her ki dinlerse bu sözi ışk ile
lâcerem TANRI ana rahmet kıla" tamamlanıyor.

Peygamberin yaptıkları anlatılıyor:

"Kıldı da'vet Tanrı'ya hem kulları
şer'ile gösterdi togrı yolları
......."

---

1 Dr. Necla Pekolcay, İslâmî Türk Edebiyatı, İst. 1967, Sf. 149-176.
- Prof. Dr. Ahmet Ateş, Vesiletün Necat, Mevlid., İst. 1954.
- Ahmet Aymutlu, Süleyman Çelebi ve Mevlid-i Şerif, 19 58.
- Yahya Benekay, Yaşayan Mevlidi Şerif, 1964.
- Mevlid-i Şerif, haz. Vasfi Mahir Kocatürk, 2. Basım 1966.
- Mevlût Haz. T. Alangu 1958.
- Mevlid, Haz. Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, İst. 1970.
Burada Mevlid'in yeni basımlarından birkaç örnek sunduk.

Mevlid'in diğer bir yerinde gene Tanrı adının Allah karşılığında gösterildiğine bir kaç örnek daha sunuyoruz:

"…..

Hakka hamd ile senâ-yı bî-hîsab
oldı Hak avniyle kâil kitâb
Tanrıdan yüzbin dürûd ile selâm
…..
……
Tanrı rahmet eyleye ol hân içün
Kim duâ kıla bunu yazan içün"

Mevlid'in (Velâdet Bahri) inden:

……..
"Berk urup çıktı evimden nagehan
Göklere dek nur ile doldu cihan
……..
İndiler gökten melekler saf saf
Kâbe gibi kıldılar evim tavaf
………
Doğdu ol saatte ol sultan-ı din
Nura garkoldu sema vü zemin"

20- UYGUR HARFLERİ İLE YAZILAN ESERLER: 15. YÜZYIL

Uygur harfleriyle yazılmış Mecmua da 5 eser ihtiva etmekte, 4 Aralık 1431 de, Yezd şehrinde, Mansur Bahçi tarafından yazılan (Mes'ele Kitabı)nda 1 ve 2, 3:

"Yaman-lık kılm-a-gıl kim tengri ta'al-ā

Seni tudar ol ayıdz-a kim tengri ni sen mü...

Oldurıdup turur sen kim her ne tiseng anı" (Sf. 248)

Tercüme "Kötülük yapma ki Tanrı Taâlâ seni tutar(?)

O, söylese ki "Tanrı'yı sen mi oturtup durursun ki her ne desen onu".

14. "Kim tengri ta'al-a-ga sülüm nisbet kılmak,"

16. "Kim tengri ta'al-a oldurup (öldürüp) turur tat birur".

I, 11; II, 8, v.b.

I /11. "*biregü ayidz-a kim tengri ta'al-a sanga*

.................................."

Tercüme "*Birisi söylese ki*" *Tanrı Taâlâ gökte ya arşta ya yukarı ya aşağı bakıp turur*" *dese kâfir olur.* Mes'ele birisi söylese ki "*Tanrı Taâlâ sana zulüm etsin öylece ki sen bana zulüm ettin*" *dese kâfir olur.* Onun için ki Tanrı Taâlâ'ya zulüm nisbet etmek revâ değil (dir). Mes'ele: birisi söylese ki "Tanrı Taâlâ oturup (öldürüp ?) durur, adalet verir." (Sf. 249)

Metinde "Tengri Taâlâ" veya "Tengri", geçiyor" Metin v.b. (Sf. 252) Tercüme (Sf. 253)

Diğer bir metin de IX. 271 (134 a)

"Hak' ta'al-āmanga sonsız uçmak

birz-e uçmak-ka kirm-e gey men" (Sf. 254)

Çevirme "Hak taâlâ bana sayısız cennet verse
Cennete girmeyeceğim
..........." v.b. derse kâfir olur (Sf. 225, 256) 259. sayfaya kadar hep Tengri, diye Tengri Taâlâ diye geçmektedır. 1/8,9,10,11,12

"bire gü ayıdz–a kim tengri ta'âl–a kök–te
y–a arş–ta y–a yokar–ı ya–koyı
bakıp turur tiz'–e kâfir bolur mez–el–e

Dikkate şayan bir anlayışı belirtiyor.[1]

1 Osman F. Sertkaya Uygur Harfleri ile yazılmış Bâzı Mensur Parçalar F. Mesele Kita bı, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1976, C. XVIII, (1973–1975) Sf. 245, 280.

21- EBÜLGAZİ BAHADIR HAN (17. YÜZYIL):

Ebülgazi Bahadır Han, (17. yüzyıl) (Şecere-i Terakime)[1] Türklerin soy kütüğünde Türklerin Nuh'un 3 oğlu Ham, Sam, Yafes'ten (sf. 23), soyundan sürdüğünü o da belirtiyor.

Burada Kök (Gök) Han geçiyor. Kök, Gök anlamındadır.[2]

Türk halkı Yafes'ten türediğine göre, Tanrı'nın birliğine inanıyorlardı, (Sf. 26) demektir.:

"Türk halkı Yafes'ten tâ Alınca Han zamanına kadar müslümandı." (Sf. 26) Alınca Han zamanında "Tanrı'dan" sapıldı deniliyor. (Sf. 26)

Oğuz "Tanrı taâlâ"ya inanıyor. (Sf. 27, 34) Tanrı'ya iman etmiyenleri esir alıyor veya öldürüyor. Tanrı Esasen köklü söylentiye göre Türkler Nuh'un oğlu Yafes'ten türemiştir. Yafes, Allah'a inanan bir kimsedir. Bu duruma göre Türkler Allah inancına sahiptiler.

1 Yeni basımını Hazırlayan Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser. Daha önce üzeirinde çalışılıp yayınlanmıştır.

2 Oğuz Han'ın üç küçük oğlunun birisinin adı (kök (Gök) tür, diğeri Tağ (Dağ), ... Tingiz (Deniz) dir. v.b.

III - BÖLÜM

1- TÜRK ATASÖZLERİNDE TANRI:

Atasözleri tarih boyunca halkın şuur (bilinç) ve gündelik davranışında yuğrulmuş ve geniş anlam ve tahlile uygun bir yapı gösteriyor.

Allah adının geçtiği pek çok atasözleri vardır.

Tanrı adının, gök veya başka bir anlam belirtmeden (Allah) karşılığında kullanılışı ve bunun yadırganmayışı dikkati çekicidir. Bu bakımdan da ayrı bir değer taşımaktadır. Manevî kültür ve inanç köklerinini ve kalıntı izlerini göstermesi bakımından dikkate lâyıktır.[1]

1- Âdemden utanmayan Tanrı'dan korkmaz.[2]

2- Tanrı rızkını kuluyla birlikte yaratır.[3]

3- Komşu hakkı Tanrı hakkıdır.[4]

4- Avrat düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz.

5- Büyüklük Tanrı'ya yakışır.

6- Dileyen Tanrı'sını bulur.

7- Gemiye binmeyen Tanrı korkusu bilmez.

8- İtin ıssı (sahibi) var ise, tavşanın da Tanrı'sı vardır.[5]

9- Kul ile Tanrı arasına girilmez.

10- Mudara dan ırak olan, Tanrı'ya yakın olur.

11- Tanrı'dan korkan, kuldan korkmaz.[6]

12- Ev yapanla, evlenenin Tanrı yardımcısıdır.

1 Hikmet Tanyu, Ankara'da Adakla İlgili Sözler ve Adaklar. A. Ü. İlâhiyat Fak. Dergisi, C.IX, Yıl 1961, Ankara 1962 de geniş şekilde Atasözleri kaynakları sunulmuştur. Burada sonraki kaynaklardan birkaç örnek sunduk.

2 Türk Atasözleri ve Deyimleri, İst. 1971, 1000 Temel Eser, C.I, Sf. 11

3 Y.K. Sf. 50 ve Ali Doğanay, Türk Atalar Sözlüğü, Ankara 1973.

4 Ali Doğanay, Türk Atalar Sözlüğü, Ankara 1973, Sf. 181.

5 Türk Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul 1971, C. 1-2.

6 İsmail Hilmi Soykut, Türk Atalar Sözü Hazinesi, İstanbul 1974.

2- DEYİMLER VE GÖK HAKKINDAKİ SÖZLER

Ahmet Caferoğlu "Şaman-Sayamin Bir Duası".
Reşit Rahmeti Arat için, Ankara 1966, Sf. 155, 166. (XIV. yüzyıl Azerî edebî mahsulü Dedem Korkutta):

"Göydeki göy bulutlar
Yorganıdır çobanın"

(A. Caferoğlu, Azerî halk edebiyatında "Sayacı Sözleri" Azerbaeycan Yurt. B. III. Sayı Sf. 35, 36, İstanbul 1934, S. 359)

Sevinçli bir haber veya yakın birisi döndüğünde çok eskiden de Gözünüz aydın denilirdi. Tanrı misafiri, Tanrı kulu gibi deyimleri de kullanılmaktaydı. Ayrıca Tanrı verdi, Tanrı korusun, Tanrıya emânet, Tanrı aşkına, v.b.

Gökten ne yağdı da yer kabul etmedi. Dikkata şayan bir atasözüdür.

Şu manzume de derin bir anlamı göstermektedir:

"Arş'ı geç, ferşi atla, sidreyi aş,
Gör ne var mâverâda ibraethiz."

3- RENKLERLE İLGİLİ DEYİMLER-BENZETMELER:

1- Kara yüz.
2- Yüzü kara oldu.
3- Yüzümü kara ettin.
4- Yüzüm kara çıktı.
5- Kara talih.
6- Kara baht.
7- Kızıl sultan.
8- Gök Sultan.
9- Kızıl.
10- Kızılelma.
11- Kızılbaş.
*12- Gök börü. veya Gök Beri.
13- Beyaz kitap.
14- Ak devrim.
15- Gök boncuk (mavi)
16- Gök-göz (mavi)
17- Gök kubbe.
18- Gök Tengri, mavi-Tanrı değil, burada, enginlik, ululuk, yücelik belirtiyor.
19- Gök-türk te öyledir
20- Karakeçili
21- Akkoyunlu,
22- Karakoyunlu,

---

* "Gök-Börü Sultanım" Orta asya kavimleri hükümdarı Gökknrta benzediğinden böyle diyorlardı. Kurt söylentileri Atillâ ile Avrupa'ya girmiş, Cermenlerede geçmiştir. (B. Ögel, Türk Mitolojisi, İstanbul 1971, 1000 Temel Eser, Sf. 26).

23- Karacadağ,
24- Karacudağ
25- Akdeniz,
26- Karadeniz ......
27- Karakış
28- Kara Budun
29- Gök Işık (Oğuz dininde)
30- Akbaba
31- Albastı
32- Gökkuşağı (Ebem kuşağı) (Alâimi Sema)
33- Gökalp
34- Göktürk

Dinlerin çoğunda kıyafetlerin, sırı, menekşe, siyah, kırmızı v.b. önemli yerleri vardır.

Dinlerde bu hususta semboller bahsi dikkati çekicidir.

4- TEK TANRI İNANCI OLDUĞUNA DAİR BELGELER:

1- Eski Türkler de hakan veya beyler başarılarını anlatırken "Tanrının izniyle" derler. Tanrı adı çok zaman yanlız kullanılır. Bundan eski Türklerin tek Tanrı'ya taptıklarını söyleyebiliriz. (Raşonyi Tarihte Türkler)

2- Türk kavimlerine ve Moğallara dair İslâm kaynaklarından gelen haberler Türklerin "Tek Tanrı"ya inançlarına dairdir. Din tarihçileri buna tanıktır.

3- Yahudilikte (İsrail Tanrısı) denilmesi, bu dinin monoteist olmasına engel olmıyor. Üstelik Yahudilikte Yehova (Yahve) yahudileri üstün tutar. Türkler de Tanrının kendilerini yüceltiğine inanırlar.

Gök-Türkler ve Oğuzların (müslüman oluncaya kadar) (diğer kavimler) Tek Tanrı'ya inandıkları kesinlikle anlaşılmaktadır.[1]

4- Değil Gök-Türkler, Hunlar bile Tek Tanrı'lı olan bir inançla, Gök-Tanrıya inanmışlardır.[2]

Gök Tanrı'ya Altay Türkleri Ülgen[3] (iyilik eden varlık...).

Yakutlar Ürüng Artoyon[4-5] Moğolistan'da yaşayan Urenhalar –Kayrakan[6] (Büyük Han) ve Çuvuş Türkleri Turı[7] demektedir.

Hepsi tek bir Tanrı adına ve anlamına göredir.

Yer-su'yu ilâh sayan ve ikinci derece tanrı gören ve yalnız Gök Tanrı'ya ekseriyetle at kurbanı- sunulduğu iddiası[8] peri, koruyucu ruh ve melek anlayışının karıştırılmasından ileri gelmektedir. Dinler Tarihçileri, dinin özünü, esasını dikkate alırlarsa, Melek, cin, peri v.b. varlıkları birer Tanrı olarak ifade edemezler.

---

1 Osman Turan, Türkler ve İslâmiyet, Sf. 459,
– Osman Turan , Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti Ankara 1965, Sf. 293.
2 Baheddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, Sf. 35.
3 A. İnan, Şamanizm, Tarihte ve Bugün Sf. 31, 1954 basım. S. Buluç, Şamanizmin Türk Amacı, S. II, Sf. 68, A. Anohin, Altay Şamanlığına Ait Maddeler, Ülkü Mecmuası S. 87, Sf. 242, Ankara 1940, Radloff, Sibiryadan, Çev. A. Temir, İstanbul 1956, Sf. 27.
4-5 A. İnan, Y.K. Sf. 27
6 A. İnan, Y.K. Sf. 31, Radloff Y.K. Sf. 6
7 P.W. Denisow, Çauvaşların Dini, T. Kültürü, S. 1, Sf. 55, Ankara 1962, Çev. A. İnan.
8 Wilhelm Koppers, İlk Türklük ve İndo-Cermenlik, Belleten, Ankara 1941 C.V., S. 20, Sf. 457.

5- GÖK VE TÜRKLER (ARŞ-ARŞI ÂLÂ) FELEK-EFLÂK:

Türklerin göge "Tengri" dediğini ileri süren Bahaeddin Ögel,[1] (Türk Mitolojisi, 1000 Temel Eser, C. 2, Sf. 115-)

"Fakat gögü de yaratan kutsal ve yüce bir güç vardı ki, bunun da adı, yine Tengri, yani Tanrı idi. "demektedir." Tarihçi Süryanî Mikâil, Anadolu Selçuk'lularının İslâmiyetten önceki tek Tanrılarından söz açarken, "Türklerin bu yüce Tanrı'ya Kan Tengri, yani Han Tanrı, en yüce Tanrı dediklerini" yazıyordu. Bu deyim "Kang Tengri" şeklinde de söylenebilirdi. Çünkü eski Türkçede "Kang" sözü, baba ve en ulu ata için kullanılan bir deyimdir.[2] (Türk Mitolojisi, 1000 Temel Eser, Sf. 116)

"Türk Kağanları," "Tanrının elçisi" idiler: Büyük Hun Devleti çağında, "Tengri" sözü yalnız başına, Çinlilerin en kutsal gücünü ifade eden "Tien" deyimini karşılıyordu. Çin İmparatoru da "Göğün ve Tanrı'nın oğlu" idi. Moğalca da bile Teng-geri' yi almışlar 13. yüzyılda bile gök için kullanmışlardır. "Mao-Tun (Mete) nin unvanı da" Tengri'nin oğlu" idi.

"Türkler başlangıçta Tanrı sözünü" yalnızca yaratan Tanrı için kullanırlardı. Sonradan anlamını genişleterek kutsal ve büyük şeyler için kullananlar olduğundan Kaşgarlı Mahmut kederleniyor.

"Eski Türklerin yüce ve Tek Tanrısı, İslâmiyetteki" "Allah" gibi mücerret ve şekilsiz bir güçtü". Hatta Altay Şamanizminde bile, göğün katlarının resmi yapıldığı halde, Tanrı'nın şekli çizilemiyordu."[3] (B. Ögel Türk Mitolojisi, 1000 Temel Eser. Sf. 117) B. Ögel .... Şamanizm adının alışkanlığından kurtulamamakla beraber Tengri hakkında önemli görüşler ileri sürüyor.

Hiristiyanlar Tanrı'nın sakallı şekilde resmini çizmişler, 1970 yılında Almanya'da bir okulda çocuklara Tanrı'nın resmi çizdirilmiş, renkli olarak ünlü bir dergide yayınlanmıştır.

1 Türk Mitolojisi, 100 Temel Eser, C. 2, Sf. 115-)
2 Türk Mitolojisi, 1001 Temel Eser, Sf. 116)
3 1000 Temel Eser, Sf. 117

Göğün rengi kutsaldı.

GÖK ve FEZA (UZAY) AYRI VARLIKLAR:

Türkler uzay ile göğü birbirinden ayırmışlardır: "Uçsuz ve bucaksız gök kubbesinin altında, dünya ile ilgili bir de gök boşluğu vardı. Eski Türkler, dünyaya değen bu boşluğa, daha doğrusu "Hava" ya "Kalığ" veya "Kalık" derlerdi. Kalığ'ın sonsuzluklara kadar uzanan *büyük gökle ilgisi yoktu. Yine Türklere göre kalığ, yani "Hava" büyük gök gibi kutsal da değildi."*

"kuşlardan söz açarken Kalık kuşları" derlerdi. Türkler dünyaya Acun adını takmışlardı. "Kuşların uçuştuğu" Hava boşluğu", dünyadan sayılıyordu.[4] (B. Ögel T.M. C.2, Sf. 127)

"Gökle yerin sınırı" Gök kubbesi" idi" (C.2, Sf. 128)

GÖK ÇIKRIĞI VE FELEK:

İslâmiyette felek ve çoğulu eflâk eski Türklerde de vardı. Felek gökyüzü için söylenmekteydi. Eflâk, bütün yildız ve gezegeni, güneş ve ayı da ihtiva ediyordu. Bu fezaya (uzaya) İslâmda eflâk deniliyor. (B.Ö. T.M. C.2, Sf. 130) *Türkler sonsuzluğa, Kökler (Gökler) diyorlardı. Burada şunu ilave etmeliyiz. Bir de arş deniliyor.*

Gök kubbenin durmadan döndüğüne inanan Arap ve İran'lılar bu dönüşe "Çerh'i Felek" demişler, Türkler de bunu Çark-ı Felek" yapmıştır. Bu dönen kubbeye Gök çığrısı demişlerdi. (Çıkırık çığırığının küçültülmesi).

SONSUZ SANILAN FEZA (UZAY):

Göğün en enginine diyoruz. Eski Türklere göre Tanrı yıldızların, güneşin ötesinde, yükseklerin yükseğinde, ondan daha yüksek olmayan sonsuzluktaydı. "Bu sebeble eski Türkler bu sonsuz yüksekliğe "üzeliksiz", yani "Daha yükseği bulunmayan, ebedî sonsuzluk" adını verirlerdi. Kutsal kitaplarda bu yere, yine Türkçe "Üstünki", yani" En üstün olanı" adı da verilmişti.

Tabii olarak göğün bu yüksekliği yanında, yerin ve kâinatın da sonsuz bir derinliği vardı. Türkler bu sonsuz derinlik içinde, "Tüpsiz tering"

---

4 B. Ögel T.M. C. 2., Sf. 127

yani "Dipsizcesine derin" deyimini kullanıyorlardı.[5]" (B.Ö.T.M. 1000. Sf. 140)

Gök kubbeyi bir çadır gibi düşünen Batı Türkleri'ne göre gök "yedi kat" tı. Doğu Türkleri ise 9 *kat tanıyorlardı. Daha sonra onlar da 7 kat göğü benimsediler. Altay Türklerinde* 12, 16, 17 *katlı gökler katıda ileri sürülmüştür.* 9 *kat veya* 7. *kat Tanrı katıydı. Din görevlisi Kam (Şaman)* 5. *kata kadar çıkabilirdi. "Göğün" kapı bekçileri" çift başlı kartallardı.*

Türkler göğün direğini bir çadır direğine benzetmişlerdir. İslâmiyette gökleri tutan Allah'tır denilmiştir.

5 B.Ö.T.M. 1000. Sf. 140

6- İSLÂM DİNİN'DE GÖK VE ARŞ-I ÂLÂ:

İslâm'da Tanrı'yı Arşı Alâda' aramak, üzerinde durulmalıdır. Arşı Alâ burada Tanrı'nın en yücede oluşu gibidir. Yeni bir açıklama sayılmalı, yeni bir değerlendirme ve yeni bir yorum olarak dikkate alınmalıdır.

İSLAMİYETTE GÖK, ARŞ, ARŞ-I ALA VE SİDRE-İ MÜNTEHA (s. 3 / 14, 16)

1– Kur'anı-ı Kerim'de göklerin, yerin ve canlıların yaratılışı hakkındaki âyetler içinde biz Gök ve onun yaratılışı ve mahiyeti ile ilgili hadisler üzerinde duracağız. Böylece Tanrı adı açıklanırken, onun gökle ılişkisi ve bu konunun derinliği de daha geniş olarak ortaya çıkacaktır.

"O (Rabb) ki yeri, sizin için döşek, göğü de binâ yaptı. Gökten su indirdi, onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkardı. Öyleyse siz de bile bile Allah'a eşler koşmayın."[1]

"O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı; sonra göğe yöneldi, onları yedi gök olarak düzenledi. O herşeyi bilir."[2]

" [Ey Muhammet], biz senin yüzünün göğe doğru çevrilip durduğunu (Gökten haber beklediğini) görüyoruz. (Merak etme) elbette seni, hoşlanacağın bir kıbleye döndüreceğiz. (Bundan böyle) yüzünü Mescit-i Harâm tarafına çevir. Nerede olursanız, yüzlerinizi o yöne çevirin. Kitap verilenler, bunun Rabbleri tarafından bir gerçek olduğunu bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir."[3]

"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanların faydasına olan şeyleri denizde taşıyıp giden gemilerde, Allah'ın gökten su indirip onunla ölmüş yeri dirilterek

1 Bakara (2): A 22

2 S.2 /19.

3 Bakara S.2 /A. Meâli 144.

üzerine her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için (Allah'ın varlığına ve birliğine) deliller vardır."[4]

"Rabb'inizden bir bağışa ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, takvâ sahipleri için hazırlanmış bulunan Cennete koşun."[5]

"Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Allah herşeye kaadirdir. Göklerin ve yerin yaratılışında, gecenin ve gündüzün gidip gelişinde elbette akliselim sahipleri için ibret verici deliller vardır.

Onlar ki, ayakta, oturarak ve yanları üzerinde yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler: "Rabb'imiz (derler), bunu boş yere yaratmadın, Sen yücesin, bizi ateş azabından koru."[6]

"Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Oysa göklerde ve yerde olanların hepsi, ister istemez, O'na teslim olmuştur ve O'na döndürülüp götürüleceklerdir.."[7]

"..... Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur. O'nu izni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir? Onların önlerinde ve arkalarında olanı bilir. Onun ilminden, ancak kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun Kürsüsü, gökleri ve yeri kaplamıştır. (yani o Yüce Allah, göklere, yere, bütün kâinata hükmetmektedir). Onları (koruyup gözet) mek, kendisine ağır gelmez. O yücedir. büyüktür."[8]

"Göklerin, yerin ve bunlarda bulunan herşeyin mülkü Allah'ındır. O, herşeye kaadirdir."[9]

"Hamdolsun O Allah'a ki, gökleri ve yeri yarattı, karnlıkları ve aydınlığı var etti. Yine de inkârcılar, Rabb'lerine (başkalarını) denk tutuyorlar."[10]

"Gökleri ve yeri hak ve hikmetle yaratan O'dur. 'Ol' dediği gün, oluverir. Sözü haktır. Sur'a üflendiği gün de mülk O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir. O'hikmet sahibidir, herşeyi haber alandır."[11]

---

4 Bakara 2. S./Â. Meâli164.
5 Âl'i İmrân Sû. 3/Â. Meâli 133.
6 Âl'i İmran Sû. 3/Â. 189-192.
7 Âl'i İmran (3), Â. 83.
8 Bakara 2. S. Â. 255...
9 Mâide S. (5), Â. 120.
10 En'âm (S. 6), Â. 1.
11 En'âm (S. 6), Â. 73.

"(O) gökleri ve yeri yoktan var edendir. O'nun nasıl çoçuğu olabilir ki? Kendisinin bir eşi yoktur, her şeyi O yaratmıştır ve O, herşeyi bilendir. Rabb'iniz Allah, işte budur. O'ndan başka tanrı yoktur. (O), herşeyin yaratıcısıdır. O'na kulluk edin, O, herşeye vekildir."[12]

"Gözler O'nu görmez. O, gözleri görür; O lâtif (gözle görülmez veya lütûf sahibi), herşeyi haber alandır."[13]

"Rabb'iniz O Allah'tır ki gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra (emri), Arş üzerina hükümran oldu."[14]

"Gökleri ve yeri yarattığı gündeki yazısına göre Allah'ın katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram (ay) larıdır. İşte doğru din budur....."[15]

"Rabb'iniz (O) Allahtır ki, gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra Arş'a istivâ etti (bütün oluş âleminin tahtına hükmetti). Yaratma işi(ni) tedbir eder (yönetir). O'nun izni olmadan hiç kimse şefaat edemez. İşte Rabbiniz Allah budur. O'na kulluk edin, düşünmüyor musunuz?"[16]

Doç. Dr. Süleyman Ateş "Kur'an-ı Kerîm Meâli,, kitabının notunda şu açıklamayı yapıyor:

"Ayette, göklerin altı günde yaratıldığı buyurulmaktadır. Allah'a gün, "an" mânasına geldiği gibi, uzun devirler anlamına da gelir. Çünkü Meâric Süresi'nde Allah katında bizim sayımızca elli bin yıl süren bir günün mevcût olduğu ifâde edilmektedir. Başka yerlerde de Allah katında bizim sayımızca bin yıl süren günün var olduğu açıklanmaktadır. Yâni Allah katında gün itibârîdir. Çeşitli zaman birimlerini ifâde etmektedir. İşte burada belirttilen gün, dünyaların oluşum devresi anlamınadır. Demek ki Allah, kâinati altı günde, yâni altı büyük devirde yaratıp buğünkü biçimine koymuştur."[17]

"Gece ve gündüzün değişmesinde ve Allah'ın, göklerde ve yerde yarattığı şeylerde (Allah'ın azâbından korunan bir topluluk için nice ibretler vardır."[18]

12 En'âm (S. 6), Â. 101 ve 102.

13 En'âm (S. 6), Â. 103.

14 Kelimesi kelimesine mânâ: "Sonra taht üzerine kuruldu." S. Ateş, Kur'an-ı Kerim ve Meali (Sf. 142, Not: 1, İlkbasım.)

15 Tevbe (S.9), Â 36.

16 Yûnus (10. S), Â. 3

17 Kur'an-ı Kerîm Meâli, Çeviren: (Prof.) Dr. Süleyman Ateş, 1975, Sf. 181.

18 Yûnus (10. Sû), Â. 6.

"Gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur. (Bunları yaratırken) Arş'ı su üzerinde idi (kâinatta sudan başka bir şey yoktu)..."[19]

Bunu çeviren Doç. Dr. Süleyman Ateş: "-Gökler yaratılmadan önce Allah'ın Arş'ının su üzerinde bulunması, belki de kâinattaki hayatın büyük ölçüde suya dayalı olduğuna işarettir.

"Gerçekten hayat, kâinatın tahtı durumundadır. Allah bununla Kâinatı yönetmektedir. Bu da suya dayalıdır. Tabiî, gerçeği Allah bilir." Diye yorum yapmaktadır[20]

"Gökler ve yer durdukça orada sürekli kalacaklardır (Ateş, Cehennemde). Ancak Rabb'in (çıkarmayı) dilerse (O) başka. Çünkü Rabb'in, istediğini yapandır. Mutlu kılınanlar ise Cennettedirler. Gökler ve yer durdukça onlar orada sürekli kalacaklardır. Ancak Rabb'in (çıkarmayı) dilerse (O) başka. Kesintisiz bir vergidir (bu)!"[21]

Allah odur ki gökleri görebileceğiniz bir direk olmadan yükseltti, sonra Arş üzerinde istivâ etti (bütün mülkünün, bütün yaratıklarının tahtına, yâni yönetimine hâkim oldu, herşeyi düzenleyip yönetti), güneşi ve ayı iradesine boyun eğdirdi. Hepsi belli bir süre için akıp gitmektedir. (Yaratma) işi(ni) düzenler, âyetleri açıklar ki, Rabb'inizle karşılaşacağınıza kesin olarak inanasınız."[22]

Bu âyetlerin çevrilmesinden sonra, Doç. Dr. Süleyman Ateş, şu önemli yorumu yapıyor: "Bu âyette cisimler arasındaki itme ve çekme konusuna işaret vardır: Allah, gökleri bizim görebileceğimiz bir direk olmadan yükselttiğini söylemektedir. Demek ki göğü, yükselten, birbirinden uzaklaştıran bir direk var ama bu direk, gözümüzle görülecek cinsten değildir. Bu direk, cisimler arasındaki itme kanunudur. "Göğü tutuyor, yer üzerinde düşmesini önlüyor. Ancak O'nu izniyle düşebilir." (Hac Sûresi: 65) âyetinde gök cisimlerinin yer üzerinde düşmek istediğini, fakat Allah'ın, bu düşmeye engel olduğunu belirtmektedir. Gök cisimlerinin birbiri üzerine düşme eğilimi ise, cisimler arasındaki çekim kanunudur. Bu suretle Kur'an hem itme, hem çekim kanununa işaret etmiş bulunmaktadır. Eğer cisimler arasındaki çekim gücü, itme güçünden fazla olsa gök cisimleri birbiri üstüne düşerdi; eğer itme gücü fazla olsaydı, gök cisimleri birbirinden sonsuzca uzaklaştırdı.

19 Hûd (11. Sû.), Â. 7.

20 Kur'an-ı Hakîm Meâli, Çev.: S. Ateş, 1975, Sf. 192.

21 Hûd (11.S.), Â. 107, 108.

22 Ra'd S. (13), Â. 2.

Cisimlerin, birbirinden belli uzaklıkta durması, iki kuvvetin denk olmasını gerektiriyor. Kur'an, Rahman Sûresinin 7. âyeti olan "Allah göğü yükseltti, dengeyi koydu" âyetıyle de iki kuvvetin denk olduğunu haber vermiştir. Şüphesiz bu, Kur'an'ın bir mucizesidir."[23]

"Allah'ın gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yarattığını görmedin mi? Dilerse sizi götürür ve yepyeni bir halk getirir."[24]

"Allah O dur ki gökleri ve yeri yarattı, gökten su indirdi de onunla size rızık olarak çeşitli meyvalar çıkardı. Buyruğuyla denizde akıp gitmesi için gemileri emrinize verdi, ırmakları emrinize verdi."[25]

"Andolsun biz, gökte burçlar yaptık, ve onu bakanlar için süsledik ve onu, her recîm şeytandan koruduk. Ancak kulak hırsızlığı eden olursa, parlak bir ateş şu'lesi onu kovalar."[26]

Doç. Dr. Süleyman Ayeş bu âyetler üzerine şu açıklamaları yapıyor:

"Burç, yüksek köşk demektir. Gökte toplanan bir takım yıldızlar kümesine burç denir. Bu âyet, gökte bulunan çeşitli yıldız kümelerine işaret etmektedir."

"Cinler de insanlar gibi görünmeyeni yanî gaybı bilmezler. Ancak gayb haberlerini çalmak için, bu yıldızlarla süslü olan en yakın göğü geçip, asıl *ruhani gökten* gizli haberler çalmaya çalışmışlardır. Fakat üzerlerine kıvılcımlar salınmış, buna muvaffak olamamışlardır. Ayette, cinler gibi insanların da birgün göğe çıkmağa çalışacaklarına işaret vardır. Çünkü şeytan tâbiri içine kötü şeyler telkin eden insanlar da girer. Bu husus, Rahmân Sûresi'nde daha açık olarak zikredilmiş, göğe tırmanmak isteyen cin ve insan zümrelerinin üzerine ateşten ve bakırdan kıvılcımcımların gönderileceği ifade olunmuştur.

Demek ki, insanlar da birgün göğe çıkmağa çalışacaklardır. Nitekim, Kur'an-ı Kerîm'in işaret ettiği bu husus gerçekleşmiştir. Fakat, insanların buğünkü teknik güçleri henüz güneş sistemini geçmeğe müsait değildir. Birgün, yıldızlardan gelen bütün engelleri aşıp, şu maddî göğü tamamen geçebilme imkânına ulaştıkları- muhâl olmakla beraber- farzedilse bile, ruhânî göğe ulaşmalarına imkân verilmeyecek, karşılaştıkları ilâhî engeller, semâvî haberleri almalarına fırsat vermeyecektir."[27]

23 Kur'an-ı Hakîm Meâli, Çev.: Prof. Dr. Süleyman Ateş, 1975, Sf. 214-215.
24 İbrahim S. (14.S.), Â. 19.
25 İbrahim S. (14. S.), Â. 32.
26 Hicr S. (15. S.), Â. 16, 17, 18.
27 Kur'an-ı Kerîm Meâli, Çev.: Prof. Dr. Süleyman Ateş, 1975, Sf. 227.

"Biz gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları hak ile yarattık. O saat de mutlaka gelecektir. (Hesaplaşma, yargı günü). Onun için sen güzel bir hoşgörü ile muamele et. Çünkü yaratan, bilen ancak Rabb'indir."[28]

"(Allah), gökleri ve yeri hak ile (hikmeti uyarınca) yarattı. (O), onların ortak koştuklarından yücedir. (Diğer ilahlardan v.b.)"[29]

"Allah gökten bir su indirdi, onunla yeri ölümünden sonra diriltti. şüphesiz bunda işiten bir millet için âyetler (Allah'ın kudretine işaretler) vardır."[30]

"Yedi gök, arz ve bunların içinde bulunanlar, O'nu tesbih ederler. O'nu tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur, ama siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O, halimdir, çok bağışlayandır."[31]

Bundan önceki 42. âyette Allah'a "Arş'ın sahibi" deniliyor.

Doç. Dr. Süleyman Ateş bu âyeti şu şekilde yorumluyor:

"Cansız sanılan her şeyde inlsanların fark etmedikleri bir canlılık vardır. Bütün eşya atomlardan meydana gelmiştir. Atomun çekirdeği etrafındaki elektronlar, akla şaşkınlık verecek bir hızla dönmektedir. Meselâ bir hidrojen atomundaki elektron, çekirdeği etrafında saniyede 2000 km. hızla döner. Sanki bir zerre, koca bir güneş sistemini temsil etmektedir. İşte maddenin en küçük parçası, bu hareketiyle Allah'ı tesbih etmektedir. Tesbih, Yaratıcı'nın şanının yüceliğini söylemektedir. Her zerre O'nun şânının yüceliğini söylemiyor mu? Bir atomdakı bu düzen, O'nun kemâlını haykırmıyor mu?"[32]

"(O) yeri ve yüce gökleri yaratan tarafından (Kur'an) indirilmiştir.

O Rahman, Arş'ı istilâ etmiştir.

Göklerde, yerde, ikisinin arasında ve toprağın altında bulunanlar hep O'nundur."[33]

"O ki, yeri size beşik yaptı ve onda sizin için yollar açtı, gökten bir su indirdi. Onunla her çeşit bitkiden çiftler çıkardık."[34]

---

28 Hicr Sû. (15), Â. 85, 86.
29 Nahl (16. S.), Â. 3.
30 Nahl (16. S.), Â. 65.
31 İsrâ Sû. (17), Â. 44.
32 Kur'ân-ı Kerîm Meâli, Çev.: Prof. Dr. Süleyman Ateş, 1975, Sf. 253., 254.
33 Tâhâ S. (20), Â. 4, 4 ve 6.
34 Tâhâ S. (20), Â. 53.

"Biz gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları, oyuncu (işi, eğlence) olarak yaratmadık."[35]

"Göklerde ve yerde kim varsa hep O'nundur. O'nun yanında bulunanlar, O'na kulluk etmekten büyüklenmez ve yorulmazlar."[36]

"İnkâr edenler görmediler mi ki göklerle yer bitişik idi, biz onları ayırdık, ve her canlı şeyi sudan yarattık Hâlâ inanmıyorlar mı?"[37]

Doç. Dr. Süleyman Ateş'in bu ayet sebebiyle yaptığı yorum şudur:

"Bu âyet de çağımız ilminin ulaştığı bir gerçeği açıklamaktadır. İlmin tespitine göre bütün kâinat, başlangıçta bir gaz bulutu halinde idi. Sonra bu maddeden küreler şeklinde cisimler fırlamıştır. Dünyamız da bu cisimlerden biridir. Güneşten ateş bulutu hâlinde kopan dünya, kendi ekseni etrafında dönerken yavaş yavaş soğuyup kabuk bağlamıştır. Oluşumu sırasında dünyadan yükselen gazlar ve buharlar, yağmur şekşeklinde tekrar dünya üzerine dökülmüş, denizler okyanuslar meydana gelmiş, önce denizlerle yosun şeklinde bitkisel hayat başlamış ve nihayet gelişe gelişe (daha doğrusu Allah'ın çızdiği plân ve proğram üzerine yaratıla yaratılaH.T.) insana kadar varan canlılar hâsıl olmuştur. Yâni gök cisimlerinin birbirinden ayrılmasıyle dünya meydana gelmiş ve dünyada teşekkül eden sudan hayat doğmuştur. İşte âyet, öz bir ifade ile bu gerçeği açıklamaktadır. Kâinat cisimlerinin anası olan birleşik gaz kütlesine ve bunun parçalanarak gökcisimlerini meydana getirdiğine işaret eden birçok âyetler vardır. Meselâ Fussilet Sûresi'nin 11.âyetinde: "Sonra (Allah), duman halinde bulunan göğe hükmetti, ona ve arza: "gönüllü veya gönülsüz olarak (buyrukuma) gelin!" dedi. " İsteyerek geldik" dediler." Gök cisimlerinin anası olan birleşik gaz kütlesi anlaıılmaktadır. "Fâtıru's-Semâvâti ve'l-Ard: Gökleri yarıp yaratan "tâbiri de bu kütlenin parçalara ayrılarak gök cısımlerinin meydana getirildiğine işarettir."[38]

"- Göğü, korunmuş bir tavan yaptık, onlarsa hâlâ onun (yâni göğün, Allah'ın varlığına delâlet eden) âyetleri (nin yanı) nden düşünmeden geçip gitmektedirler.

– Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratan O'dur. (Bunların) her biri bir yörüngede yüzmektedirler."[39]

---

35 Enbiyâ (21), Â. 16.
36 Enbiyâ (21), Â. 19.
37 Enbiyâ (21), Â. 30.
38 Kur'ân-ı Kerîm Meâli, Çev. ve yorumlayan: (Prof.) Dr. Süleyman Ateş, 1975, Sf. 296.
39 Enbiyâ S. (21.S.), Â. 32, 33.

Bu 33. âyetin Türkçeye çevrilmesinden sonra Doç. Dr. Süleyman Ateş şu yorumu yapmaktadır:

"Bu âyet, bütün gök cisimlerinin bir felekte (belli bir yörüngede) yüzmekte olduklarını söylüyor. Kur'an indiği sırada ilim çevrelerinde hâkim olan Batlamyus teorisine göre güneş ve ayı hareket ettiren, felektir. Halbuki âyet, bunların felekte yüzdüklerini söylemekle o teoriyi yıkmıştır. Nitekim buğünün ispatlanmış bilgisine göre de bu varlıkların her biri, Kur'ân'ın dediği gibi bir yörüngede yüzmektedirler. Yüce kudret, şu uzayda, bir birine çarpmadan yürüyen sayısız gemiler yaratmıştır."[40]

"Görmedin mi Allah(ı); göklerde, yerde bulunan kimseler, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanlardan birçoğu hep O'na secde ediyorlar. Ama birçoğuna da azab hak olmuştur. Allah kimi hor yapar (kime değer vermez)se artık ona ikrâm eden olmaz. Allah dilediğini yapar."[41]

Bu âyetin yorumu dikkati çekmektedir:

"Ayetteki "men fi's-semâvâti ve men fil'l-ardı" ifadesinde "men" ler akıl sahibi canlıları gösterir. Bundan göklerde de akıl sâhibi canlıların olduğu anlaşılmaktadır. Gerçi göklerdeki akıl sahibi varlıkların melekler olduğu ileri sürülmüştür ama meleklerden başka maddî varlıkların olması da kuvvetle muhtemeldir. Yâni bu "men" ler, göklerde ve yerde bulunan bütün melek, insan, cin v.s.. akıl sahibi varlıkları göstermektedir. Nitekim başka yerlerde de bu ifâde geçer ve "Sûr'a üflendiği gün, göklerde ve yerde bulunan kimselerin öleceği" ifade edilir. Ölmek tâbiri de maddî varlıklar için kullanılan bir tâbirdir. Bu bakımdan bu ifâdenin, göklerde canlı varlıklar olduğuna delâlet ettiği kanaatindeyiz."[42]

"Sonra siz Kıyamet günü muhakkak diriltileceksiniz.

– Üstünüzde de yedi yol (birbirine yol veren, birinden diğerine geçilen yedi gök) yarattık. Ve biz yaratmadan gafil değiliz."[43]

Burada kör bir tabiat olmadığı, Allah'ın bir plân ve programa göre yarattığı belirtiliyor. Bunların tabiatın eseri olmayıp, Allahın ilim ve

---

40 K.K. Meâli, 1975, Sf. 296.
41 Hac S. (22. S.), Â. 18.
42 K.K. Meâli, 1975, Sf. 306.
43 Mü'minûn S. (23. S.), Â. 16, 17.

hikmetiyle yaratıldığı ifade ediliyor. Gene gökten indirilen ve bitkilere, meyvalara faydalı olan su üzerinde duruluyor:

"Gökten (belli) miktarda bir su indirdik de onu yerde durdurduk. Biz onu (indirmeğe kaadir olduğumuz gibi) gidermeğe de kaadiriz."[44]

"Yedi göğün Rabb'i ve büyük Arş'ın Rabb'i kimdir? de.

–Allah'ındır, diyecekler.

O halde korunmuyor musunuz? de."[45]

"Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Dönüş de Allah'adır."[46]

"O(Allah) ki, göklerin ve yerin mülkü (ve yönetimi) Onundur. (O), bir çocuk edinmemiştir, mülkünde ortağı yoktur. Her şeyi yaratmış, ona bir düzen vermiş, mukadderatını (kaabiliyetlerini, özelliklerini) tâyin etmiştir."[47]

"– O ki gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattı, sonra Arş'a hâkim oldu (oradan mülkünü yönetmektedir.) (O) Rahman'dır. (O'nun rahmeti, bütün varlıkları kaplamıştır. Varlık ve hayat, O'nun rahmetinin eseridir. Bütün kâinata Allah Arş'ından hayat ve vücut dağıtmaktadır). Bunu, bir bilene sor.

<<Sûr'a üfürüldüğü gün, Allahın diledikleri bir yana, göklerde olanlarda yerde olanlarda korku içinde kalırlar. Hepsi Allah'a boyunları bükülmüş olarak gelirler.>> (S. 27 / 87)

<<Allah'u Teâlâ şöyle buyuruyor:

<<Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arzettik; lâkin onlar onu yüklenmekten çekindiler ve ondan korktular. İnsan onu yüklendı, o, çok zâlim ve çok cahildir.*>>

Onlara: "Rahmân'a secde edin!" dendiği zaman: "Rahmân nedir? Senin bize emrettiğine secde eder miyiz hiç?" derler. Ve (bu), onların nefretini artırır.

Yücedir O ki gökte burçlar yaptı ve orada bir kandil ve aydınlatıcı bir ay var etti."[48]

"Gökleri ve yeri kim yarattı?

---

44 Mü'minûn S. (23. S.), Â. 18.
45 Mü'minûn , S. (23. S.), Â. 86, 87.
46 Nûr S. (24. S.), Â. 42
47 Furkan S. (25. S.), Â. 2.
X 33. Sû. (Ahzâh). Â. 72.
* 33. Sü. (Ahzâb), Â. 72.
48 Furkan S. (25. S.), Â. 59, 60, 61.

Size gökten(kim) su indirdi de onunla sizin bir ağacını dahi bitiremiyeceğimiz gönül açan bahçeler bitirdi? Allah ile beraber başka bir tanrı var mı ? Hayır, onlar sapan bir kavimdir."[49]

Keza 64. âyette "Sizi gökten ve yerden kim rızıklandırıyor?" denilmektedir.

"Gökte ve yerde gizli hiçbir şey yoktur ki apaçık bir kitâb (Levh-i Mahfuz) da olmasın."[50]

"Siz, ne yerde, ne de gökte (Rabb'inizi) âciz bırakamazsınız. Sizin Allah'tan başka ne bir dostunuz, ne de bir yardımcınız vardır."[51]

"Allah, gökleri ve yeri hak ile yarattı. Şüphesiz bunda inananlar için işaret vardır."[52]

"De ki: "Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah kâfi. O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini bilir....."[53]

61. âyette de "Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı kim (sizin yararınıza çalışmak için) boyun eğdirdi? desen; "Allah" derler....."

Keza 63. âyette "kim gökten suyu indirip de ölmüş olan yeri onunla diriltti?" diye sorsan; "Allah" derler.....buyurulmaktadır.

"Kendı içlerinde hiç düşünmediler mi ki Allah, göklerde, yerde ve bu ikisi arasında bulunan herşeyi hak ile ve belirtilmiş bir süre ile yaratmıştır. İnsanlardan çoğu, Rabb'lerine kavuşmayı inkâr etmektedirler."[54]

"O'nun âyetlerinden biri de göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda, bilenler için ibretler vardır."[55]

"O'nun âyetlerinden biri de, size korku ve umut vermek için şimşeği göstermesi, gökten bir su indirip onunla, ölümünden sonra yeri diriltmesidir. Şüphesiz bunda, aklını kullanan bir millet için ibretler vardır. O'nun âyetlerinden biri de göğün ve yerin O'nun buyruğuyle durmasıdır. Sonra, sizi bir tek dâvetle çağırdığı zaman bir de bakarsınız ki (diriltilmiş olarak yerden) çıkarılıyorsunuz.

Göklerde ve yerde bulunan kimseler hep O'nundur, hepsi O'na itaat etmektedirler.

---

49 Neml S. (27. S.), Â. 60.
50 Neml S. (27. S.,) Â. 75.
51 Ankebût S. (29. S.), Â. 22.
52 Ankebût S. (29. S.), Â. 44.
53 Ankebût S. (29. S.), Â. 52'den Gökle ilgili yer.
54 Rûm S. (30. S.), Â. 8.
55 Rûm S. (30. S.), Â. 22.

Yaratmaya başlayan O'dur. Sonra, onu çevirip yeniden yapar. Bu, Ona daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce (güç ve şan) sembol(ü) O'nundur. (Enbüyük kudret ve şeref misâli O'dur). O, üstündür, hikmet sahibidir."[56]

"(Allah), gökleri görebildiğiniz bir direk olmadan yarattı..... Gökten bir su indirdik, orada her güzel çifti bitirdik."[57]

Bu mânevî direğin çekim kanunu olduğu anlaşılıyor. Bu Ayet-i Kerimede bitkilerin, erkekli ve dişili çift olduğu, bitkide erkek ve dışi tohumlar bulunduğu ve bitkilerin çift olarak yaratıldığı anlatılıyor.

"O (Allah) ki gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları altı günde yarattı; sonra Arş'a istivâ etti (yâni bütün mülkün menbâı, hayatın kaynağı olan Arş'a hâkim oldu, kâinatı yönetti). Sizin, O'ndan başka bir dostunuz, şefaatçiniz yoktur. Düşünüp öğüt almıyor musunuz?

(Allah, yaratma) işi(ni) gökten yere düzenler, (yaratmayı gökten yere indirir. Ruh yere inip çeşitli varlıklarda görünerek gelişir)."[58]

"Hamd, göklerde ve yerde bulunanların hepsi kendisinin olan Allah'a mahsustur. Ahirette de hamd O'na mahsustur. O, hikmet sahibidir; (herşeyi) haber alandır.

– Yerin içine gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni, oraya çıkanı bilir. O, çok esirgeyen, çok bağışlayandır.

..... Göklerde ve zerre mikdarı bir şey O'ndan gizli kalmaz."[59]

"Gökleri ve yeri yoktan var eden; melekleri, ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a hamd olsun. O, yaratmada (dilediğine) dilediğini artırır. Şüphesiz Allah, her şeyi yapabilendir."[60]

"Allah göklerin ve yerin gaybını bilendir. O göğüslerin özünü bilir."[61]

"Allah zevâl bulmasınlar diye gökleri ve yeri tutmaktadır. Andolsun, zevâl bulsalar, kendisinden sonra artık onları kimse tutamaz. Şüphesiz O, halîmdir, çok bağışlayandır."[62]

" Göklerin, yerin ve bunlar arasında bulunanların Rabb'i, doğuların da Rabbidir.

---

56 Rûm S. (30. S.), Â. 24, 25, 26, 27.
57 Lokman Sû. (31. S.), Â. 10.
58 Secde Sû. (32. S.), Â. 4, 5.
59 Sebe' Sû. (34. S.), Â. 1, 2, 3.
60 Fâtır Sû, (35. S.), Â. 1.
61 Fâtır Sû, (35.S.), Â. 38.
62 Fâtır Sû, (35. S.), Â. 41.

Göğü bir zînetle, yıldızlarla süsledik. Ve (göğü) itaât dışına çıkan her türlü şeytandan korumak için (yıldızlarla donattık)."[63]

"Yoksa göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların mülkü onların mı? Öyleyse sebebler (vâsıtalar) içinde yükselsinler (vâsıtalara binip göklere çıksınlar da oradan âlemi yönetsinler vahyi de kendi isteklerine göre indirsinler.)"[64]

S. Ateş, yukarıda yer yer iktibasta bulunduğumuz Kur'an-ı Kerim'in meali ve yorumuyle ilgili eserinde bu âyet münasebetiyle şu yorumu yapıyor: "Ayette; "Sebebler içinde göğe yükselsinler" ifadesinden, insanların bir gün göğe çıkacak vasıtalara bineceklerine işaret görüyoruz." (Sf. 419).

"Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık, (bunlar bir tesadüf eseri değildir), bu, inkâr edenlerin zannıdır, (Onlar kâinatin boş bir tesadüf eseri olduğunu söylerler). Bu yüzden o inkâr edenlere ateşten helâk vardır."[65]

Yukarıdaki âyetlerin çok dikkatle okunması ve düşünülmesi gerekir.

"Elbette gökleri ve yeri yaratmak insanları yaratmaktan daha büyüktür. Fakat insanların çoğu bilmezler."[66]

"Allah O'dur ki arzı size durulacak yer, göğü de bina yaptı; sizi şekillendirdi, şeklinizi de güzel yaptı. Ve sizi güzel rızıklarla besledi. İşte Rabbiniz Allah budur. Bütün âlemleri yaratan Allah, güçlüdür."[67]

"Sonra duman halinde olan göğe yönel(ip onu yarat)dı, ona ve yere (arza) isteyerek veya istemeyerek (varlığa) buyruğuma gelin dedi. Onlar da isteyerek geldik, dediler."[68]

Görülüyor ki burada yer ve göğün konuşmasına ait bir ifade vardır. Süleyman Ateş bunu "harf ve sesten müteşekkil bir konuşma sanmak hatadır. Bu konuşma, onların hal diliyle olan itaatlerini anlatmaktadır."[69] şeklinde yorumlanmaktadır.

Fussilet süresinin 12. âyeti de çok dikkatle düşünmeyi gerektiriyor. Göğün yaratılışı ve tabakaları dikkate şayandır:

63 Sâffât Sû. (37. S.), Â. 5,6, 7.
64 Sâd Sû. (38. S.), Â. 10.
65 Sâd S. (38. Sû.), Â. 27.
66 Mü'min Sû. (40. S.), Â. 57.
67 Mü'min Sû. (40. S.), Â, 64.
68 Fussilet Sû. (41. S.), Â. 11.
69 K. K. Meâli, 1975, Sf. 230.

"Böylece onları, iki günde yedi gök yaptı ve her göğe emrini (yani onu yöneten tabiat kanunlarını) vahyetti. Ve biz, en yakın göğü lâmbalarla ve koruma ile (yani koruyucu güçlerle) donattık. İşte bu, aziz, alîm (Allah'ın takdiridir.)"[70]

Bu çok önemli âyet, kâinatın yaratılışı devirlerini belirtiyor. Burada, gün an anlamında olup, onun ne kadar süre, çağ veya devir olduğunu Allah bilir. Allah'ın diğer bazı âyetlerde belirttiği gibi kâinatı altı günde yarattığı dünyayı iki devirde küre biçimine koyduğu, iki devirde de bitkileri, yeri, dağları vücuda getirdiği, yaşayışı (hayatı) var ettiği böylece dört devir geçtiği anlaşılmaktadır.

"Sonra Allah, göğün öteki cisimlerini yaratmıştır. Kâinatın aslı olan gök, ilk anda gaz halinde bulunuyordu. Allah, bu ana madde olan gazdan yedi yök yaratmış ve her göğe kendisini yöneten kanunları, düzeni koymuştur. Bu kanun ve düzenler bu tabiat kanunları, Allah'ın buyruğundan başka bir şey değildir..... Bugünkü bilgimize göre uzay sonsuzdur"[71] diyen Süleyman Ateş, uzayın sonsuz olup olmadığı alanındaki tartışmalardan bahsediyor. S. Ateş'in bu âyetle ilgili yorumunu sunmak istiyoruz: "Fakat bizim bilgimiz de sınırlıdır. Sonsuz sandığımız göğün ötesinde başka göklerin olmadığını da söyleyemeyiz. Belki bizim sonsuz gördüğümüz en yakın gök, bizim duyularımızla kavranabilen göktür. Bunun ötesinde bugün duyularımızın ulaşamadığı gökler de vardır. Mamafih "Yedi" tâbirinin belli bir sayı değil de çokluk ifade ettiğini söyleyenler de vardır. Yâni, Allah birçok gökler yarattı, demek olur. Kur'an-ân'a göre, Allah, bize en yakın göğü lâmbalarla, yâni yıldızlarla süslemiştir. Sonsuz dediğimiz yıldızlarla süslü gök, en yakın göktür. Bu göğün içine Allah, koruyucu güçler koymuştur. Yıldızları bu güçlerle tutmaktadır. Bunların ötesine geçilip mânevî göklerden, gayb hazinelerinden haberler çalınmasına bu güçler engel olmaktadır. Semâ, arzı saran atmosfer tabakasından başlar, sonsuza kadar uzanır. Burada semâ ile atmosfer tabakası da kastedilmiş olabilir. Bu takdirde atmosferin yedi tabaka olduğu anlaşılır. En doğrusunu Allah bilir." (Kur'an-ı Kerîm Meâli, 1975 baskısı, Sf. 441).

"Göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi onundur. O, yücedir, büyüktür.

Nerdeyse gökler (O'nun heybetinde, tâ) üstlerinden çatlayacaklar, Melekler, Rabblerini hamd ile tesbih ederler; yerdekiler için de mağrifet dilerler. İyi bil ki Allah, işte çok bağışlayan, çok esirgeyen O'dur."[72]

70 Fussilet Sû. (41. S.), Â. 12.

71 Kur'an-ı Kerîm Meâli, Çev.: Prof. Dr. Süleyman Ateş, 1975, Sf. 441.

72 Şûrâ S. (42. S.), Â. 4 ve 5.

"Gökleri ve yeri yoktan varedendir....."[73]

"Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Dilediğine rızkı açar ve kısar. O, her şeyi bilendir."[74]

"Gökleri ve yeri ve bunların içine yaydığı canlıları yaratması da O'nun âyetlerinden (birliğinin ve kudretinin işaretlerinden)dir. O, dilediği zaman onları (tekrar) toplamağa da kaadirdir."[75]

"Göklerin ve yerine mülkü Allah'ındır......."[76]

"Andolsun onlara: "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan elbette diyecekler ki: "Onları, çok üstün, çok bilen (Allah) yarattı"

"O ki gökten bir ölçüye göre su indirdi de, onunla ölü bir memleketi

....

canlandırdık. İşte siz de böyle (canlandırılıp) çıkarılacaksınız."[77]

"Göklerin ve yerin Rabbi, Arş'ın Rabb'i, onların nitelendirmelerinden yücedir, münezzehtir.

(Yalnız) O'dur ki, gökte de Tanrı'dır, yerde de Tanrı'dır. O, hakimdir, bilendir.

Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin mülkü kendisine ait bulunan (Allah) ne yücedir...."[78]

"Göğün, açık bir duman getireceği günü gözetle."[79]

Göğün dumanlı görüşnüşü kıyamet alâmeti olarak sunulmaktaysa da, asıl yorumu kıyâmet alâmetlerinden olarak göğü, duman çıkarak doğu ile batı arasını kaplayacaktır.

"Biz gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları eğlenmek için yaratmadık. – Onları sadece gerçek bir sebeble yarattık. Fakat onların çoğu bilmiyorlar."[80]

"Şüphesiz göklerde ve yerde, inananlar için (Allah'ın varlığına, birlığine ve kudretine) işaretler vardır."[81]

---

73 Şûrâ S. (42. S.), Â. 11.
74 Şûrâ S. (42. 5.), Â. 12.
75 Şûrâ S. (42. S.), Â. 29.
76 Şûrâ, (42. S.), Â. 49.
77 Zuhruf S. (43. S.), Â. 9 ve 11.
78 Zuhruf S. (43. S.), Â. 82, 84, 85.
79 Duhân S. (44. S.), Â. 11.
80 Duhân S. (44. S.). Â. 38, 39.
81 Câsiye, (45. S.), Â. 3.

"Allah, gökleri ve yeri gerçek olarak yarattı, tâ ki her can, kazandığiyle cezalandırılsın. Onlara haksızlık edilmez."[82]

"Hamd, göklerin Rabb'i, yerin Rabb'i ve bütün âlemlerin Rabb'i olan Allah'a mahsustur. Göklerde ve yerde ululuk, yalnız O'na aittir. O, azîzdir, hakîmdir."[83]

"Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları (boş yere değil) ancak gerçek ile ve belli bir süreye göre yarattık. İnkâr edenler, uyarıldıkları şeyden yüz çevirmektedirler."[84]

"..... Yoksa gökler (in yaratılışın) da onların bir ortaklığı mı var? Eğer doğru iseniz bundan başka bir kitap, yahut bır bilgi kalıntısı getirin."[85]

"Gökleri ve yeri yaratan, bunları yaratmakla yorulmayan Allah'ın, ölüleri diriltmeğe de kaadir olduğunu görmüyorlar mı? Evet O, her şeye kaadirdir."[86]

"Üstlerindeki göğe bakmadılar mı, onu nasıl yaptık, süsledik, hiçbir çatlağı yoktur."[87]

"Gökten bereketli bir su indirdik, onunla bahçeler ve biçilecek tâne(li ekin)ler bitirdik."[88]

"Andolsun, biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık, bize hiçbir yorgunluk donkunmadı."[89]

"(Çeşitli) yolları (yıldızların yörüngeleri) bulunan göğe andolsun ki."[90]

"Gökte rızkınız ve size söz verilen (Sevap ve Cennet) var.

Göğün ve yerin Rabbi'ne andolsun ki bu iş, sizin konuştuğunuz gibi gerçektir."[91]

Zâriyât Sûresinin 23. âyetinde (Göğün ve yerin Rabbi) olarak Allah'ın diğer bir adından bahsediliyor.

---

82. Câsiye22.
83 Câsiye S. (45. S.), Â. 36, 37.
84 Ahkâf S. (46. Sû.), Â. 3.
85 Ahkâf S. (46 ,Sû.), Â. 4.
86 Ahkâf S. (46. Sû.), Â. 33.
87 Kâf S. (50. S.), Â.6.
88 Kâf S. (50. S.). Â. 9.
89 Kâf S. (50. S.), Â. 38.
90 Zâriyât S. (51. S.), Â. 7.
91 Zâriyât S. (51. S.), Â. 22 ve 23.

Şu âyet çok dikkat değer bir anlamı gösteriyor ve günümüzdeki bir ilmî veriyi belirtiyor:

"Göğü kendi ellerimizle (yâni kudretimizle yaptık ve biz (onun) genişletmekteyiz."[92]

Gök varlıklarının arasındaki mesafenin sürekli artışı ve göğün devamlı genişleme halinde bulunuşu, yakın günlerimizin bilgisidir. Bu görkemli bir belirtiştir.

(Andolsun) deyişiyle devam ediyor. Gök, tavana benzetiliyor.

"Yükseltilmiş tavana (göğe)"[93] Rabbin azabının (Kıyâmet gününün) mutlaka vukubulacağını belirten söyleyişten sonra "O gün gök, bir çalkanış çalkanır."[94]

Necm sûresinde dolayısiyle göğe işaret vardır. Biz gök kelimesinin geçtiği âyetleri almağa devam ediyoruz.

"Göklerde nice melekler var ki onların şefaati hiçbir işe yaramaz. Meğer Allah'ın dilediği ve razı olduğu kimseye izin verdikten sonra olsun."[95]

"Göğü yükseltti ve mîzanı koydu."[96]

Mizân'ın ölçü ve denge anlamına geldiği, itme ve çekme güçleri bulunduğu malumdur. Gök cisimlerinin birbirine uyumlu oluşu "cisimlerin birbiri üstüne düşmesini veya birbirinden sonsuzca uzaklaşmasını önlemektedir. Kâinatın düzeni, Allah'ın koyduğu bu denge sâyesindedir. Herşey, bu dengeye uymuştur......"[97]

"Göklerde ve yerde bulunanlar, O'ndan isterler. O, her gün yeni bır iştedir."[98]

"Ey cinler ve insanlar topluluğu, göklerin ve yerin bucaklarından geçip gitmeğe gücünüz yeterse geçip gidin. Ancak kudretle geçebilirsiniz."[99]

Diğer âyetlerle birlikte şu yorum yapılıyor:

---

92 Tûr S. (52. S.), Â. 47.
93 Tûr S. (52. S.), Â. 5.
94 Tûr S. (52. S.), Â. 9.
95 Necm S. (53. S.), Â. 26.
96 Rahmân S. (55. S.), Â. 7.
97 K.K. Meâlî, 1975, Sf. 495.
98 Rahman S. (55. S.), Â. 29.
99 Rahmân S. (55. S.), Â. 33.

"Bu âyetlerde iki topluluğun da göklerin bucaklarına, yâni kenarlarına, köşelerine, içlerine nüfuz etmeğe çalışacaklarına işaret edilmekte ve buralara ancak kudretle gidilebileceği beyan edilmekteedir. Demek ki iki topluluk da bu işe girişecektir. Daha önce cinler, göklerin bucaklarından geçip gayb haberleri almağa teşebbüs etmişlerdir. Fakat üzerlerine kıvılcımlar gönderilmiştir. Hitap, iki topluluğa yapıldığına göre, insanların da bir gün bu işe girişecekleri anlaşılır. (Bu hususta açıklama için bkz. Hicr S. 17. âyet)."[100]

"Gök yarılıp da, erimiş yağ gibi kıpkırmızı bir gül olduğu zaman..... Şimdi Rabb'inizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?"[101]

"1- Göklerde ve yerde bulunan herşey Allah'a tesbih etmiştir. O, azîzdir, hakîmdir. 2- Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Yaşatır, öldürür. O her şeyi yapabilir.... 4- O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra Arş'a hâkim oldu. Yere gireni, ondan çıkanı, gökten ineni, ona çıkanı bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. (Çünkü size hayat veren ruhunuz O'na bağlıdır), Allah yaptıklarınızı görmektedir. 5- Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Bütün işler O'na döndürülecektir."[102]

Bu âyetlerde de geçen altı günün altı çağ veya devir anlamına geldiğini önce belirtmiştik. "Yüce Mevlâ'nın Arş'a hâkim olması, verdiği hayat ile kâinatı yönetmesidir. Hayat, bütün yaratıkların doruğudur, tahtıdır. Bu tahtın hâkimi Allah'tır. Onunla kâinatı yönetmektedir. Allah, gerçeği daha iyi bilir."[103]

"Neden siz Allah yolunda harcamayasınız ki? Göklerin ve yerin mirası zaten Allah'ındır. (Hiç kimseye bir şey kalmaz, hepsi Allah'a kalır....."[104]

"Göklerde ve yerde olanları, Allah'ın bildiğini görmüyor musun..?"[105]

"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ı tesbih etmiştir. O, üstündür, hikmet sahibidir."[106]

"O, yaratan, var eden, şekil veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerde ve yerde olanlar O'nun şânını yüceltmektedirler. O, gaalib, herşeyi hikmeti uyarınca yapandır."[107]

100 K.K. Meâli, 1975 basımı, Sf. 496.
101 Rahmân S. (55. S.), Â. 37, 38.
102 Hadîd S. (57. S.), Â. 1 ve 2, 4, 5.
103 K.K. Meâli, 1975 basımı, Çev. Prof. Dr. S. Ateş, Sf. 502.
104 Hadîd S. (57. S.), Â. 10.
105 Mücâdele S. (58. Sû.), Â. 7.
106 Haşr S. (59. S.), Â. 1.
107 Haşr S. (59. S.), Â. 24.

"Göklerde ve yerde olanların hepsi pâdişah, mukaddes, azîz, hakîm olan Allah'ı tesbih etmektedir."[108]

Bazı sûreler yukardaki gibi tekrarla teyid etmektedir:

"Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ı anmaktadır. Mülk O'nundur, hamd O'nundur. O, her şeye kaadirdir.... Gökleri ve yeri hak ile yarattı, sizi şekillendirdi, şekillerinizi güzel yaptı. Dönüş O'nadır. Göklerde ve yerde olanları, gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz şeyleri bilir. Allah, göğüslerin özünü bılendir."[109]

"Allah O'dur ki yedi göğü ve yerden de (sayıca) onlar kadarını yarattı. (Allah'ın yaratma) iş(i), bunlar arasında (yukardan aşağı doğru, Allah'tan yaratıklara doğru) iner ki Allah'ın bilgisinin, herşeyi kuşattığını bilesiniz."[110]

"O, yedi göğü birbiri üzerinde yaratı. Rahman'ın yaratmasında bır aykırılık, uygunsuzluk görmezsin. Gözü(nü) döndür de bak, bir bozuzukluk görüyor musun?"

Sonra gözü iki kez daha döndür. Göz, hor, hakîr ve bitkin bir halde sana döner. Andolsun biz, (dünyaya) en yakın göğü lâmbalarla donattık ve onları, şeytanlar için taşlamalar yaptık. Ve onlar için alevli ateş azâbını hazırladık."[111]

Doç. Dr. Süleyman Ateş, âyetler dolayısiyle önce kısmen belirttiği miz gibi yorum ileri sürüyor ve gökten haber çalmak için çıkan cinler gök taşlariyle ve kıvılcımlarla karşılaştıklarını, "Bu göğü delip, ötekine geçmeğe, gayb haberlerini çalmağı" başaramadıklarını söylüyor ve ilâve ediyor:

"Bir başka tefsîre göre yıldızları, şeytanlara, zan ve hayâllerine göre saçma şeyler söylemeğe vesîle yaptık. Müneccimler (astrologlar) bunlara bakıp bir takım saçmalar atarlar."[112]

Nitekim 20. yüzyılın sonlarına yöneldiğimiz şu yıllarda yıldız falları, burç açıklamaları gazete ve dergilerde önemle izlenen köşeleri almaktadır. İnsanların bunlardan anlam çıkarma tutumu düşündürücüdür.

"Gökte olan (melekler) in, sizi yere batırmayacağından emin misiniz? O zaman yer, birden sallanmağa başlar.

108 Cum'a S. (62. S.), Â. 1.
109 Tegâbun S. (64. S.), Â. 1, 3, 4...
110 Talâk S. (65. S.), Â. 12.
111 Mülk S. (67. S.), Â. 3, 4, 5.
112 K.K. Meâli, Çev.: Prof. Dr. S. Ateş, 1975 basımı, Sf. 526.

Yoksa siz gökte olan (melekler)'in, üzerinize taş yağdıran (bir fırtına) göndermiyeceğinden emin misiniz? O zaman tehdîdim nasılmış bilecekşiniz."[113]

Cenab-ı Hak Kıyâmeti belirterek;

"– Gök yarılmıştır, o gün o, zayıflamış, sarkmıştır. – Melekler de onu kenarlarındadır. O gün Rabb'inin tahtını, bunların da üstünde sekiz taşımaktadır."[114] buyuruyor.

Bazıları bu sekizi (Melek) katmasiyle yorumlamak istiyorlar.[115]

Keza diğer bir sûrede ise: "O gün gök, erimiş bakır gibi olur." buyuruluyor.

Diğer bir sûrede ise şöyle anlatılıyor:

"Görmediniz mi Allah, yedi göğü, birbiri üstünde tabaka tabaka yarattı?" "Ve Ayı bunların içinde bir nûr yaptı. Güneşi de bir lâmba yaptı."[116] Burada ışık veren Güneş ve Ayın bır aydınlık halinde belirişi anlaşılıyor.

"Biz göğe dokunduk, onu kuvvetli bekçilerle ve alevlerle doldurulmuş bulduk."[117]

Allah'ı, Kıyâmeti v.b. inkâr edenlere anlatış sırasında: "Gök (bile) O'nun dehşetinden yarılır. Allah'ın va'di, mutlaka yapılmıştır."[118]

Kıyâmet hali Kur'ân'da belirtilirken gökle ilgili olarak şöyle deniliyor: "Gök yarıldığı zaman"[119]

"Üstünüzde yedi sağlam (gök) bina ettik. Parıl parıl parlayan bir lâmba astık (oraya)..... (Kıyâmette, mahşerde) gök açılmış, kapı kapı olmuştur." Keza aynı sûrenin 37. âyeti: "Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi, çok merhametli (Rabb). O'na hitabedemezler."[120]

"Yaratılışça siz mi daha çetinsiniz, yoksa gök mü? (Allah) onu yaptı. Yükseklik mikdarını yükseltti, onu düzenledi. Gecesini örtüp karanttı, kuşluğunu (güneşinin ışığını) açığa çıkardı. Bundan sonra da yeri yuvarlattı. Ondan suyunu ve otlağını çıkardı."[121]

---

113 Mülk S. (67. S.), Â. 16 ve 17.
114 Hâkka S. (69. S.), Â. 16 ve 17.
115 Meâric S. (70. S.), Â. 8.
116 Nûh S. (71. S.), Â. 15.
117 Cin S. (72. S.), Â. 8.
118 Müzemmil S. (73. S.), Â. 18.
119 Mürselât S. (77. S.) Â. 9.
120 Nebe'S. (78. S.), Â. 12, 13, 19, 37.
121 Nâzi'at S. (79. S.), Â. 27–31.

Görülüyor ki bu âyetlere göre önce gök, sonra yer yaratılmış oluyor. Gökle ilgili olarak Kıyâmette, güneş ve yıldızlardan bahseden âyetler şöylediyor:

"Güneş dürüldüğü zaman, Yıldızlar kararıp döküldüğü zaman, Dağlar yürütüldüğü zaman."[122] ve "Gökyüzü sıyrılıp açıldığı zaman (bu gökler kaldırılıp Allah'ın Arş'ını ve Cenneti gizleyen perdeler yırtıldığı, gerçeklerin ortaya çıktığı zaman)."[123] ... gecenin kararacağı belirtiyliyor. (17. Â.)

Kezâ, göğün Kıyâmette yarılacağı İnfitâr Sûresi'nde:

"1- Gök yarıldığı zaman, " âyetiyle anlatılıyor.[124] Kezâ İnşikâk Sûresi'nde tekrarlanıyor:

"Gök yarıldığı, Kendisine yaraştığı üzere Rabb'ine kulak verip boyun eğdiği zaman! Yer uzatıldığı......"[125]

"Dolunay şeklini alan aya ki, Siz mutlaka tabakadan tabakaya bineceksiniz."[126]

Prof. Dr. S. Ateş bu "tabakadan tabakaya binerek" sözünü uzay çalışmalarına bir işaret olarak yorumlamakta, tabakadan tabakaya binilerek aya ulaşılacağını ara istasyonlar kullanılarak yıldızlara çıkılacağını, insanın nesilden nesile tekâmülü gibi, uzay gemileri aracılığıyle, "göğün derinliklerine gitme çabaları"nı da gösteriyor demekte ve Beyzâvî'nin "yâhut Mi'râc gecesinde göğün bir tabakasından öteki tabakasına bineceksiniz." şeklindeki yorumu dolayısiyle Hz. Muhammed'in miracının da böyle olduğunu söyledikten sonra şu önemli açıklamayı yapıyor:

"Fakat âyet çoğul olduğuna göre insanlığın maddî çıkışının da böyle tabakalara binmek sûretiyle olacağını gösterir."[127]

Bürûc Sûresi'nde Tanrı, göğe andolsun, diyor:

"Burçlara sahip göğe andolsun."[128]

Kezâ, Târık Sûresi'nde: Göğe ve Târık'a andolsun. Târık'ın ne olduğunu sen nereden bileceksin? (O, karanlığı) delen yıldızdır."[129]

---

122 Tevkîr S. (81. S.), Â. 1-3.
123 Tekvîr S. (81. S.), Â. 11.
124 İnfitâr S. (82. S.), Â. 1.
125 İnşikâk S. (84. S.), Â. 1,2,3...
126 İnşikâk S. (84. S.), Â. 18, 19.
127 K.K. Meâli, 1975 basımı, Sf. 558.
128 Bürûc Sû. (85. S.), Â. 1.
129 Târık S. (86. S.), Â. 1,2, 3.
– Târık birkaç anlama geliyor. Şiddetle vuran, çarpan, ayağını yere vurduğundan yolcuya, gece gelene, denildiği gibi geceleyin çıkan ilk yıldız, hatta Hz. Muhammed için de (ilk yıldız gibi geldin) denilmektedir.

Gene aynı Sûrede:

"Dönüşü olan göğe andolsun."[130] deniliyor. Bu dönüş olayı da çok dikkate şayandır.

Gâşiye Sûresi'nde göğün yaratılışına işaret ediliyor:

"Göğe, nasıl yükseltildi."[131]

Şems (Güneş) Sûresi, Kur'ân'da gökle ilgili âyetlerin geçtiği sûrelerin sonu oluyor, denebilir. Bu bakımdan bu konuyu Sûrenin ilk beş âyetinin meâlleriyle sonuçlandırıyoruz. Allah'ın Güneş ve aydınlığa, gündüze andolsun deyişi de çok önemlidir.

1- Güneşe ve aydınlığa andolsun,

2- Onu tâbettiği zaman aya andolsun,

3- Güneşi ortaya çıkardığı zaman gündüze andolsun, (Keza Leyl S. (92. S.) 2. âyet: "Ortaya çıkıp göründüğü zaman gündüze andolsun.")

4- Onu örttüğü zaman geceye andolsun, Bkz. Leyl S. (92. S.) "Örttüğü zaman geceye andolsun."

5- Göğe ve onu yapana andolsun.

6- Yere ve onu yuvarlayıp döşeyene andolsun,

7- Nefse ve onu şekillendirene,

8- Ona bozukluğunu ve korunmasını ilham edene andolsun ki;

9- Nefsini temizleyen iflâh olmuş,

10- Onu kirletip örten, ziyâna uğramıştır."[132]

Burada Yüce Allah, yarattığı varlıkların işareti dikkat ve ibretle düşünülerek Kâinatın kavranılmasını buyuruyor ve bunlara da (Andolsun) sözüyle, dikkati çekiyor ve anlamlarına önem verdiğini belirtiyor. Konumuzla doğrudan bağlı âyeti tekrarlıyoruz:

"*Göğe ve onu yapana andolsun.*"

Türklerin bu bilinçle göğe ve onu yapan Yüce Tanrı'ya şükretmeleri, düşünülecek ve övülecek bir husustur. Ayrıca ve Tek Tanrı inancının değerini ortaya koyacak olgun bir kavrayış ve anlayış yanında mânevî inanç içinde görülmektedir. Bütün en güzel adlar Allah'ındır.

---

130 Târık, S. (86. S.), Â. 11.

131 Gâşiye S. (88. S.), Â. 18.

132 Şems S. (91. S.), Â. 1-10.

- Burada, İslâmın Selam ifadesi olarak selâm kelimesi geçmekteyse de ve onun benimsenmesi tabiî ise de, Günaydın veya akşamlar, geceler hayırlı olsun, demeği sanki bir küfürmüş gibi sananlar bu Şems Sûresi'ni ve onun yüce anlamını iyi kavramalıdırlar.

7- ARŞ-ARŞ-I A'LÂ - BÜYÜK ARŞ

Gök üzerinde Kur'ân-ı Kerîm'in âyet meâllerini ve ayrıca ilgili yorumları gördük.

Bu münasebetle, Gök'le ilgili bazı âyetler yanında (Arş) tan da bahsedildiğini hatırlayacağız. Bu konumuzla ilgili olarak (Arş) üzerinde durmamız ve bunun tahlil ve tesbitini sunmamız gerekiyordu. Adana Müftüsü Cemaleddın Kaplan[1]'ın (Arş) üzerindeki incelemesini nakletmeği uygun bulduk. Yalnız bir-iki eksiğe ve farklılığa ilk başta işaret edeceğiz.

Arş'ın muhtelif anlamlarını Cemaleddin Kaplan açıklamış olduğundan onları, onun inceleme metini içinde göreceğiz.

Tevbe Sûresi (9. S.), Â. 129.

"Eğer (inanmaktan) yüz çevirirlerse de ki: "Allah bana yeter! O'ndan başka Tanrı yoktur. O'na dayandım, O büyük Arş'ın sahibidir." Doç. Dr. S. Ateş'in çevirmesi budur.

"O Rahmân, Arş'ı istilâ etmiştir." Tâhâ S. (20. S.), Â. 5.

"Allah ki O'ndan başka Tanrı yoktur, büyük Arş O'nundur." Neml S. (27. S.), Â. 26.

Arş'la ilgili Mü'min Sûresı'nin 7. âyetini Müftü Cemaleddin Kaplan'da göremedik. Onu da biz sunuyoruz:

"Arş'ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar, Rabblerini överek tesbih ederler, O'na inanırlar ve mü'minler için (şöyle) mağfiret dilerler: "Rabbimiz, rahmet ve bilgi bakımından herşeyi kapladın. Tevbe edip senin yoluna uyanları bağışla, onları Cehennem azâbından koru!" (Mü'min S. (40. S.), Â. 7).

Kezâ Mü'min Sûresi'nin 15. âyeti de Arşla ilgilidir. Bunu da ilâve etmek gerekir:

1 Adana Müftüsü Cemaleddin Kaplan, Tefsir mi, İçtihad mı ? "Kâinat" Arş, Hakses (dergisi), Haziran 1976, Sa. 138, Eylül 1976, Sa. 141.

"(O), dereceleri yükselten, Arş'ın sâhibi (Allah), emrinden olan rûhu, kullarından dilediğine indirir ki, buluşma gününe karşı (insanları) uyarsın." (Mü'min S. (40. S.), Â. 15.)

Şimdi Adana Müftüsü Cemaleddin Kaplan Hocanın incelemesine gelmiş oluyoruz:

-ARŞ-

Arş ne demektir? Kelime ve ıstılah mânâsı nedir? Arş hakkında Kur'ân ne diyor, Peygamberimiz ne buyuruyor?

Kur'ân-ı Kerîm'in 21. Âyet-i Celîlesi, arştan söz etmektedir. Bunlar, sûre ve âyet sırasına göre meâlen şunlardır:

1- "Gerçekten Rabbınız ol Allah'tır ki, gökler ile yeri altı günde yarattı. Sonra arşı ıstilâ etti (hükmü altına aldı). Geceyi gündüz ile örter. Gece gündüzü, gündüz de geceyi süratle kovalar. Güneşi, ayı ve yıldızları emrine müsahhar kıldı. Haberiniz olsun: Yaratma da O'na mahsus, emretme de. Âlemlerin Rabbı olan Allah ne kadar yücedir!.. (Araf: 54)

2- "Eğer onlar (senden) yüz çevirirlerse (sakın sen aldırma!) de ki: Allah, bana kâfidir. O'ndan başka ilâh yoktur. Ben O'na dayanırım. O, büyük arş'ın sahibidir." (Tevbe: 129).

3- "Gerçekten Rabbınız O Allah'tır ki, gökleri ve yeri altı günde yarattı. Sonra Arşı istilâ etti (hükmü altına aldı). İşleri O idare ediyor." (Yunûs: 3).

4- "O, öyle Allah'tır ki, gökler ile yeri altı günde yarattı. Halbuki O'nun arşı su üzerinde idi..." (Hûd: 7).

5- "Allah, gökleri direksiz yükseltti. Nitekim görüyorsunuz. Sonra Arşı istilâ etti. Güneşi de, ayı da (kullarının hizmetine) tâbi' kıldı. Her biri belli bir müddet kadar cereyan edecektir. Bütün işleri idare ediyor..." (Rad: 2).

6- "De ki: Onların iddia ettiği gibi, Allah ile beraber ilâhlar olsaydı, o takdirde Arşın sâhibine doğru (O'nunla çarpışmak için) elbette bir yol ararlardı." (İsrâ : 42).

7- "O Rahmân, (kudret ve hâkimiyeti ile) Arşı istilâ etti. " (Tâhâ: 5)

8- "Eğer yer ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, ikisi de muhakkak fesâda uğrardı, düzeni bozulurdu. O halde, Arşın sâhibi olan Allah, onların vasıflandırmasından münezzeh ve yücedir." (Enbiyâ: 22).

9- "De ki: Yedi göğün ve Büyük Arşın Rabbı kimdir?" (Mü'minûn: 86)

10- "Hak hükümdar olan Allah, (her türlü noksanlıktan çok uzak) çok yücedir. O'ndan başka ilâh yoktur. Kerîm olan Arşın sâhibidir."

(Mü'minûn: 116).

11- "O Allah ki, gökler ile yeri ve aralarındakini altı günde yarattı. Sonra Arşın üzerinde hükümran oldu. Artık bu yaratma işlerini her şeyi bilenden sor!" (Fürkan: 59).

12- "Allah o varlıktır ki, O'ndan başka ilâh yoktur. O, büyük Arşın sâhibidir." (Neml: 26).

13- "Allah öyle bir zât-ı vâcibü'l-vücuttur ki, gökler ile yeri ve aralarındakileri altı günde yarattı. Sonra Arşı istilâ etti. Sizin için ondan başka ne bir dost ne de bir şefaatçi var. Artık O'nun öğütlerini kabûl etmez misiniz?" (Secde : 4).

14- "Melekleri görürsün ki, Arş'ın etrafını çevirmiş olarak Rabblerine hamd ile tesbih ederler..." (Zümer: 75).

15- "Arşı yüklenmiş melekler ve onun etrafındakiler, Rablerini hamd ile tesbiîh ederler.." (Gâfir: 7).

16- "Dereceleri yükselten Arşın sâhibi." (Gâfir: 15).

17- "Göklerin ve yerin Rabbi ve Arşın da Rabbi (olan Allah), onların yaptıkları (isnat ve) vasıflardan münezzeh ve yücedir." (Zuhruf: 84)

18- "Gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur. Sonra (kudret ve saltanatı ile) Arşı istilâ etti..." (Hadîd: 4).

19- "Melekler de semânın etrafındadır. O gün Rabbının Arşını üstlerinde sekiz melek taşır." (Hâkkâ: 17).

20- "Dolaşıp dolaşıp yuvasına giren gezeğenlere, karanlığa arka verdiği zaman o geceye, ağardığı zaman o sabaha yemîn olsun ki, muhakkak bu Kur'ân, Kerîm olan bir elçinin (Cebrâil'in) getirdiği kelâmdır. Bir elçi ki, pek kuvvetlidir. Arşın sâhibi (Allah) katında da yüksek bir mevkie sâhiptir." (Tekvîr: 16-20).

21- "Hakikaten Rabbinin (haksızları) yakalayıvermesi çok şiddetlidir. Çünkü O, yaratır ve diriltir. Bununla beraber O, çok bağışlayandır, çok sevendir, arşın sâhibidir, pek büyüktür." (Bürûc: 12-15).

Diğer taraftan "Arş" kelimesine temas eden birçok Hadîsler vardır. Bunlar heman hemen her Hadîs kitabında yer almıştır. Biz sadece Sahih-i Buhârî'de mevcut olan birkaç Hadîs-i Şerifî kaydetmekle yetineceğiz:

1- "Mu'az oğlu Sa'd'in ölümü için Arş titredi." (Buhârî, c. 4, Menâkibu'l-Ansâr).

2- "Bir kimse Allah ve Resûlü'ne İman eder, namazını kılar, Ramazan orucunu tutarsa, onu Cennete koyma Allah üzerine bir haktır. O kimse Allah yolunda ister hicret etsin, isterse doğduğu yerde otursun." Peygamber'e sordular:

"Bu husûsu insanlara haber verelim mi?" Peygamberimiz:

"Allah kendi yolunda cihad edenler için Cennette yüz derece hazırlamıştır. Her iki derece arası, yerle gök arası kadardır. Allah'tan cennet isterseniz Firdevs (adlı) cenneti isteyiniz. Zirâ o, cennetlerin ortası ve a'lâ derecesidir. Üst tarafında da Rahmân'ın Arşı vardır ve cennet nehirleri oradan fışkırır." (Buharî, c. 8, Tevhid).

3- Peygamberimiz (S. A.S.), musîbet (ve tehlike) ânında şöyle duâ ederdi:

"Başka değil, ancak Alîm ve Halîm olan Allah vardır. Başka değil, ancak büyük Arşın sâhibi vardır. Başka değil, ancak Kerîm olan Arşın sâhibi vardır." (Buhârî, c.8, Tevhîd).

4- "Güneş kendi karargâhına doğru hareket ediyor.." meâlindeki Âyette geçen "Karargâh" tan sorulduğunda, Peygamberimiz şöyle cevap verdi:

"Güneşin karargâhı Arşın altıdır." (Buhârî, c. 8, Tevhid).

5- "İlk dirilen ben olacağım. O zaman (Hz.) Mûsâ, Arşın direklerinden birine tutunacak." (Buhârî, c. 8, Tevhid).

6- Bir soru üzerine de Peygamberimiz (S.A.S.) şöyle dedi:

"Allah vardı. Fakat O'ndan önce hiçbir şey yoktu. Arş, su üzerinde idi. Gökleri ve yeri yarattı ve zikirde her şeyi yazdı." (Buhârî, c. 8, Tevhid).

Görüldüğü üzere Arş kelimesı, Kur'ân-ı Kerîm'in 21 âyetinde geçmektedir. Kütüb-i Sitte'de ve diğer Hadîs kitaplarında da "Arş" kelime sini ihtivâ eden birçok Hadîs-i Şerîfler vardır.

Arş nedir, neden ibarettir; lügat ve şer'î mânâsı nedir?

Arş, aslında tavan demektir. Bir insanın üst tarafını teşkil eder. Bir evin tavanı, bir binanın çatısı, kubbesi hep Arş mânâsına girer. Çadır ve çardak gibi gölge yapan şeylere de arş denir. Kezâ padişahların, hükümdarların oturdukları tahtlara da arş dendiği mâlumdur. Bu itibarla arş kelimesinin en kat'î vasfı yüksekliktir, üstünlüktür. Mecâzî olarak, arş kelimesi mülk, izzet ve saltanat mânâsında da kullanılmıştır...

Merhum Hamdi Yazır A'raf Sûresinin bu konu ile ilgili âyetinin tefsirinde şöyle bir mütalâa yürütür:

"Âyete'l–Kürsî'de beyan olunduğu üzere, bazıları Kürsî ile Arşın aynı şey olduğuna zâhip olmuşlardır ki, ikisinin de "Taht" mânâsından alınmış olduğunu mülâhaza etmişlerdir. Fakat ekseriyetle nakledildiğine göre, Arş, Kürsînin de fevkindedir. Bu sûretle Kürsî "Taht" mânâsında düşünülürse Arş onu çevreleyen saray ve sarayın tavanı gibi mülâhaza olunabilir. Diğer bir rivayete göre de Kürsî Arşın ayak yeridir. Bu mânâya göre, Kürsî, pây–ı taht mânâsiyle mülâhaza olunabilir. Bu iki mânâ nazar–ı itibara alınırsa, Arş, şeriat dilinde bütün âlemi çevreleyen, sınır ve miktarı beşer aklının haricinde olan ve hakîkatini bilme Allah'a mahsus bulunan en yüksek bir muhit olmak şâyidir ki, gökler, Cennet, Sidre, Kürsî hep bu muhîtin altında düşünülür ve bu bir sondur ki, "âlem" tasavvuru burada biter. Fakat Hakkın vücûdi bitmez ve Sidre–i Münteha'yı geçmeden Hak Teâlâ'nın Cemâli müşahede edilmez. Nitekim Peygamberimiz (S.A.S.) Mi'râc'da Sidre–i Müntehâ'yı geçmişti. Birinci mülâhazaya göre Arşın ihâtası bir mekân ihâtasıdır. İkinci mülâhazaya göre ise, mânevî bir ihâtadır."

"ARŞ:

Geçen bir sayıda "Arş" kelimesinden söz etmiş, tarifini yapmaya çalışmış, Kur'ân–ı Kerîm'in "Arş" kelimesini ihtiva eden 21 Âyet–i Celiylesi ile bir kaç Hadîs–i Şerîfi meâlen kaydetmiştim.

Görüleceği üzere, 21 âyetin altısında "Altı gün" tâbiri geçmektedir. Yani "Allah, gökler ile yeri ve aralarındakileri altı günde yarattı" deniyor.

Bu altı günden maksat, acaba nedir? Bizim bildiğimiz şu dünya günleri midir? Yoksa bunun başka bir mânâsı mı vardır?..

Bazı tefsirciler bu "Altı günü" bilinen dünya günleri diye kabul etme yönüne gitmişlerdir. Evet, gün denince örfen anlaşılan güneşin Kürre–i arza doğuşu ile batışı arasında geçen zaman anlaşılır. Fakat, henüz ortada ne güneş var ne de Kürre–i arz? O halde bildiğimiz mâ-

nâda "gün" düşünmek mümkün değildir. Bu itibarla, gün mânâsına gelen "Yevm" kelimesinin başka bir mânâsını aramak lâzımdır. Arapçada "Yevm" kelimesi bazan mutlak vakit mânâsında kullanılır. Bir kısım tefsirciler de "Yevm" kelimesini mutlak vakit mânâsına almışlardır. O zaman da şöyle bir soru ortaya çıkıyor:

Altı vakit neden ibarettir?

– İhtimal ki, "altı vakit" bildiğimiz altı günden az bir zamandır. Bunlardan ikiside hadd-ı zatında mümkündür. Çünkü Cenab-ı Hak için bütün mükevvenâtı altı günde, altı günden daha az veya daha çok bir zamanda yaratmak mümkündür. Kur'anda, bakınız, ne diyor yüce Mevlâ: "Ancak O'nun emri, bir şeyi diledi mi? Ona sadece "Ol"der. O da hemen olur." Dediğimiz gibi bu altı gün de olabilir, altı devir de olabilir veya bir an olabilir. Buna kimsenin bir şey demeye hakkı yoktur.

Altı günden çok olduğu ihtimâline binaen, bu miktar ne olabilir, acaba?!

– Bu miktar altı bin yıl olabilir, 300 bin yıl olabilir, daha fazla da olabilir. Nitekim Cenab-ı Hak şöyle buyuruyor:

"... Gökten (melekler vasıtasiyle) bütün dünya işlerini idare eder. Sonra o işler bir günde O'na yükselir ki, o günün miktarı sizin saydıklarınızdan bin yıldır." (Secde/5).

"O makamların her birine meleklerle ruh, miktarı elli bin sene olan bir günde çıkarlar." (Mearic/4).

Bir de şurasını unutmamak lâzımdır: "Gün" tâbiri izâfî bir tâbirdir. Her kürenin, her yıldızın kendine göre bir günü vardır. O da ekseni etrafında devrederken başladığı noktaya tekrar dönmesi demektir. Bu da o yıldızın çapına ve dönme hızına bağlıdır. Meselâ; Yerin bir günü 24 saattir. Mars gezegeninin bir günü bizim günümüzle 24 saat, 37 dakika, Venüs gezegeninin bir günü yine bizim günümüzle 225 gündür. Güneşimizin bir günü bizim günümüzle 25 gündür...

Bu farklar, nihayet bizim Güneşimizin sistemine giren yıldızlardadır. Bir de daha büyük sistemleri ve o sistemlere giren yıldızları ve kaleksileri düşünün; bunların eksenleri etrafında dönme sürelerini düşünün, herhalde aklınız duracak, hesabını yapamıyacaksınız. Ancak Allah bilir bunların her birinin hesabını. Fakat Büyük Yaratan, yukarda meâllerini kaydettiğimiz ve benzeri âyetlerle bizlere bir fikir vermiş, ve buyurmuş ki, haberiniz olsun; Benim Saltanatımda öyle âlemler var ki, onların bir günü, sizin dünyanızın elli bin yılına bedeldir.

Bu itibarla; şöyle bir yorum yapılabilir: Cenâb–ı Hak Kur'ân'ın birkaç Âyet–i Kerîmesinde:

"Ben gökleri, yeri ve aralarındaki varlıkları altı günde yarattım" derken, yukarda meâlini verdiğim âyetlerle de "Altı gün" tâbirini tefsir zımnında buyuruyor ki, "Altı gün" sizin dünyanızın "Altı günü" değildir. Her birinin miktarı, sizin gününüzle, elli bin sene olan "Altı gün"dür.

Şu ihtimal de ileri sürülebilir: Âyetlerde geçen "Altı gün" mecâzî mânâda olup altı safha, altı merhale, altı devir demekten ibarettir. Yani Kâinat, yaratılışında altı devir, altı safha geçirmiştır. Bu altı safha acaba ne olabilir – Bu safhalar, ihtimal ki; duman safhası, ecram safhası, ateş safhası, toprak safhası, su safhası ve nihayet hayat safhasıdır.

Tefsir–i Merağı da Araf Sûresinin 54. Âyetinin tefsirinde şu satırlar yazılıdır:

"Bu ve benzeri âyetler üzerinde düşünülürse, şu meseleleri çıkarabiliriz:

1– Göklerin ve yerin, kendisinden yaratıldığı madde her hangi bir dumandı.

2– Dumandan ibaret olan bu madde yekpâre olup, Allah onu parçaladı ve bir kısmından yeri, bir kısmından da yedi kat gökleri yarattı.

3– Yerin yaratılışı iki günde olduğu gibi, yer kabuğunun, dağların teşekkülü, bitki ve hayvanların meydana gelişi de iki günde olup dört günde tamam oldu.

4– Bitkilerle hayvanların tümü sudan yaratıldı.

5– Yerin yaratılış günlerinden birinci gün, duman olduğu zamandır.

6– İkinci gün, duman ve ya buhar halinden su olma haline geçtiği zamandır.

7– Üçüncü gün yerkabuğunun ve dağların teşekkül ettiği zamandır.

8– Dördüncü gün, bitki ve hayvanların sudan meydana geldiği zamandır

9– Yere nazaran üst kısım sayılan gökler, asıl maddesinden teşekkülünde geçirdiği iki gün yönünden yerin teşekkül ederken geçirdiği iki güne, yani iki zamana benzer.

Bu Âyet–i Kerîmelerden çıkarılan bu meseleler, asrımızın astronomi bilginlerinin görüşlerine de uygun görülmektedir. Bu bilginler derler ki:

Gök cisimleriyle yer cisimlerinin yaratıldığı asıl madde dumandır (Nebölüstür). Bu madde vaktiyle yeknesak idi. Sonra birbirinden ayrıldı. Daha önceleri çok küçük zerreciklerden ibaret olan ve cazibe kanununa göre bir araya gelip büyük bir küre haline gelen, mihveri etrafında dönen, hareketinin şiddetinden tutuşan, şiddetli hararete sahip olup ışık saçan güneş meydana geldi. Daha sonra güneşten (ratk ederek) kopan ve kütlesinden ayrılan ve aynı zamanda kendi gibi yanan gezegenler meydana geldi. İşte dünyamız da bu gezegenlerden biridir.

Bundan sonra dünyamız, yanan gaz kütlesinden su haline geçti. Sonra madde parçaları, belli bir ölçü dahilinde bir araya gelerek katı maddeler tekevvün etmeye başladı. Daha sonra madenler teşekkül etti. Yerkabuğu ile dağlar vücude geldi ve nihayet bitki ve hayvanların hayatı için lâzım gelen şartlar tahakkuk etti ve canlılar meydana geldi.

İleri sürülen bu fikir ve görüşler şayet gerçeğe uygun ise, bunlar Kur'an–ı Kerîm'in bu hususlardaki mücmel Âyetlerini tefsir ve beyan ederler. Şayet gerçeğe uygun değil iseler, mesele yok; bunların Kur'ân'la çeliştiği düşünülemez. (Tefsîr–i Merâğî)."

8- Mİ'RAC, HZ. MUHAMMED'İN GÖKLERE YÜKSELİŞİ VE CENAB-I HAKKIN HUZURUNA ULAŞMASI OLAYI:

1- Kur'ân-ı Kerîm'de Mi'rac olayını başta İsrâ Sûresi (17. S.)'nin 1 inci âyetinde şöyle anlatmıştır:

"Eksiklikten uzaktır O (Allah) ki geceleyin kulunu Mescid-i Haram'dan, çevresini bereketli kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya yürüttü. O 'na âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (böyle yaptık). Gerçekten O, işiten, görendir."[1]

Keza, Necm Sûresi (53. S.) 1-19 âyetlerde bu Mi'raç olayına işaret vardır.

"İnmekte olan (bazıları-batmakta olan-diye anlıyor) yıldıza andolsun ki: 2- Arkadaşınız sapmadı, azmadı. 3- O, havadan konuşmaz, 4- O(na inen Kur'ân veya onun söylediği sözler) kendisine vahyedilen vahiyden başka bir şey değildir. 5- Onu, müthiş kuvvetleri olan biri öğretti. 6- Üstün akla sahip (olan melek). Doğruldu (gerçek meleklik şeklinde göründü). 7- Kendisi yüksek ufukta iken. 8- Sonra yaklaştı, (yere doğru) sarktı, (Muhammed'i göğe yükseltmek için ona yaklaştı). 9- Onunla arasındaki mesâfe, iki yay kadar, yahut daha az kaldı. 10- (Allah'ın) kuluna, vahyettiğini etti. 11-Onun (gözüyle) gördüğünü gönül yalanlamadı (çünkü onu, hem baş gözüyle, hem de gönül gözüyle görmüştü). 12- Onun gördüğü üzerinde onunla tartışıyor musunuz? 13- Andolsun, onu bir kez daha gördü; 14- Sidretü'l-Müntehâ'da, 15- Ki barınılacak Cennet, onun yanındadır. 16- Sidre'yi kaplayan kaplamıştı (Onu kaplayan şeyin içyüzünü akıllar anlayamaz). 17- (Muham'-med'in) Göz(ü) şaşmadı ve sınırı aşmadı. 18- Andolsun, Rabbi'nin âyetlerinden en büyüğünü gördü."[2]

Bu Mi'rac olayı hakkındaki yorumu Doç. Dr. Süleyman Ateş, bazı tefsir kitaplarına dayanarak en sonunda kendi görüşünü de katarak şöyle özetliyor:

---

1 İsrâ Sû. (17. S.), Â., 1.
2 Necm Sû. (53. S.), Â. 1-19.

"Hz. Muhammed (S.A.V.), bir gece Kâbe çevresinde veya Ümmühânî'nin evinde uyku ile uyanıklık arasında bir durumda iken Cebrâil (A.S.) gelip onu bir Burak'a (yani mânevî bir bineğe) bindirip önce Mescid–i Aksâ'ya (Kudüs'te) götürmüş, Allah'ın Resûlü orada imam olup peygamberlerin ruhlarına namaz kıldırmış, sonra ruhların göğe çıkmasına mahsus bir merdivenden göklere çıkmış, gök katlarını dolaşmış, her katta çeşitli peygamberlerin ruhlariyle görüşmüş ve en nihâyet yaratıkların bilgisinin ulaştığı son nokta olan Sidretu'l–Müntehâ'ya varmış, orayı da geçerek Allah'ın huzuruna çıkıp doğrudan O'nun kelâmını işitmek şerefine ermiştir. Beş vakit namazın farziyeti ve Bakara Sûresin'in üç âyeti burada gelmiştir. Daha sonra Allah'ın Resûlü geri dönmüştür. Bu arada kendisine Cennet ve Cehennem de gezdirilmiştir. Belki yılları alacak bu seyahat bir anda oluvermiş, Resûl–i Ekrem (S.V.A.) döndüğünde yatağını sıcak bulmuştur. Gördüklerini olduğu gibi anlatmış, muhalifleri şiddetle karşı koymuşlar, hattâ bazı kimseler dinden dönmüş, fakat hâdiseyi duyan Hz. Ebu Bekir, derhal tasdîk etmiştir. Hz. Peygamberi sınamak için, daha önce Kudüs'ü görmüş olanlar, Peygamber'den Mescid–i Aksâyı târif etmesini istemişler, Yüce Peygamber de gözünün karşısına getirilen Mescid–i Aksâ'yı tavsîf etmiştir. Yolda bulunan kervanları hakkında da ona sormuşlar, o da kervanın durumunu, kervandaki develerin sayısını ve kervanın ne zaman döneceğini haber vermiş: "Falan gün, önünde siyahımtrak bir deve olduğu halde kervan gelecek!" demiştir. Gerçekten bir dağa çıkıp o gün güneş doğarken kervanın karşıdan geldiğini görmüşler yine de "açık bir büyüdür!" diyerek inanmamışlardır.

Mi'racın uykuda mı, uyanık iken mi; ruhla mı, bedenle mi olduğu hakkında ihtilâf edilmiştir. Çoğunluğa göre Allah'ın Resûlü bedeniyle Beytu'l–Mukaddes'e götürülmüş, oradan göklere çıkarılmıştır. Zâten olay, sâdece bir rüyâ olsaydı, o zaman müşriklerden bu kadar itiraz görmez ve hattâ bâzı zayıf kimselerin inkârına sebeb olmazdı. Çünkü rüyada herkes böyle şeyler görebilir. Mû'cize oluşu, onun uyanık iken vukû bulmasındadır.

Tasavvufta Zikrullah ile insan cisminin nur haline geleceğine inanılır. Nûr haline gelen insan, bir anda her tarafı dolaşabilir. Nitekim bir anda dünyanın başka yerlerinde görünebilen insanlar olmuştur.

Uzay çağı filimlerinde gördüğümüz ışınlamalar, belki de bir gün gerçekleşecektir.

Mi'râcın, mutlaka şu veya bu kanuna göre olduğunu kesin bir dille söyleyemeyiz. O, bir mû'cizedir. Mû'cize, tabiat kanunlarının dışında cereyan eden olaydır."[3]

Hz. Muhhammed bir hadîsinde:

"Mi'rac gördüğüm şeylerin en güzelidir." demiştir.

Hz. MUHAMMED'İN GÖKLERE YÜKSELİŞİ (Mİ'RAC) HAKKINDA DA GÖK VE YERLE İLGİLİ SÖYLENTİLER, HİKÂYELER

2– Hz. Muhammed'in Mi'raç olayı, onun vuku bulması gerçeği üzerine geniş bir açıklama ve yorum, konumuzun ilgi alanını aşmaktadır.

Hz. Muhammed'in gökleri geçerek arş ve kürse ulaşması ve göklerin son noktalarını aşacak kadar görebilmesi olayının çok önemli bir anlamı vardır.

"Tefarüt tesnim fi kalbin Selim" adlı eserde "Mi'racın niçin vukubulduğu ve sebebi noktasında şu hikâyenin anlatılışı, dinî bir takım söylentiler bakımından dikkati çeken bir nitelik ve anlayış göstermektedir. Bu türlü söylenti ve hikâyeler, halkın düşünce eğilimini göstermesi bakımından Dinbilimleri olayı ve Tarihini ilgilendirir. Biz bu söylentilerde sadece gökle ilgili olanı nakledeceğiz:

Arz (yeryüzü) ile Gökyüzü arasında övünme ve üstünlük belirtme anlatışları bir benzetme ve yakıştırmanın tahlili bakımından konumuzla ilgilidir.

Yeryüzü (Arz), göğe (Semâ) ya karşı övünerek şöyle söylemiş:

"Ben senden daha hayırlıyım. Çünkü, Hz. Allah (C.C.) beni beldeler, nehirler, ağaçlar, dağlar ve karalarla süsledi." Gök buna cevaben:

"Ben senden daha hayırlıyım. Çünkü, güneş, ay, yıldızlar, eflâk, arş, kürs, cennet v.s. bendedir." diyor. Buna karşılık arz da şöyle söylüyor:

"Bende Beytullah vardır. Orayı enbiya, evliya ve mü'minler ziyaret ederler." Bu sefer semâ da dedi ki: "Bende de beyt–i mâ'mûr var ki, orayı semâvât ve cennetin melekleri ile, enbiyâ, evliyâ ve sâlihlerin ruhları ziyaret ederler."

3 K.K. Meâli, Çev. Prof. Dr. Süleyman Ateş, 1975 basımı, Sf. 248–249.

Ve son söz söyleniyor: Arz şöyle diyor: "Peygamberlerin Efendisi ve sonuncusu, mevcudâtın en faziletlisi, kâinatın en şereflisi ve onun şeriatı bendedir." Buna cevap veremeyen ve susmaktan başka çare bulamayan Semâ, Hz. Allah'a teveccüh ederek ona yalvardı. Peygamberimizin oraları gezip dolaşmasını ve kendilerinin onunla şereflenmesini istedi. Bunun üzerine duâsı , kabul olundu ve Peygamberimizin semâları seyahatı "MİRAC" zuhur etti."

Bu ve başkaca söylentiler halkın dinî etkiyle muhayyilesini gösteriyor. Yoksa dünya üzerinde beliren kötülük, kan, yoksulluk, kirlilik, cinayet v.s. üzerinde durulmuyor, yalnız iyi ve yüce olanlar öne sürülüyor.

9- SİDRETÜ'L - MÜNTEHA (SON NOKTA)

Necm Sûresinde (53. S.) Hz. Muhammed'in bu noktayı gördüğü belirtiliyor:

"13- And olsun, onu bir kez daha gördü. 14- Sidretü'l-Müntehâ'da, 15- Ki barınılacak Cennet, onun yanındadır, 16- Sidre'yi kaplayan kaplamıştı (onu kaplayan şeyin iç-yüzünü akıllar anlayamaz). 17- (Muhammed'in) göz(ü) şaşmadı ve sınırı aşmadı. 18- Andolsun, Rabb'inin âyetlerinden en büyüğünü gördü."[1]

"Son da, ilk de (yâni âhiret de, dünya da) Allah'ındır."[2]

Doç. Dr. S. Ateş yorumunu şöyle sunuyor:

"Sidretü'l-Müntehâ, yaratıkların bilgisinin ve amellerinin varacağı son noktadır. Sidre, Arabistan kirazı denen, Trabzon hurması türünden bir ağaçtır. Bu ağaç, gelen rivayetlerden anlaşıldığına göre, yaratıklar âlemini temsil eder. Sidretü'l-Müntehâ: Son ağaç, yani yaratıklar âleminin son noktasıdır; Cennetin de sonudur. Bundan ötesi, Allah'ın gayb âlemidir."[3]

Yedi kat gökleri Mi'raç olayı sırasında geçtiğinden başka Meleklerin daha öteye geçemediği Sidretü'l-Müntehâ (Son Nokta)yı ve daha ötesini görmüş olan Hz. Muhammed çok yükseltildiğini belirtmiş ve bu yüksek şerefe nail olduğunda:

"Ettehiyyatü lillahi vesselâvatü vettayyibât." "Yarab! Tehiyyât, salavat ve tayyibata lâyık olan ancak Sensin " demiştir.

5 vakit Namaz'ın Mi'rac gecesi farz kılınması ve Peygamber'in "Namaz, inanmışların mi'racıdır" sözleri bu yüce anlamı ortaya koyuyor.

1 Necm S. (53. S.), Â. 13-18.
2 Necm S. (53. S.), Â. 25.
3 K.H. Meâli, Çev. ve yorumlayan: Prof. Dr. S. Ateş, 1975 basımı, Sf. 489.

10- GÖKLE İLGİLİ HADİSLER:

1- Semâdaki Rabbimiz senin ısmini mukaddes kıldı.[1]

2- Ona dedi: Allah nerede? O, semâda, cevabını verdi.[2]

3- Semâdaki melekler âmin dediler.[3]

4- Semâdaki size merhamet eder...[4]

5- Ben eminim ki semâdaki sabahleyin bana haber getirir. (Cebrail)[5]

6- Semâda değildir. Ve O, semî (işitici) ve alîm (bilici)dir.[6]

7- Gözümü semâ tarafına kaldırdım.[7]

8- Semâdan yemek mi getirdin...[8]

9- Ona semâdan ulaşan, şey mi, yoksa...[9]

10- Semâdan (bir ses) işittim (işitti).[10]

11- ... Semâdan haber ...[11]

12- Semâdan bir münâdi nidâ etti...[12]

13- Semâdan nâzıl oldu (inzal olundu, v.b.) ... [13]

14- Allah vahy yoluyle tekellüm ettikte, semâvat ehli bir şey işitti.[14]

---

1 Sünenu Ebî Davud, Tıb–19.

2 Muslim, Sahîh Mesacid – 33, 55, Ebu Davud, İman – 16, el – Muvaatta, Hk – 8, A.b. Hambel, V/447, 448, 449.

3 Buharî; Ezan–112, Bed'üll–halk–7, Muslim, Salât –74, 75. Neseî, İftitâh–35.

4 Ebû Dâvud, Edeb– 58, 60.

5 Buhârî, Megâ'ziî–61, A.b. Hambel, III/4.

6 Ebû Davud, Edeb–101

7 Buhârî, Bed'üll–halk–7

8 Dârimî, Mukaddime –9

9 Muslim, Hacc–142.

10 Buhârî Bed'üll–Vahy–3, Bed'üll–Halk–7 v.b. Muslim, İmân 255.

11 Muslim, Müsâfirîn–261.
Buhârî, Menâkıbu'l–Ensâr–33

12 İbni Mâce, Cenâiz–2

13 Buhârî, İ'tisâm–2
Muslim, İman–126 v.b....

14 Buhârî, Tevhîd – 32

15- Onun arşı Semâvâtın fevkindedir.[15]

16- Semâvattan Allah'a daha sevgili...[16]

17- Allah, semâvatı, kıyamet gününde tayyedecek.[17]

18- Semâvatı kim yarattı? Allah dedi.[18]

19- Allah, semâvat ve arzını iki parmağıyle ... [19]

20- "Merhamet edenlere Allah'da merhamet eder. Yerdekilere merhamet ediniz ki, göktekiler de size merhamet etsinler."

21- "İbn-i Abbâs radiya'llâhu anhumâ'dan: S.A.S.

Cibrîl aleyhi's-selâm Peygamber (S.A.S) huzûrunda otururken, Resûl-i Ekrem yukarıdan bir ses işitti ve başını kaldırdı. Cibril aleyhi's-selâm:

"Bu gökten bir kapıdır ki, yalnız bu gün açıldı. Şimdiye kadar açılmamıştı" dedi.

Bu kapıdan bir melek inince, yine Cibril aleyhi's-selâm:

"Bu melek, ancak bu gün yeryüzüne inen bir melektir; şimdiye kadar hiç inmemişti" dedi.

Melek, Efendimiz'e selâm verdi ve dedi ki:

"Senden evvel hiç bir Peygamber'e verilmeyen bir şey sana verildi. İki nûru müjdele. (Bunlardan) biri (Fâtiha) diğeri ise (Bakare) sûresinin sonlarıdır. Bunlardan bir harf bile okursan, Allah mükâfatını verir." dedi.

---

15 Ebû Dâvud, Sünnet -18

16 Dârimî, Fezâilu'l-Kur'ân - 6,65

17 Ebû Dâvud, Sünnet-19

18 A.b. Hambel, 5/214

19 Müslim. Munâfıkîn-25, 26.

11- RENKLER:

"Türkoloji Dergisi III, I, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü, Ankara Ün. Bas. 1968, 167 s." bu konuda şu bilgiyi veriyor.[1]

"Annemarie von Gabain'in Semih Tezcan tarafından türkçeye çevrilen "Renklerin Sembolik Anlamları" adlı makalesinde Türklerde dört yönün (Doğu: mavi "kök /yeşil", batı: ak, güney: kızıl, kuzey: kara ve merkez "orda–ordu (orta): sarı "altın /yaldız"), renkleri ile ifade edilmesi, zengin örneklerle anlatılmaktadır.

Yazarın bu makalesinin bibliyografyasına, Prof. Dr. A. Caferoğlu'-nun aynı konudaki bir tebliğini ilâve edeceğiz. (Les Couleurs dans la momenclature des noms ethniques turc. Estrate das III vol. degli" "Atti e Memoire del VII Congresso Internaz. Di Scienze Onamastic he". Frenze – Pisa 1961, (1963), s. 369–372). Bu dört yön Hüseyin Namık (Orkun)'da Şimal (kuzey) = kara, garb (batı): ak, cenup (güney): kızıl fakat şark (doğu) sarı (?) olarak geçmektedir. (Bk. Türk Dünyası, İst. 1932, s. 61).

Kazakça metinlerde Kök, yeşil, ova anlamına gelir. Kazakça da, aspan, asman (f.) ve Gök kelimeleri kullanılır.

A- DİNLERDE VE HALK ARASINDA RENKLERİN DİLİ:

Yaşadığımız dünya renkli olup, herkesin sevdiği renkler vardır. Bazı görüşlere göre –ruhbilimciler, psikiyatristler– renkler insan ruh yapısını etkiliyor ve bunu tedavide kullanıyorlar:

Bazı dinlerde yas (matem) renkleri, neşeli günlerin renkleri vardır. Bilhassa hıristiyan kilisesi buna dikkatle uyar. Matem, yas işareti olarak siyah renkte elbise giyilir veya kollara siyah kurdela bağlanır. Bazı resmî toplantılarda koyu renk veya siyah renkte elbise giyilmesi istenilir. v.b.

1 O.F. Sertkaya, Türkiyat Mecmuası, Cild XVI, 1971, İst. 1971, Sf. 181.

Ortaçağ'da Engizisyon kıyafeti, Mürted denilenlerin kıyafet ve renkleri, Yahudileri sarı yıldız bir renkle belirtmeleri, dikkati çekicidir.

San Benito: Ortaçağlarda nâdim olmuş, mürtedlere kilise tarafından sarılı, kırmızılı gömlek giydirildiğini görüyoruz, Keza Engizisyon'un yakılma cezasına çarptırılan kimselere alev ve şeytanlarla (temsîlen) süslü siyah bir gömlek giydirilirdi. Zamanımızda idam mahkûmlarına beyaz gömlek giydirilmektedir.

Mavi renk: İnsanı dinlendirici, yatıştırıcı sayılıyor, hayâl gücünü artırıyor, deniliyor.

Kırmızı: Üstün irade gücü ve bilincini, gerçekçiliğin sembolü olarak benimseniyor. Üstünlük ve hükmetmek, dikkati çekmek isteyen insanların kırmızıyı beğendiği ve insana güç ve enerji verdiğine inanıyorlar. Krallar ve ihtilâlciler tarafından benimsenmesi, yatak odalarının kırmızıya boyatma, aşk ihtirasını artırması gibi düşüncelerden geliyor.

Siyah; romantik, geceyi sevenler, sebatkârlar, kararlılar, sırlara, büyülere ve çeşitli esrarengizliklere inanan kişiler siyahı benimsiyorlar.

Sarı; Mevcudu, ortamı, daha geniş göstermek isteyenler, ruhî depresyonların bastırılmasında faydalı sanılan, yardımcı olan, tazelik ve sevinç verdiğine inanılan sarı rengin dünya gerçeklerinden kaçmağı kolaylaştırdığı, hayal âleminin ufuklarını açtığı hususuna inanılıyor.

Gri; Asalet, soyluluğa düşkünlük, ilgi çekmek isteğinde olanların bu rengi seçtikleri bu rengi seçenlerde ruhsal sıkıntı olduğu ileri sürülüyor.

Beyaz; Saflık, temizliğin, hassasiyetin ve yalnızlık hissinde olanların sevdiği öne sürülen bu renk, sakinleştirici, insanı uysallaştırıcı kabul ediliyor.

Kahverengi; Hayattan zevk alan, yaşamayı seven, bencil olan, çevre olaylarına tepki göstermeyenlerin benimsediği renk sayılıyor. Ayrıca yorgunluğa karşı, rahatlatıcı, dostluk ve sadakati de sembolize eden renk sayılıyor.

Bu suretle gizli olan ortaya çıkabilir.

"Kırmızı ve sarı gibi grapon renkler kişilerde neşeyi, sorumsuzluğu, seks istemini belirtir. Giysileriyle, möblesiyle bu rengi beğenenler, herhangi bir şeyin yokluğunu, güçsüzlüğünü gizlemek için bu rengi örtü olarak kullanabilirler."[2]

---

2 Günaydın, Renklerin Dili, makalesi, 8 Şubat 1979, Sf. 9.

Renklerin değerlendirilişi, toplumlara, semtlere, ailelere göre farklılıklar gösterir. Hele milletler arasında renkler değişik değer yargıları alırlar. Yeni Polanyalı Papa Carol Wojtyla, Vatikan meydanını dolduran halka, Vatikan'ın renklerini simgeleyen Sarı–beyaz renkli jipinin üstüne çıkarak yapmaktadır. Buddist rahipler Sarı, turuncu rengi, birçok dinlerde beyaz pelerin v.b. hatırlanabilir.

Ruhsal huzurla renkler arasındaki ılişki ayrıca dikkati çekiyor. Dünyamızda bilhassa gökyüzünü ve denizi mavi ve çok zaman yeryüzünü kaplayan yeşil rengin insan düşünce ve yaşayışında, ruh haletinde de etkisi olabileceği tabiîdir.

Bir Psikiyatrist renkleri insanlar arasındaki etkileşim aracı, insanın iç dünyasını hatta uluslararası bir dil olarak görüyorlar. İnsan ruhundaki sarsıntı ve saplantıların istek ve duyguların renklerle belirtildiğini söylüyorlar.

"Psikanaliz ekolün de, psikolojik bir araştırmaya 10 şekilde başlanacağını söyler. Dr. Kemal Keskinel "Rorshah testi" adı verilen bu deney'in "yalnız hastalarda değil, kendini sağlam olarak bilen kişilerde de uygulanır. Bu test sonucu kişinin renklerden nasıl etkilendiğini görerek ya da görmeden yaptığı benzetmelerle anlayabiliyoruz. .... bu test kişide bilinç altına itilmiş karamsarlığı, umutsuzluğu ve yapay görünümüyle dahi üstünü örtemediği korkusunu ortaya koyabilir."

B– DİNLER, TARİKATLAR VE DERNEKLERİN SEMBOLLERİ:

Hemen her dinin, her tarikatın veya bazı derneklerin sembolleri vardır. Bu sembollere renkler de dahildir. Avrupa'da ve ordularında çeşitli renklerde semboller (renk, ağaç, hayvanlar) bulunmaktadır. Protohitit ve Hititlerde ve daha önce türlü semboller (Güneşkursu, boğa, geyik) kullanılmıştır. Ayrıca kuşlar, kartal, şahin ve efsanevî kuşlar zümrüdüanka, Huma kuşu v.b. bunun birkaç örneğidir.

Yahudilikte başlıca sembol üçgen, altı köşeli (Magen david) yedili şamdan (Menora), akasya ağacı, üzüm, asma, Yehova'ya (Yahve yazısı), On emir levhası, Kutsal sandık veya Dolap, desti (Hanuka ile ilgili) vb. ilk sembollerdir.

Renklerden mavi onların sembolüdür. Dinlere ait sembol kitapları pek fazladır.

Hıristiyan kilisesinde papazlar günlere göre elbiselerin renklerini değiştirirler. Yas, neşe, sevinç v.b. Burada pek kısa olarak değineceğiz:

Haçın muhtelif şekilleri, kuzu (İsa), çoban (İsa,), Meryem'le üçleme ile ilgili türlü, semboller,[3] Adem ve Havva'ya ait yılan, elma ve incir yaprağı v.s., eşek, maymun ve böylece 350 kadar resimli sembolize, Meryem, ağaçlar, çiçekler, hayvanlar, kuşlar, böcekler, gezegenler, dünya ve gök v.b.[4] eseri dikkati çekicidir.

Keza daha tafsilâtlı olarak, Yahudiliğin kutsal kitabını kapsayan semboller, türlü haçlar, kılıç, yazılar, at şekilli boynuzlu hayvanlar, ,şamdan, mum, balıklar, kuşlar (güvercin, leylek dahil), yılanlar, altıköşeli yıldız, terazi, ay, at kafası, çapa, öküz kafası, insan şekilleri güneş, horoz, sütunlar, ejderha, kadehler, dağlar, çeşitli anahtarlar,[5] kuzular, koyunlar, develer, ağaçlar (çam başta), kuşlar, atlar, kanatlı atlar, kıratlar, eller (Sf. 77), kelimeler, folklor, dinler ve mitolojide, derneklerde, örgütlerde, ordularda, dairelerde, mesleklerde sık sık geçmektedir.

Güneşin dönüşünü temsilen ilâhî bir vecd anlamı vererek semâ (Mevlevîlerde) bir sembolü belirtir.

Kuş şekline girerek: Türk menkabelerinde (Ahmet Yesevî, Bektaşîlikte) kuş şekline girip uçmak, kuşlara binmek (kaz), Bektaşîlik'te v.b. toplumların folklorunda da görülmektedir.[6]

Keza kutsal ağaçlar[7], iki boynuzlu, serpuş[8], tarikatlarda "iki boynuz tutturulmuş keçe serpuş giymek" boyunlara kınalı öküz kemikleri, ucu kıvrık çevganlar ve çıngıraklar asılı, olması v.b. hep bir takım işaretlere, temsillere aittir[9]. Bunların deri, tüy ve demir parçaları ile bezenişi."[10]

Keza aslanlara binen, kamçı yerine yılanları kullanan, Türk velîleri,[11] kuşak kuşanmak, sarık sarmak, sakal ve bıyık bırakmak...

"Yülünmüş (traş edilmiş) sakallar, uzun bıyıklar" hep birer sembolü ve özel bir anlamı temsil etmektedir.[12]

---

3 Gibert Cope, Symbolism in the Bible and the Church, London 1959.

4 George Ferguson, Signs – Symbols in Christian Art, band. Oxford, New York, 1976.

5 Harold Bayley, The Last Language of Symbolism, New Jersey, 7. basım, 1974, Sf. 262 263 (Anahtarlar) v.b.

6 Prof. Dr. Fuad Köprülü, İslâm Sûfî Tarikatlerine Türk–Moğol Şamanlığının Tesiri, Çev. Yaşar Altan, Yıl: 1970, Cilt: XVIII, İlâhiyat Fak. Dergisi, Sf. 144–151.

7 Sf. 145.

8 Sf. 150.

9 Sf. 150.

10 Sf. 150, 151.

11 Sf. 152.

12 Sf. 150. 152.

12- AYNI TANRI'NIN TÜRK LEHÇELERİNDE DEĞİŞİK SÖYLENİŞLERİ

Bayat[1], Ülgen (Yaratıcı) de tanrı için sıfat olarak kullanılmıştır. Hatta Ugan da ileri sürülmüştür. Nasıl Hak Teâlâ, Yüce Tanrı ise, ve (Allah'ın güzel adları) gibi Kâdir, Kadîm v.b... anlamları birer Tanrı adı saymak yanlıştır. Hatta Altaylıların inançlarında Ugan adında bir tanrı mevcut değildir.

"Altay Türklerinin dinî sistemi"ni anlatmak isterken Gökalp, Karahan ve Ugan adlı Tanrı adları üzerinde duruyor.[2]

Burada Uğan, oğan üzerinde biraz daha duracağız:

Oğan: Divanü Lügatı it Türk'te yoktur. Kutadgu Bilik'te baş tarafta geçiyor. Türklerden bir kabile bu addadır.

Uğan: V (çatal) işaret. Uğ kökünden bir fiil kökü olup kudret anlamını ifade ediyor, Muktedir, kâdir demek Uğ kökünden geliyor. O zaman ki İslâm eserlerinde ancak Kutadgu Bilig'de bulunmaktadır. Diğerlerinde rastlanmıyor.

Uğ kelimesine, Analitik İndeks'de yardımcı fiil deniyor. Uğan Tanrı denilebilirse, bu muktedir, kâdir anlamındadır. Fakat metinlerde böyle de olsa yoktur. Uygurlardan kalan metinlerde de geçmiyor. Yalnız islâmî devirlerinde Kutadgu Bilig'te geçmesi dikkate şayandır.

Divan-ı Lügat-it-Türk'te "Bayat" geçiyor.

Altaylarda karahan ve Ugan yok.

A. İnan, "Karahan ve Ugan" adlı tanrı adlarını "Altay Türklerinin Dinî Sistemi"nden bahsederken Gökalp'in yanlışlarına işaret ediyor. Karahan değil, Kayrakan'ı olduğunu ve bunun ilâhîlerde "tanrının sıfa-

1 Afyon kasabası, Bayat ve Çorum kasabası, Bayat v.b. hatırlanabilir.

2 Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, 1925, (Altay-Yakut Türklerinin Etnografya ve Folklorundan bahsediyor).

tı" olarak geçtiğini söylüyor: "Altaylıların Tanrılar Panteonunda "Ugan" diye bir tanrı tesbit edilmiş değildir. Altay dini üzerinde verilen bilgiler Radloff'tan (fakat ikinci bir elden) alınmış olsa gerektir. Radloff'un Altay dini üzerine verdiği bilgiler onun klasik eseri olan "Sibirya'dan" adlı eserindedir. (Bk. Ahmet Temir çevirmesi, II. 8–64).

Bu eserde Karahan ve Ugan adlı tanrılar yoktur..." (A. İnan, E.T.D. Tarihi, Sf. 171).

Bu Karahan, Kayrakan olacaktır. İlâhîlerde Tanrının sıfatı olarak kullanılmaktadır.[3] Altaylıların dini hakkında Radloff'un bilgileri"Sibirya'dan" adlı eserde bulunmaktadır. Bu kaynakta ise Karahan ve Ugan adında tanrılardan bahis yoktur.[4]

Ziya Gökalp'in (İslâmiyet'ten Evvel Türk Dini) adındakı bahsi (Sf. 25, 95) artık yanlış bilgi olarak görülebilir. Onun Toyunizm dediği de, Budizm'dir. Nom dediği de, Budist ve Maniheistlerin din kitaplarına verdikleri bir ad olarak bilinmektedir.[5]

Nom teriminde "Yunanca" bir kelime olup, budist ve maniheistlerin din kitaplarına verdikleri bir ad olduğu üzerinde Prof. A. İnan bilhassa durmaktadır.[6]

Tanrıça adı takılan Umay, Ana Mıaygın, ve Akene (Ak Ana) hep koruyucu ruhlardan ibarettir. Bunlar, âdeta meleklerdir, iyi ruhlardır.

Kötü Ruhlar, meselâ Altaylarca, erlik, Yakutlarca Arsan Dolay gibi. Erlik, güçlük, kuvvetli manâsına da gelir. Esasen Akene (Ak ana) yaratılış efsânesinde geçer. Orada da gene bir ruhtur.

Nitekim, "Ölmüş olan iyi kamların ruhları da iyi ruhlar "Ak nemer" zümresine dahildir. "Kara nemeler" kötü ruhlar olup bunlar da ikinci ruhlar zümresini teşkil eder. İşte Altaylılar Erlik'i ve Yakutlar Arsan Dolayı'ı bu kötü ruhların başkanı Arsan Dolay'dır. Erlik veya yerlik'in Hint'ten geldiği ve bugüne kadar sonuç olacak bir incelemeye ulaşmış değildir. Yakutlar iyi ve temiz ruhlara "ayi", kötü ruhlara «abası" demektedirler. Ayi ruhlar, insanlara iyilik ve temizlik kaynağı olup onları bu bolluğa , mutluluğa yöneten birer koruyucu melek gibidir. Bu ruhlar boy boydur. Burada bir ilâhî dinin İslâmiyet'in tamamen hatırlanması gerekir. Melek, ruhlar, şeytan ve cin ve rolleri çok dikkatle bilinmeli ve karşılaştırılmalıdır.

3 A. İnan, Eski Türk Dinî Tarihi, İst. 1976, Sf. 171.

4 Radloff, Sibirya'dan, Çeviren: Prof. Ahmet Temir, II, sf. 8–64.

5 A. İnan, Eski Türk Dini Tarihi, İst. 1976 (Ziya Gökalp ve Yakut-Altay Folkloru ile Diniyatı), Sf. 171, 172.

6 Y.K., Sf. 172.

Burada Prof. Abdulkadir İnan'ın da Tanrılar, Tanrıçalar adını, iyi ruhlar ve kötü ruhların adlarını karıştırdığını görüyoruz. Öncekiler (Radloff, Gökalp v.b.) gibi oda bu konuda hataya, çelişmeye düşmüştür.

Tanrı ne demektir, Tanrıça ne demektir? İyi ruh, kötü ruh ne anlamdadır? Bunlar kesinlik içinde belirtilmeyi gerektirecek hususlardır.

Türklerde Yer–Su ruhları ve bunlara saygı ve inançta vardır. Nitekim A. İnan, İslâm dini veya bir ilâhî din benzerliği içinde tahlil ve değerlendirme, benzetme ve karşılaştırma yapsaydı isabetli olurdu. Eski Türkler, Gök Tanrı'ya inandıkları, "Tengri", gibi, Gök enginliğinde "Tengri"–ruh"ların varlığına yani, tanrının meleklerine de inanmışlardır.

Konuyu bu gerçeğe yatkın değerde değerlendirmek doğru ve isabetli sonuçlara götürebilir. Türklerde kutsal yer, su, dağ inançları vardır. Bu diğer ilâhî dinlerde de vardır.[7] Ağaçla[8], Ateşle[9] ilgili Taşla[10] tamamlayıcı halk inançları ve âdetleri de vardır.

A– GÖK MESELESİ:

Göğü, tanrı tanımak başka, Tanrının gökten ötelerden olduğunu, göğün üstünde olduğunu (Arş–ı Alâ'dan öte) olduğunu söylemek başkadır. (Hak Teâlâ: Yüce Tanrı) gibi.

Hiç tanrı gök demek olsaydı, eski Türkler göğü 7,9,14 gibi tabakalara bölerler miydi? Dokuz kat felek (gök) derler miydi? oralara çıkıştan bahsedebilirler miydi?

Tanrının muhtelif lehçelerde, değişik lehçelerde, değişik sıfatlar halinde (Esmaü'l–Hüsnâ: Allah'ın 99 güzel adı) söylenişi vardır. Bunların herbirini ayrı bir Tanrı olarak kabul edip bir tanrılar Panteonunu Türklere de yakıştırıvermek ilmî hatadır.

Altay din görevlisi, Tanrı kelimesini biliyor ve Tanara diyor. Bugünkü "Altay Şamanlığı" adı takılan inanç tamamen dejenere olmuştur. Türklerce Tanrı, 2300 yıldan beri, Hunlardan beri, değişik söyleyişler içinde de olsa bilinmektedir. (Dörfer).

Tengri, Tanara, Tenere v.b. gibi. Anlamı belli değildir. Sadece bunun gökle ilgili olduğunu diyenler çoktur. Diğer dinlerde ve ülkelerde Tanrı adını karşılayan ap ayrı kelimeler vardır. Bunların anlamı nedir? Bu kolayca açıklanabilir mi?

---

7 Hikmet Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları, Dağla İlgili İnançlar.
8 H. Tanyu, Türklerde Ağaçla İlgili İnançlar.
9 H.T.anyu, Türklerde Ateşle İlgili İnançlar.
10 H. Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnançlar.

Gök Tanrı şeklinde onu gök kelimesiyle birleştirilmesi bile Tanrı'nın gökten ayrı olduğunun bir belgesi olarak düşünülebilir. Aksi halde aynı anlamda iki kelimenin Gök Gök veya Tanrı Tanrı gibi tekrarlanmış olmasını kabul etmek gerekirdi. En eski metinlerde bile Gök ve Yer, Gök Tanrı, Tanrı ayrı birer kelime olarak metinlerde geçmektedir.

Yıldız, yıl, yel kelimesinin etimolojisi de çok dikkat çekıcidir.

Yel; nefes, ruh , şeytânî ve iyi ruhlara da ruh anlamına kullanılmaktadır.

Keza Tin; nefes, ruh anlamında geçmektedir.

Daha önce de belirttiğimız gibi, 1) Din, 2) Mitoloji– Esatir–efsâne, 3) Dinî masallar, 4) Büyü ve sihirle ilgili halk inançları, 5) Destanlar, ve nihayet Hakanlık merkezindeki dinî esaslar ve inançlarla, kültürce somutlaşmaya ve aracılığa yönelik halk inançlarını birbirinden dikkatle ve ilmî bir yöntemle ayırmak gerekiyor.

Tanrı'nın sıfatı olarak Karahan itibârî olarak şaman adı takılanların dualarında geçiyor. Destanlarda Ak Han'da vardır. Bu büyük Hükümdar ünvanıdır. Karahan, Tanrı hakkında kesin olarak kullanılmış değildir.

B– ÇALAP

Yabancı ve İbranî bir kelime olduğu ileri sürülmektedir. Bunun münakaşası çok oldu. Bazı Doğu Türklerinde birkaç metinde geçiyor. Ana dolu'da da kullanılmıştır. Arap–İslâm tesiri olduğu ve kelimenin Türkçe olmadığı ıleri sürülmekle beraber, Osmanlılar döneminde de kullanılmıştır. Çelebi, okumuş, aydın adam demek olur, Çelebi'nin Çelep, Çalap, Salip (Haç) la ilgili olduğunu Prof. Abdülkadir İnan ısrarla söylemiş ve Surıye hıristiyanlarından gelmiş olabilir, demiştir. Bu iddia tartışmağı gerektirir.

Yunus Emre de Çalap kelimesini kullanmıştır. Keza Dede Korkut v.b. da da (Çalabım) kullanılmıştır.

C– ÜLGEN

Bugünkü Altay ve Yeniseylerin kelimesi olarak, Kazak, Kırgız, Başkurtlar da benimsenmiştir. Büyük anlamına geliyor. Bu şimdi de sıfat olarak –Tanrının sıfatı– olarak, büyük, yüce, ulu anlamına kullanılıyor.

Eski Kur'ân tercümelerinde "Tanrı" diye geçtiği bilinen bir gerçektir. Unutulmaması gerekir ki, Eski Araplar müşrik devirde (Câhiliye döneminde) Allah kelimesini kullanıyorlardı. Fakat onun yanında bir sıra putlar, ilâhlar katmışlar ve onlara tapınmışlar, onlara kurban sunmuşlardır.

Prof. Bahaeddin Ögel ise şöyle demektedir: "Türklerin' Yaratıcı Tanrısı' Ülgen".[11]

"Bilhassa Altay Türklerinin Yaratıcı Tanrı'sı "Bay–Ülgen"in, diğer Türk lehçelerinde adının görülmemesine rağmen, diğer Türklerin de eski ve müşterek Tanrı tipini temsil ettiği söylenebilir. Adının başında bulunan "Bay," beylik gösteren bir ünvandır. Asıl adı ise "Ülgen". dir." (Sf. 426). Prof. Dr. Saadet Çağatay, Kazakça Metinler, kitabı sözlüğünde Ülken, Ülkön'ün büyük anlamına geldiğini belirtiyor.[12]

Bir takım efsaneler de geçiyor, deniliryor. Bunlardan da "Büyük Tanrının tam kendisi olmadığını açık olarak görüyoruz. Nasıl Sibirya'nın kuzeyinde oturan Yakutların *bir* Ak–Yaratıcı'sı ve bir de bunların yardımcıları vardıysa, Ülgen'de yardımcı ve ikinci derecede bir yaratıcı olarak görülüyordu." (Sf. 427) diyor. Bu bilgilerde efsanelerden alınmıştır.

"Eski Göktürklerin Tek Tanrılı, monoteist dinlerini önümüzde bir örnek olarak" (Sf. 427) tutmağa ve diğer efsaneleri açıklamağa çalışmalıyız.

A. İnan, "Altay Ycnisey Şamanlığında eski unsurlar"dan bahsederken Taassup olmadığını söylüyor ve A. İnan, bu hususta şunları ilâve ediyor.[13]

"Zerdüşt'ün "Hürmüz Tâ"sı (Kurbustan Tengere), Budizmin "Maitreya"sı (Maytarı Tengere). Altaylının panteonuna Şaman tanrıları sıfatiyle yerleşmişlerdir." (Sf. 456). Burada (Tanrılar) şeklinde kullanılışını önceki sayfalarda eleştirmiştik.

Her soyun ve "Babam Tatay Tanrı" (Sf. 457) Özel Tanrı olup, "Mundusul Tölesler dolu, yağmur, yıldırım ve şimşek Tanrısı olan Totoy–Bayana"ya hitabediliyor. (S.f. 456, 457), veya "Atam Totay Bayana"dır. Buna kurban keserler, Rivayetler toplanıyor. (Radloff, Aus Sibirien, II, v.b....)

Manikeist ve Budist metinlerde Tengri kelimesi haşmetli, kudretli anlamına geçiyor.[14]

Dikkate şayân olan husus bu dinlerde bile Tengri adının yer almış olmasıdır.

---

11 Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara 1971, C.I.

12 Prof. Dr. Şaadet Çağatay, Kazakça Metinler, Ankara 1961, Sf. 187.

13 Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, Türk Tarih Kurumu, Sf. 456, 457.

14 Prof. Dr. Saadet Çağatay.

13- TENGRİ VEYA TANRI ACABA BİR PEYGAMBER VASITASİYLE Mİ BİLDİRİLMİŞTİR?

1- Bunun tesbiti bugünkü elde bulunan kaynaklara göre mümkün değildir. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'de her ümmete peygamber gönderildiği bildirilmiştir.[1]

Diğer âyetlerde peygamber gönderilmeyen kavimlerin sorumlu tutulmayacakları buyrulmuştur.[2]

Kur'ân-ı Kerîm'de bazı önceki peygamberlerin adları Hz. Muhammed aracılığıyla bildirilmiştir. Fakat hepsinin adı sayılmamıştır.[3]

Kur'ân'da: "Biz her peygamberi hitabettiği kavmin lisâniyle gönderdik" deniliyor.[4]

Her kavmin Allah tarafından uyarıldığı, ona uyarıda bulunulduğu, peygamber yollandığı açıktır. Son Peygamber olarak Hz. Muhammed'in vahiy suretiyle aldığı buyruğun bildirilişiyle, tamamen din olarak bu esaslara uyulması zaruridir. Zira önce bir kavme peygamber gönderilse bile, Hz. Muhammed'in son peygamber olarak benimsenmesi ve bildirdiği Dine uyulması zaruridir.

KUR'ÂN'DA TANRI ADI OLMAMASI MESELESİ:

2- Bunu Tanrı adı aleyhine bir belge olarak saymak doğru değildir. Zira Esma-ül-Hüsnâ'da bu anlamda adlar vardır. Yaratan, Kâdir, Cebbâr, v.b. gibi.

Kaldı ki, Kur'ân'da Rum'dan Rûm sûresinde ve Yahudilerden, Benî İsrail'den birçok âyetlerde bahsedildiği gibi Ebu Leheb'den de aleyhte olarak bahsedilmektedir.

---

1 Yûnus, 10/47.

2 el-İsrâ, 17/15.

3 en-Nîsâ, 4/164. el-Mü'min, 40/78.

4 İbrahim, 14/4. H. Karaman, Soru-Cevap-Tartışma, Nesil, C. I, sa. 3, 1 Aralık 1976, Sf. 31-32.

Bazı bilginler İsmail Hâmi Dânişmend ve Ahmet Ateş, Kur'ân veya Arapçaya girmiş Türkçe kelimelerden bahsetmektedir. Bir dilin doğuşu, oluşu, gelişmesi, yayılması ve etkilenmesi v.b. düşünülecek olursa bunu yadırgamak bilmeyiz doğru olabilir mi?

Prof. Ahmet Ateş, Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler (X. yüzyıla Kadar), adlı makalesinde: "... birçok Arap dilcileri, Kur'an'da bulunan yabancı asıllı kelimeleri incelerken bir de Türkçe kelime tesbit etmişler ve Kur'an, 38. (Sâd Sûresi), 56 da ve LXXVIII. (Nebe Sûresı) 25 de geçen gasak veya gassak kelimesinin Türkçe olduğunu iddia etmişlerdir. Cehennemliklerin içecekleri su olarak, "Kötü koku, dondurucu soğuk" "bu nitelikte olan su" anlamına geldiği ileri sürülmüştür.[5]

Kur'an'da Lât, Uzza ve Menat putlarının adı geçiyor: (Necm sûresi, 19, 20); "19- Gördünüz mü o Lât ve Uzzâ'yı?
20- Ve Üçüncü (leri olan) öteki (put) Menat'ı"

Yahudilerden, Rumlardan v.b. bahis olduğunu söylemiştik.

Nimet Cennetlerinden bahsedilirken "Çoğu öncekilerden" deniliyor: Vâkıa Sûresi (56. Sû.), Â. 13.

KONUYU TAMAMLAYAN ÂYETLER-HADİSLER:

3- "Bugün size, dininizi olgunlaştırdım, size nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı beğendim..." (Maide Sûresi, Âyet: 3).[6]

"Hadîs: (Ahmed İbn Hanbel, Müsned, IV. 335) de Türkler övülmekte ve : "İstanbul elbette fetholunacaktır, onu fetheden kumandan ne güzel kumandan ve onu fetheden asker ne güzel askerdir." denilmektedir.

Tek Ümmet: "Allah isteseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat size verdiklerinden sizi sınamak istedi. Öyleyse hayır işlerine koşun, hepinizin dönüşü Allah'adır. O size ayrılığa düştüğünüz şeylerin hakikatini haber verecektir". (Maide Sûresi, Âyet 48)

Tek Ümmet:"İnsanlar bir tek ümmet idi. Allah, peygamberleri müjdeciler ve uyarıcılar olarak gönderdi; anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hükmetsin diye o peygamberlerle beraber gerçekleri içinde taşıyan kitab indirdi. Oysa kendilerine kitab verilmiş olanlar, kendilerine açık delliler geldikten sonra, sırf aralarındaki kıskançlıktan

5 Ahmet Ateş , Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler (X. Yüzyıla kadar), Reşîd Rahmetî Arat İçin, Ankara 1966, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sf. 26-31 ve 27.

6 Âyet "Maide Su. 5, Âyet: 48."

ötürü o (Kitab hakkı)nda anlaşmazlığa düştü (ler). Bunun üzerine Allah, kendi izniyle inananları, onların üzerinde ihtilâf ettikleri gerçeğe iletti. Allah, dilediğini doğru yola iletir." (Bakara Sûresi (2), Â. 213.)

"En güzel isimler -Allah'ındır. O halde O'na onlarla (o güzel isimlerle) duâ edin ve O'nun isimleri hakkında eğriliğe sapanları bırakın; onlar yaptıklarının cezasını çekeceklerdir." (Arâf S. 7/180. Hıristiyanlara, Yahudilere, Tanrı'nın oğlu, Râb, İsa v.b. diyenler hakkındadır).

Her Ümmetin Peygamberi:

"Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri onlara gel-(ip de bunlara onu yalanlay) ınca aralarında adâletle hükmolunur, hiç zulmedilmezler." (Yûnus (10. S.), Â. 47).

"... birçok peygamberleri kavimlerine gönderdik..." (Yûnus 10/74.)

"Sen, ancak bir uyarıcısın, her kavmin bir yol göstericisi vardır". (Râ'd Su. (13. S.), Â. 7).

"Andolsun, biz senden önce de elçiler gönderdik, onlarada eşler ve çocuklar verdik..." (Râ'd Sû. (13.S.), Â. 38.)

Kendi diliyle:

"Biz, her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (emredildikleri şeyleri) açıklasın. (Peygamberin açıklamasından) sonra Allah dillediğini saptırır, dilediğini yola iletir. O azizdir, hikmet sahibidir." (İbrahim S. (14. Sû.), â. 4.)

Her millet için peygamber: "Andolsun biz, her millet için de: "Allah'a kulluk edin, şeytan a (tapmak) tan kaçının" diye bir elçi gönderdik. Onlardan kimine Allah hidâyet etti, kimine sapıklık hak oldu. İşte yeryüzünde gezin de bakın, yalanlayanların sonu nasıl olmuş!.."

(Nahl S. (16. S.), Â. 36).

Her millete peygamber, Türkler önceden müslümanmıydı?: "Allah'a andolsun ki senden önceki milletlere de (peygamberler) gönderdik; şeytan, onlara yaptıkları işleri süsledi, O, bugün de onların dostudur." (Nahl (16. S.), Â. 63).

Keza İsrâ Sûresi 15. âyet "Biz , elçi göndermedikçe azap edecek değiliz." buyurmaktadır.

Tek Ümmet: "Allah dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat (O) dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir. Ve siz mutlaka yaptığınız şeylerden sorulacaksınız." (Nahl, (16), Â. 93).

Her millete uyarıcı: "Biz seni gerçek ile birlikte müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Her millet içinde mutlaka bir uyarıcı (Peygamber) (gelip) geçmiştir." (Fâtır Sû. (35. Sû.), Â. 24.)

Müslüman Adı:

Müslümanların adı Hz. İbrahim zamanında verilmiş.

Bu duruma göre Türkler bir Tanrı'ya ve ahlâka, ruhun ölmezliğine, âhirete, kadere v.b. inandıklarından Müslümandı diyebiliriz.

"Allah uğrunda, O'na yaraşır şekilde cihâd edin. O, sizi seçti ve dinde size bir güçlük yüklemedi. (Sizin dininizi de) babanız İbrahim'in dini (gibi geniş kapsamlı, yaptı, daraltmadı). O (Allah), bu (Kur'an) dan önce (ki Kitablarda)'da, bu (Kur'ân)da da size "Müslümanlar" adını verdi ki peygamber size şâhid olsun, siz de insanlara şâhid olasınız. Haydi namazı kılın, zekâtı verin ve Allah'a sarılın; sâhibiniz O'dur. Ne güzel sâhip ve ne güzel yardımcıdır (O)!" (Hacc 22/78). Türkler ta o zamandan bunlara inanmışlar, kaninatın yaratıcısı ve yöneticisi Tanrıya uymuşlardır. Onlara Şâman veya şamanist demek doğru değildir.

Allah - Tanrı: "Allah ki, O'ndan başka Tanrı yoktur. En güzel isimler O'nundur". (Tâhâ (20. S.), Â. 8).

Rahman Adı: Furkan S. (25. S.), Â. 60 ve "Rahman'ın kulları ki, Â. 63).

Rahman «19–Tanrı güzel olmayan bir ad mıdır? Üstlerinde kanatlarını açıp yumarak uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları (havada) Rahman'dan başkası tutmuyor. Doğrusu, O, her şeyi görmektedir.

20–Yâhud Rahman'dan başka size yardım (edip O'nun azâbından kurtul) acak askeriniz? Kâfirler derin bir gaflet ve aldanma içindedirler." (Mülk S. Çevirmesi (67. S.), Â. 19 ve 20).

Kıyâmet kopma ve Mahşer: "O gün ruh ve melekler, sıra sıra dururlar. Rahmân'ın izin verdiğinden başka kimse konuşamaz. Doğruyu söyler". (Nebe S. 78. S., Â. 38 meali). Görülüyorki burada Allah'tan hep Rahman diye bahsediliyor.

Kur'ân, bütün Kâinata öğüttür: O, bütün âlemlere öğüttür". (Tekvîr S. (81. S.), Â. 27. meâli)

TANRI VE ALLAH ADLARI:

Allah'ın güzel adları Allah veya Rahman: "De ki: "İster Allah diye çağırın, ister Rahmân diye çağırın. Hangisiyle çağırsanız nihayet en güzel isimler O'nundur. Namazında pek bağırma, pek de (sesini) gizleme, bu ikisinin arasında bir yol tut." (İsrâ Sû. (17. S.), Â. 110).
"Eğer Rahmân'ın..." (Dühân S. Â. 81).

"Puta tapanlar, Hz. Peygamber (S.A.V.)'in "Yâ Allah, Yâ Rahmân". diye duâ ettiğini duyunca dediler ki: "Muhammed bizim iki Tanrıya tapmamızı yasaklıyor. Oysa kendisi de başka Tanrılara duâ ediyor!" Bunun üzerine yukarıdaki âyet iniyor. Allah'ın birçok güzel isimleri ve sıfatları bulunduğunu, bunların söylenmesiyle yine Allah'a duâ edilmiş olacağını bildiriyor." (Kur'ân-ı Kerîm Meâli, Çev. S. Ateş. Sf. 261–262, 1975 bsk.).

Kezâ "Rahmân'ın kulları olan melekler" vb. (Zuhruf S. Â. 190).

GÖK KATLARI:

Türkler için şayet gök Tanrı olsaydı, hiç onu sonuçta 7 kat, 9 kat veya 14 kat gök olduğu söylenir miydi? Gök, Tanrı olsaydı böyle tabakalara ayrılır mıydı? Şu tahlil bile Gök'le Tanrı'nın ayrı şeyler olduğunu gösterir.

Tanrı, Arapların Câhiliye dönemindeki ilâh dengi put değildir. Zirâ İlâh, put, yaratmaz, yönetmez, yaşatmaz, öldürmez, cansız bir takım putlardan ibarettir.

Halbukı (yazıtları v.b.) gösterdiğimiz gibi Tanrı cansız ilâh veya putlar dan tamamen farklı yaratan (Kur'ân, birçok âyet), yöneten (Kezâ Kur'ân, birçok âyet) insan üstü yüce bir varlıktır. (Şuara S. Â. 81), ve (Rûm S., Â. 40). En güzel ad olmasıdır. Esas gözel ad olmasıdır.

Dillerin Değişik Olması Allah'ın Âyetidir. Rum Sûresi (30. S.) Âyet 22 "O'nun âyetlerinden biri de göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda, bilenler için ibretler vardır".

DİN KARDEŞLİĞİNİN ANLAMI İYİ KAVRANMALIDIR

Bir müslüman kadın, kız, onun kardeşi olursa evlenme câiz olurmu? Buradaki kardeşlik başkadır. Evlât gibi sevilen birisi karısından

boşandığında, o adam o kadınla evlenir, zira o kendi oğlu olmayıp (din kardeşidir), Bu kardeşlik mirasla da ilgili olmadığına göre, bunu iyi düşünmek gerekir. Üstelik nâmahremlik, nikâh düşme halinde (din kardeşliği) nasıl tahlil edilir. Örtünme olmayacak mı?.

"Şüphesiz Allah daima üstündür, çok bağışlayandır." (Fâtır 3 /28).

"Yoksa daima üstün olan..." (Sâd (38. S.), Â. 9.).

"Allah en güzeldir diyor mu?

En güzel sıfat? Ad olamaz mı? Muhakkak 99 adet mi olacak!.."

Hz. İbrahim ve kavmi çok önemli, Saffât Sû. Â. 83, 84, 85, 86, 87"

Mü'minler kardeştir:

"Muhakkak mü'minler kardeştirler. Kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki size rahmet edilsin..." (Hucurât (49. S.) Â. 11

Aynı sûrede; 13. Âyet: "Ey insanlar biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız (Allah'ın buyrukları dışına çıkmaktan) en çok korunanınızdır. Allah bilendir, haber alandır". (Hucurât S. (49. S.), Â. 13).

Araplara daha önce Peygamber gelmemiş, kitap gönderilmemiş mi?

Hz. İbrahim ve İsmail'in durumu: Sebe Sû. (34. S.), Â. 44) Sf. 397. (S. Ateş Çevirisi).

Her Peygamber kendi kavminin dilinden: Fussilet Sû. (41. S.), Â. 44. Arapların anlaması için Arapça,

Şûra S. (42. S.), Â. 7; Mekke ve çevresinde bulunanlar Arapçaya uyarlar".

Tek millet yapmıyor:

"Allah dileseydi, onları bir tek millet yapardı. Fakat (hikmeti uyarınca) dilediğini rahmetine sokuyor. Zâlimlere gelince onların ne velîsi, ne de yardımcısı yoktur". (Şurâ S. (42. S.), Âyet: 8).

Allah'ın adları meselesi:

"Bismillahirrahmanirahim," (Rahman ve Rahim Allah'ın adiyle) derken "Rahman" ve "Rahim" adları geçiyor.

Bismillah. v.b. Anlamını. hatırlamalıyız.

"Tanrı yaşatır, öldürür..." Duhân S. (44. S.), Â. 8). Bunu Türkler de de tamamen görmekteyiz.

Dile kolaylaştırmak: "Biz O (Kur'an)nı senin diline kolaylaştırdık ki düşünüp öğüt alsınlar". (Duhân S. (44. S.), Â. 58) Bundan Araplar için bilhassa alınacak ibretler çoktur.

Tanrı tektir, yaratan, yönetendir, özel, kendine özgüdür. Diğer tapılanlar, ilâhlar, O'na benzetilemez.

Tanrı da Tektir. Vâcibu'l-Vücut bir anlamdadır ve Esma-ül Hüsna' nın anlamına uyan anlamlar benimsemektedir.

"Her Ümmetin bir peygamberi vardır" diyen. Âyeti unutmamalıyız.

Hadis'de dikkati çekmektedir:

"Şefkat ve merhamet sahibi olanlar, Allah'ın rahmetine nail olurlar. Arzdakilere merhamet ediniz ki semâdakiler de size rahmet etsinler. Bir serçeyi boğazlarken bile merhamet gösterenlere, Allah kıyamet gününde rahmet eder. Acımayan esirgenmez, affetmeyen bağışlanmaz".

Hz. Muhammed böylece Semadakiler sözünden neyi kastetmektedir üzerinde dikkatle düşünmeyi gerektirir.

"Allah üstün Hikmet sahibi (Fâtır Sûresi (35. S.), Âyet: 2)"

"O, üstündür, hikmet sahibidir". Sözlerini asla unutmamak gerekir.

14- TANRI KELİMESİNİN GÜNÜMÜZDE KULLANILMASI ÜZERİNDE DÜŞÜNCELER

En eski Türklerde Tengri veya sonra Tanrı kelimesi XII. yüzyıl tarihçilerinden Süryani Mihail bile: "Türkler daima tek Tanrı'ya ve göklerin ona ait olduğuna inanıyor ve Arapların da aynı Allah'a inanmaları onların dinini kabule sebeb oluyordu". demek insafını göstermiştir.[1]

Doç.Dr. Hakkı Dursun Yıldız: "Türklerin Müslüman olduktan sonra Allah adı kadar Tanrı adını kullanmaları da şüphesiz ona atfettikleri ilâhî sıfatların islamiyet'in esas inancına yakın olması ile ilgılidir. Buğün de Allah ve Tanrı kelimeleri aynı mefhumu ifade etmek için kullanılmaktadır." diyor[2]

Halife zamanında, Tanrı denildiği anlarda hiçbir yadırgama ve tartışma doğmadığı halde günümüzde, Tanrı kelimesinin Allah anlamında kullanılmasına karşı ağır, sert saldırılar olmaktadır:

"Tanrı, Allah demek değildir. Tanrı eski putların adıdır. Allah ise İslâm'ın getirdiği bir isimdir. "Allah" kelimesi İslâm'ın haber verip tavsîf ettiği "'Allah" ın özel adı olup hiçbir put için kullanılmamıştır. Halbuki birçok put'a "Tanrı" denilmektedir. Dolayısıyle "Tanrı", "Allah" anlamını ifade edemez.

Müslümanlar "Tanrı" kelimesini kullanmamalıdırlar. Aslında Allah adı Kur'ân'dan çok önceleri vardı. Kur'ân'la belirtilmiş değildi. Müşrikler de Allah adını kullanıyorlardı. Bunlara karşı bir zamanlar müftülük yapmış olan Zekeriya Beyaz etraflı olarak konuyu tahlil etmiş ve cevap landırmıştır. Biz bunu onun (İslâm'a Göre Milliyetçilik) adlı eserinden aynen alacağız:[3]

1 Doç. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Türkler ve İslâmiyet, Orta Doğu, 22 Ekim 1974.
– Hikmet Tanyu, Türklerin Dinî Tarihçesi, İst. 1978 de geniş, ayrıntılı bilgi sunulmuştur.
2 Doç. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Türkler ve İslâmiyet, A.G.E.
3 Zekeriya Beyaz, İslâm'a Göre Milliyetçilik, 3. basımı yapılmıştır.

"Hemen ifade edelim ki, ilk bakışta doğru ve akla uygun gibi görünen bu ifadeler, gerçekte hiç de öyle değildir. İlmî ve İslamî bir hüküm olmaktan çok uzaktır. Bunu kısa bir inceleme ile ortaya koymak mümkündür. Şöyleki:

1- Herşeyden önce bilinmelidir ki, Türkler sadece müslüman olalıdan bu yana, bin seneden beri "Tanrı" kelimesini "Allah" manâsına kullanagelmişlerdir. Yüzlerce seneden beri Türkçe yazılan tefsirlerde çeşitli dinî eserlerde, mevlitlerde Yunus Emre ve benzeri büyük Türk şâirlerinin şiirlerinde hep "Tanrı" kelimesi "Allah" anlamına hem de sık sık zikredilmiş bulunmaktadır. Buna karşılık, şeyhülislâmlardan, büyük din alimlerinden hiç te itiraz eden, "hayır, Tanrı, "Allah" demek değildir, "Tanrı", "put" demektir" diyen olmamış, bu yolda hüküm ve fetvâ veren bulunmamıştır. Tersine akaid kitaplarında Allah'a Türklerin "Tanrı", Acemlerin "Hüda" demelerinde hiç bir sakınca olmadığına büyük imamlar ve büyük din âlimleri arasında ittifak bulunduğu açıklanmış bulunmaktadır.[4]

Binaenaleyh "Tanrı" kelimesine karşı yapılan itirazların yersiz ve gerçek dışı olduğunu ortaya koymaya bu bile yeterli olsa gerektir. Öyle ya, yüzlerce seneden beri Müslüman Türkler Allah'a put mu diyorlar dı? Bunu bilen hiç mi yoktu? O büyük şeyhülislâmlar, o büyük din âlimleri bu kadar cahil'mi idiler? Kaldı ki büğün, "Tanrı" ya itiraz edenler hiç bir ilmî yetki ve ehliyeti olmayan, islâmı ilimlerden nasibi bulunmayan sorumsuz kimselerdir.

2- "Tanrı" ya karşı itirazlar çok yenidir. Kanaatımıza göre bu itirazın iki sebebi vardır. Birisi; Türkçe okutulan Ezân'a karşı gösterilen tepki ile birlikte Türkçe Ezân'ın içinde yer alan "Tanrı" kelımesine karşı da vatandaşlarda bir soğukluk ve şüphenin uyanmasıdır. Tabiî bu anlayış ve davranış yersiz ve mantıksız idi. Çünkü, Türkçe Ezân'a karşı çıkmak, O Ezan 'ın içindeki kelimelerin asıllarına, manâlarına karşı çıkmak sayılmazdı. Buna göre Türkçe Ezân'ın içinde geçen "Namaz"a da (kelimeye) karşı çıkılması gerekirdi.

Diğer sebep ise, bazı kimselerin Türk ile, Türklük ve Türkçe ile ilgili ne varsa hepsine karşı çıkmayı bir fazilet ve marifet sanmalarıdır. Yani bazı kimseler "Tanrı" kelimesi Türkçe olduğu için, Türkçe ile ilgili bulunduğu için karşı çıkmaktadırlar. Son zamanlarda «Tanrı"ya karşı yapılan itirazların genellikle bu duygunun bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Zira "Tanrı'ya karşı itirazlar Türk Milliyetçiliğine karşı olan çevreler arasında yaygın bulunmaktadır. Bunlar Türk Milliyetçiliğine düşman olaçağım diye "Tanrı"ya düşman olmaktadırlar.

4. Bkz. Kiiabu'l-Levami'u'l-Beyyinat, s. 21, Mısır 1323. (Bu eser Hicrî 606 de ölen Hatîbü'r-Râzî tarafından yazılmıştır.) ve bkz. Adûdiye şerhi Celâl, s. 84

HÜKÜM KASDA GÖREDİR:

3– İslâm Hukuku Mecelle'nin ikinci maddesi şöyle başlar: "Bir işden maksad ne ise, hüküm ona göredir." Bu madde Kur'ân-ı Kerîm'den sonra dinin en büyük kitabı olan Buharî-i Şerif'in ilk hadis-i şerifi olan "Ameller ancak niyetlere göredir "hükmünün bir ifadesi olmaktan başka bir şey değildir. Bütün işlerde ve sözlerde bu böyledir. Bir söz ile ne kasd edilmiş ise, hangi manâ murad edilmiş ise hüküm ona göredir. Bu örfde de böyledir.

Dolayısıyle "Tanrı", "Hüda", "İlah," "Rabb"... ve benzeri kelimeler ile de ne kasd edilir ise, hüküm ona göredir. Kur'ân-ı Kerîm'in tavsîf ettiği "Âlemleri yaratan" kasd edilir ise, bu kelimeler o manâyı ifâde eder; yok bu kelimeler ile bir put kasd edilirse, bu defa hüküm ona göredir. "Tanrı", doğrudan "put" manâsına değil, mutlak "ilâh" manâsınadır. "Mabud" yani kendisine ibâdet edilen manâsınadır. Bu ilâh ve "mabûd" ile kim kasd edilmiş ise hüküm ona göredir. Müslüman Türkler "Tanrı" kelimesi ile Âlemleri yaratan Kur'ân-ı Kerîm'in tavsîf ettiği "Allah" manâsında, kullanmaktadır. "Tanrı" kelimesi ile bizzat "Allah"ı kasd etmektedir. Dolayısıyle de hüküm ona göredir.

"İlâh" kelimesi de öyledir. Müşrik Arablar putlarına "İlâh" derlerdi. Kur'ân-ı Kerim, "İlâh"ın bir olduğunu, onun da "Allah" olduğunu ilân etti. Tevhid kelimesi budur. "Lailahe illallah", yani Allah'dan başka ilâh yoktur." Allah ilâhdır. Ve Allah'dan başka ilah yoktur. Hani müşrikler putlarına "ilâh" diyorlardı. Bu defa "Allah"a "ilâh" denilmektedir. "Tanrı" kelimesi de böyle, eskiden bazı putlara "Tanrı" denilmiş olması mümkündür.* Buğün Allah'a "Tanrı" denilmesine bu zarar vermez. Çünkü Tanrı kelimesi ile bu defa Kur'ân-ı Kerim'in tavsif ettiği Allah'ı kasd etmekteyiz. "İlâh" ve "Rabb" kelimeleri de öyle. Allah ilâhdır, Rabb'dır" derken, "Allah'dan başka ilâh yoktur" derken putları değil Kur'ân-ı Kerîm'in tavsif ettiği Allah'ı kasd etmekteyiz. "Tanrı" "İlâh" manâsına olduğu içindir ki ve onunla da Kur'ân-ı Kerîm'in kasd ettiği "Allah" murad edildiği içindir ki, ileridenberi olduğu gibi son zamanlarda yapılan Türkçe tefsîrlerde "Allah'dan başka ilâh yoktur" cümlesinin yerine genellikle "Allah'dan başka tanrı yoktur" diye terceme etmişlerdir. Bilhassa Hasan Basri Çantay merhum ile Elmalılı Hamdi Yazır Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "Lâilâhe illallah" cümlelerini hep "Allah'dan başka Tanrı yoktur" diye tercüme etmişlerdir. Yani bir tane Tanrı vardır, O da Allah'dır, Allah, Tanrı'dır.

*) Bu bile sabit olmamıştır. Doğru sayılamaz.

4- İslâm akaidinde İlâhî isimler tevkifi midir, kıyasî midir? şeklinde yapılan tartışmaların amacı "Allah'a lâyık olmadığı noksan bir sıfatı, bir ismi vermekten sakındırmak içindir. Yoksa Allah'ın isim ve sıfatlarının başka dillere tercüme edilmesini önlemek için değildir. Daha açık bir ifâde ile Allah'ın isimleri mevkûftur, kıyasî değildir. Yani Allah'a yeni bir sıfat ve isim uydurmak, Kur'ân-ı Kerîm dekilerin dışında bir başka yeni isim ve sıfat uydurmak câiz değildir. Ama Kur'ân'da zikredilen isim ve sıfatların tercümesini yapmak câizdir.

"Hâlık" isminin türkçesi "Yaratan", "Mabûd" isminin türkçesi "tapınılan" ve "kâdir" isminin türkçesi "Gücü yeten" olduğu gibi "İlâh" isminin de türkçesi "Tanrı"dır. Binâenaleyh, biz "Tanrı" demekle yeni bir isim uydurmuyoruz. "İlâh"ı Türkçeye tercüme ediyoruz. "İlâh" isminin Türkçe karşılığı olan "Tanrı"yı söylüyoruz ki, normaldir.

Âraf sûresinin 180. âyet-i kerîmesi Allah'ın isimlerini bozarak putlarına isim yapan müşrikler ile ilgilidir. Bizim konumuzla ilgili değildir. Müşrikler "Allah" isminden "Lât", "Azîz" isminden "Uzzâ", "Mennân" isminden "Menât" diye bir takım isimler uyduruyorlar ve bunları putlarına veriyorlardı. Yukarıdaki âyet-i kerîme bunları dikkate alarak: "En güzel isimler Allah'ındır. O'nu onlarla çağırın ve Allah'ın isminde bozukluk ve sapıklık yapanları bırakın" buyurmuştur. Bunun konumuzla ilgisi yoktur, çünkü "Tanrı" hiç bir ismin bozuntusu değil, "İlâh" isminin Türkçe tercemesidir. Sonra biz "Tanrı" demekle "Allah"ın hiçbir ismini bozmuyoruz.

5- "Allah" kelimesini İslâm getirmiştir. Kâinatı Yaradanın özel ismidir. Hiç bir put'a da "Allah" denilmemiştir". ifadeleri üzerinde de biraz durmak gerekmektedir. Bir defa, İslâm'dan önce de müşrik Araplar "Allah" kelimesini biliyorlardı. Kâbe'nin üstüne asılan muallakat-ı Seb'a şiirlerinde "Allah" kelimesi sık sık geçmektedir. Eski müşrik Arab şâirlerinin şiirlerinde "Allah" kelimesine rastlamak her zaman mümkündür. Hem de İslâm'ın tavsîf ettiği manâda olmamak üzere. İslâm'dan önce yaşayıp ölen Peygamberimiz (S)'in babasının ismi de "Abdullah" yani "Allah'ın kulu" idi. Demek ki, İslâm'dan önce Câhiliye Arabları da "Allah" kelimesini biliyor ve İslâm'ın tavsîf ettiği manânın dışında da kullanılıyordu. Binâenaleyh "Allah" kelimesini İslâm getirmiştir ve hiç bir put için kullanılmamıştır sözü doğru değildir.

Sonra bugün bir putperest put'una "Allah" dese, ki diyorlarda, bir Hindu taptığı ineğe "Allah" dese, biz, bunlar "Allah" dedi diye doğru ve normal olarak Kur'ân-ı Kerîm'in tavsîf ettiği Allah'ı söyle-

miş olduğunu kabul edebilir miyiz? Bir İngiliz de Kur'ân-ı Kerîm'in beyân ettiği Allah'ı kasd ederek kendi lisanınca "GOD" dese biz bunu red mi edeceğiz? Binâenaleyh biz bunların kasıd ve niyyetlerine, izah ve açıklamalarına bakarız. Allah, Tanrı, God, Rab, v.b. isimlerle neyi kasd ederlerse ona göre hüküm veririz. Putlara "Allah" denilmemiş diye bir şey yoktur. Şimdi bile nice putlara "Allah" demektedirler. Kaldı ki Câhiliyyet ve müşriklik devrinde, İslâm'ın gelmediği bir zamanda....

"Kâinatın Yaratıcısının bir özel adı vardır", o da "Allah ismidir" cümlesi de düşünmeye değer. Gerçi akaidde "Allah" ismi ismüzzât, yâni özel isim diye kasd edilmiştir. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'de "Esmâül-Hüsnâ"dan bahsedilmiştir. Yâni Allah'ın bir değil birçok isimlerinden bahsedilmiştir. Allah'ın doksan dokuz ismi bulunduğu herkesin mâlûmudur. Ne ise, burası konumuzun dışında kalır... girmiyoruz.

FARSÇA OLAN HÜDÂ'YA NEDEN İTİRAZ ETMEZLER?

6- Dikkat çekici, dolayısıyle de üzücü olan bir husus da, "Tanrı"ya itiraz edenlerin "Hüdâ"ya itiraz etmemeleridir. Tabiî "Hüdâ" kelimesi her ne kadar Arabca değil ise de, Farsçadır. Türkçe değildir. Maksat, Türk'e, Türklüğe, Türkçe'ye hülâsa Türklük ile ilgili olan her şeye karşı çıkıp itiraz etmektir. "Tanrı" bile olsa Türkçe olması hasebiyle Türklük ile ilgilidir, o halde ona da karşı çıkılıp itiraz edilecek ve bu da İslâm adına diye ilân edilecektir!.. İnsâf!.. Vicdân!..

"Tanrı" kelimesi mutlak "İlâh" manâsına olduğu için doğrudan doğruya rahatlıkla "Allah" manâsını ifâde etmekte ve öylece de kullanılmaktadır. Farsca olan "Hüda" kelimesi ise doğrudan "efendi", "sahip" ve "mâlik" manâlarını taşımaktadır. "Hüdâyi kitâb" kitab sâhibi; hüdâyi hâne", ev sahibi manâsına gelir. Aynı Hüdâ kelimesi Allah manâsında kullanılmaktadır. O zaman da, "Hüdâ-i Cihân" "Cihân'ın Sahibi ve Efendisi" manâsını taşımaktadır. Böylece bu kelime hem "Allah" manâsına, hem de normal "efendi" ve "sahip" manâsına asırlardan beri kullanılmakta, dinî eserlerde sık sık zikredilmekte ve bir kişi çıkıp da bu yanlıştır diyen olmamaktadır. Çünkü yanlış değildir. Hangi manâyı kasd ederseniz hüküm ona göredir.

Arabca'da "Allah" manâsına kullanılan böyle çift manâlı kelimeler vardır. Meselâ "Rabb" "besleyen ve terbiye eden" demektir. "Sahip ve efendi" manâasına da gelir. Aynı "Rab" Allah için kullanıldığı zaman "Kâinâtın Sahibi, Efendisi ve bütün canlıları besleyip terbiye

eden" manâsını ifâde eder. Aynı "Rab" kelimesi insanlar için kullanıldığı zaman normal terbiyeci, sâhip ve efendi manâsında, insânî sınırlar içinde kullanılmaktadır. Meselâ Yûsuf Sûresinin 41. âyet-i kerîmesinde "Rab" kelimesi "kölenin efendisi ve kıral" mânasında kullanılmıştır. Aynı kökten gelen "mürebbi" kelimesi de Türkçemizde çocuk bakımı ile uğraşan terbiyeciye denilmektedir.

"Mevlâ" kelimesi ise daha da dikkat çekicidir. "Mevlâ" Arabcada aynı anda hem "köle" mânasına, hem de "kölenin efendisi" manâsına gelebilmektedir. Yani "Mevlâ" kelimesinde hiç bir değişiklik yapmaksızın yerine göre "köle" yerine göre "efendi" anlamına kullanılabilmektedir. Bakara Sûresinin son âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. Allah'a da "Mevlâ" denilmektedir. Tabiî "Efendi" manâsına alınmaktadır. Fakat aynı kelime, aynı "efendi" manâsına olmak üzere insanlar için de kullanılmaktadır. Bir çok büyük âlimin lâkabı "Mevlânâ" olduğu gibi, Konya'daki Büyük Türk şâir mutasavvıfının da lâkabı "Mevlânâ-Mevlâmız-dır. Unutulmamalıdır ki, "Mevlâ" kelimesi insanlar için kullanıldığı zaman insanî sınırlar içinde bir efendilik veya kölelik manâsı ifade ederken, Allah'a "Mevlânâ" denildiği zaman ise, Kâinatın Efendisi" anlâmını taşır. Çünkü kasıd ne ise hüküm ona göredir.

İşte bütün bunlar göstermektedir ki, "İlâh" mânasına gelen "Tanrı" kelimesine karşı yapılan itirazlar, yersiz ve ilim dışıdır. Farsça'da "efendi" ve "sahip" manâsına gelen "Hüdâ" kelımesini, Arabcada "köle" ve "efendi" anlamına "Mevlâ" kelimesini ve daha nicelerini "Allah" manâsında kullanmakta hiç bir mahzûr görmeyip, itiraz etmeyip de, Türkçe'de "İlâh" mânâsına gelen "Tanrı" kelimesini "Allah" manâsında kullanmaya gelince itiraz edip karşı çıkmak cehâletle yoğrulmuş Türk düşmanlığının bir taassub, bir hastalık haline gelmesinden başka bir şey değildir. Türk düşmanlığı yaparken Tanrı Teâlâ Hazretlerine kafa tuttuklarının farkında bile değildirler".

15- SONUÇ

Türkiye'deki müslümanlar Allah'ta, Tanrı da demektedirler. İslâmiyet'ten önce Rab, Mevlâ, İlâh ve daha birçok kelimeler putlar hakkında da kullanılmıştı. "Hatta El-İlâh kelimesinin şîveye uydurulmuş şekli olan Allah kelimesi bile İslâm'dan önce Kâbe'ye asılan Câhiliye şâirlerinin şiirlerinde geçiyordu"[1].

Hz. Muhammed'in babasının adının Abdullah (Allah'ın kulu) olması dikkate şayandır.

"Ameller ancak niyetlere göredir" diyen hadîsle, Mecelle'nin ikinci maddesi: "Bir şeyden maksat ne ise hüküm ona göredir". Rab, Mevlâ, Yezdân, İlâh kelimeleriyle daha önce putlar kastedilirken şimdi öyle değildir. Ne kasd ediyorlarsa hüküm ona göredir. Hattâ Allah kelimesi ile putu kasd etseler doğru mu olur? Allah dediler diye doğru mu söylemiş olurlar? Elbette hayır! Kasıd ne ise hüküm ona göredir"[2]

Hıristiyanlar İsa'ya Allah derlerse o- hâşâ - Allah olur mu?

Hıristiyanlar İsa'ya Rab derler. Yahudiler din görevlilerine rav (rabin) derler.

İslâm bilgini Erzurumlu İbrahim Hakkı "Mevlâ görelim neyler, Neylerse güzel eyler". diyor. Mevlâ dedi diye onu kınamak mı gerekir?

Farsca efendi anlamına gelen Hûdâ kelimesi bugün Allah anlamına kullanılmaktadır: "Bir Pakistanlıya, Allaha ısmarladık" dediğiniz zaman o size "Hudâ hâfız" der. Yani Allah sizi korusun, demek ister.

Atalarımız mehter marşında nakarat olarak şöyle söylemişlerdir:

"Allah yoluna cenk edelim şan alalım şan,

1 Zekeriya Beyaz, Türklük Kanımız, İslâm Canımız, İst. 1977, Özlem Yay. Sf. 330.
2 Y.A.G.K., Sf. 331.

Kur'ân'da zafer vaad ediyor Hazreti Yezdân" diyorlar[3].- Buradaki "Yezdan" kelimesi Arapça değildir. Eski Mecûsîler tapındıkları putlarına Yezdan derlerdi. Peki Mehter Marşında putu mu söylüyorlar? Elbette hayır. Kur'ân'da zafer vaad eden Yezdan Allah'dır. Yezdan, Allah anlamında kullanılmıştır"[4].

Bu ve benzeri kelimeler uygun görülüyor da, Türkçe (Tanrı) denilince, putlar denilip itiraz etmek doğru olabilir mi?

Necip Fazıl bir eserine "Tanrı Kulu", Hasan Basri Çantay, Tefsîr'inde "Lâilâhe illallah" cümlesini "Allah'tan başka Tanrı yoktur" diye çevirmiştir. Böylece Allah'a Tanrı demiş oluyor. Keza Mehmet Âkif Ersoy da: "Geçende komşuyu görmüş, demiş selâm söyle

Demek almayacak Tanrı selâmını bile"[5] diyor. Daha önceki sayfalarda Yunus Emre ve Süleyman Çelebi'den örnekler sunmuştuk. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

İslâm dinini ve Türklerin Tanrı ile, yeri ve göğü, kâinatı yaratan Allah'ı belirttiklerini arzetmiştik. Zekeriya Beyaz: "Tanrı düşmanlığı küfürdür. Müslümanlara kâfir demek küfürdür"[6] diyor. Burada ilmî hakikatı ve gerçeğe uygun anlamı sunmuş bulunuyoruz. Türklerde bir toplumu teşkil ettiğine göre, ona da bir peygamberin daha önce gönderilmiş ve uyarılmış olması, ve hatta bu adın kullanılmış olması mümkündür. Nihayet Türkler İslâm'la müşerref olmuşlar ve onun yolunda bütün güçleriyle düşmanlara karşı koymuşlardır. Kur'ân ve O'nun buyruğuna göre davranış yüzyıllarca Türklerin tek imânı olmuştur. Allah adını ilk başta kullanmış, bazan Tanrı da demişse, onun maksad ve niyeti tamamen İslâmî temellere uygunluk derecesinde olmuştur. Esirgeyen, bağışlayan Tanrı Türk Milletini korusun ve Allah yolundan ayırmasın! Sözü İslâmî değil midir?

1- TANRI'NIN SÖYLEYİŞ ALANI

Tanrı, Türk kavimlerine teşmil edilebilir mi?

Buna evet diyebiliriz. Muhtelif farklı inançlar da olsa bu kelime benimsenmiştir... Bir kelimenin Kur'ân'da geçmesi ona değer kazandırmaz. Kur'ân-ı Kerîm'de Ebu Leheb, Şeytan, Fir'avun, Rum, Yahudi hatta eşek anırmasının en kötü ses olduğu da geçiyor.

3 Y.A.G.K., Sf. 332.
4 Y.A.G.K., Sf. 332.
5 Safahat, Sf. 88.
6 Y.A.G.K., Sf. 333.

Bazı zikrettiğimiz kaynaklar İslâmî devirde de olsa onlar islâmlaştırılma şeklinde değil, ona uyguluğu da ifade eder. Türk kavimlerinde Tenri (Tengri, Tanrı) adı çok yaygın olmakla beraber, Bayat, Ülgen v.b. kelimeler kullanılmıştır. Bunlar hep tek Tanrı'ya ait sıfatlardır. Kaadir, Yaratan, Kudretli, Büyük, Kadim anlamına kullanılıyor.

Ülgen Tanrı burada Kadir Tanrı olarak geçiyor. Tanrı, yaratan, yaşatan, öldüren sıfatlariyle ve icrasiyle cihanşümûl olması ve bütün insanları yaratması ve öldürmesi gerekecek bir güçtedir.

Monoteist bir din olan Yahudilik'te "İsrail Tanrısı veya daha açık olarak İsrail'in Yehovası" deniliyor. Türkler hıristiyanlıktaki Allah adına da o zamanlar Tengri demişlerdir. Bu 2. yüzyıldaki bir eserde geçiyor. (Rusya'da basılmış). "Sizin Tanrınız İsa mı?" diye Türkler soruyorlar. Umay üzerinde yaptığımız geniş araştırma onun Koruyucu Ruh yani Melek olduğunu isbat etmiştir.

Tarih boyunca Türkler Allah aşkına da, Tanrı aşkına da, Allah korusun veya Tanrı Korusun, Tanrı Misafiri, Tanrı tanık olsun derken bir ayırım gözetmemişlerdir. Hatta kaplıcaya Tanrı'dan Hamam, bile demişlerdir[7].

Allah karşılığı Diyo, Got, Lord, v.b. birçok dillerde söyleyişler vardır. Acaba bunlar Allah'ın 99 güzel adını belirtebiliyor mu? Allah'tan bahsedilirken, İslâmiyette hatta Yahudilikte Hu (O) denilmiyor mu?

Dil (lisan) nedir? Nasıl çıkmıştır, nasıl gelişmiş ve etkilenmiştir, kelimeler nasıl vücuda gelmiştir?

Bütün diller Cenâbihakkın eseridir. Kutsal dil yoktur. Kutsal Kitap vardır. Bugün arapçayı müşrikler de, hıristiyan araplar da kullanmaktadır. Arapçada bir yığın küfür de vardır. Dil bakımından üstünlük taslanamaz. Arabın Aceme üstünlüğü yoktur, diyen Yüce söz genişce düşünülmelidir. Bizim için kutsal olan, mübârek olan Yüce Kur'ân'dır. Arapça herhangi bir dil gibidir. Zira her topluma peygamber gelmiş ve hitap etmiş, uyarmıştır. Hz. Mûsâ, ibranice Hz. İsa Aramca konuşmuş ve vaaz etmiştir. Kur'ân ise en son, en Yüce, ve yegâne kutsal din Kitabımız olarak ebedîdir.

Aslında Allah, insan aklını, zaman ve mekânı aşan bir varlık olduğundan bir cisim, herhangi bir beşerî varlık gibi bir ad sahibi olması dahi düşünmeyi gerektirir. Rahmân ve Rahîm v.b. de demiyor muyuz?

---

7 Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü, Ankara 1957, Sf. 737. 14. ve 16. yüzyıllar.

Şuhalde bütün en güzel adlar O'nundur inancına uymalıyız. Bu bakımdan burada 99 adını zikrediyoruz. Şayet Tanrı derken bütün bunları benimsiyorsak, o zaman bir mesele çıkmaması gerekir.

B i s m i l l a h i r r a h m a n i r r a h i m .

Hüvallahül halikul bari ül Müsavvirü lehül esma ül hüsna

Esma ül Hüsna

Allah	El Kabıd	El Vedud	El Müntakim
ER Rahman	EL Basıt	EL Mecid	EL Afüvv
ER Rahim	EL Hafıd	*EL Hakk*	ER RAUF
EL Melik	EL Rafi'	EL Vekîl	Malikü'l- Mülk
EL Kuddus	EL Muizz	EL KAVİYY	*Zülcelali velikram*
ES selam	EL Muzill	*EL Metîn*	EL Müksit
EL Mü'min	*ES Semi'*	EL Veliyy	EL Cami'
EL müheymin	*EL Basir*	EL Hamid	*EL Ganiyy*
EL Aziz	EL Hakem	EL Muhsi	EL Mugni
EL Cebbar	*EL Adl*	EL Mübdî	EL Mani'
EL Mütekebbir	EL Latif	EL Muid	ED Darr
EL Halık	EL Habir	EL Muhyi	*EN Nafi'*
EL Bârî	EL Halim	EL Mümit	*EN Nur*
EL Musavvir	*EL Azim*	*EL Hayy*	EL Hadi
EL Gaffar	*EL Gafur*	EL Kayyum	EL Badi'
EL Kahhar	EL Şekur	EL Vacid	*EL Baki*
EL VEHHAB	EL ALİYY	EL Macid	EL Varis
EL EVvelü	*EL Kebir*	*EL Vahid*	ER Raşid
ER REZZAK	EL Hafîz	*ES Samed*	ES Sabur
EL Fettah	EL Mukît	*EL Kaadir*	EL Bais
EL Alîm	EL Hasib	*EL Muktedir*	EŞ Şehîd
EL Celîl	EZ Zahirü	*EL Mukaddim*	ER Rab
EL Kerîm	EL Batın	EL Muahhir	
EL Mucib	EL Valî	EL Âhirü	
EL Vasi'	EL Mütaalî	EL Vitr	
EL Hakîm	EL Berr		
	ET TEVVAB		

2- TÜRKLER MÜSLÜMANDIR

Tanrı adını, Allah anlamına kullanan ve Cenab-ı Hak'ın bütün güzel adlarına şâmil tanıyan Türkleri, Tanrı adını da kullanıyor diye horlamak hakikata, ilme, gerçeğe aykırı düşer. Yalnız Allah adı kullanılacaktır diye Kur'ân'da hiçbir buyruk yoktur. Kur'ân meâlen şöyle diyor:

"Allah yanında (indinde) (hak) din, anca İslâmdır (müslümanlıktır)"[8]

"Kim İslâm'dan başka bir din ararsa ondan (bu din) kabul olunmaz ve O, âhirette en büyük zarara uğrayanlardandır"[9]

Hz. Muhammed, Sahih-i Buhari'ye geçen sözünde:

"Her çocuk İslâm fıtratı üzerine doğar, fakat ebeveyni onu ya Hıristiyan ya Yahudi veya Mecûsî yapar" diyor.

Nitekim Diyanet İşleri Başkanlarından merhum A.H. Akseki: "Din, Allah ve ahlâk fikirleri insanda fıtrîdir" diyor.[10]

Gene A. Hamdi Akseki: "Din, Allah Teâlâ tarafından va'z olunmuş bir kanundur".[11]

"Dinin menşei, fıtratı beşeriyedir. Aklı selîmdir". Bunu Peygamberler takviye eder.

İslâm itikadına göre, beşeriyetin ilk dini "Hak dini", "Tevhîd Dini"dir.

İlk Peygamber Âdem olup, Allah'tan Vahiyle, Allah'a ibadet etmiştir[12]

Diyanet yayınında, bir hadîs-i şerîfte naklen şöyle deniliyor:

"Peygamber Efendimiz buyuruyorlar ki: Müslümanlık, beş şey (temel) üzerine kurulmuştur: Allah'dan başka hiçbir Tanrı, ibâdet olunacak hak mâbut olmadığına ve Muhammed (S.A.) O'nun kulu ve Resûlü olduğuna şehâdet etmek; namazı kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak, hacca gitmek". İşte İslâm'ın bu beş şartına Türkler, Tarih boyunca inançlarını hayatlarını feda ederek göstermişlerdir. Allah'ın birliğine, Tanrı'nın birliğine imân etmişlerdir.

8 Âl-i İmran, 19.

9 Âl-i İmrân, 85.

10 A.H. Akseki, İlim-Ahlâk, İman (Allah ve Din Fikri), Ankara 1950, Sf. 15.

11 A.H.Akseki , Dinler ve Mezhepler Hakkında Genel Mâlûmat, Ank. 1950, 2. Basım, Sf. Sf. 9.

12 Y.K., Sf. 19.

"Şüphesiz bu müslümanlık, bir tek din olarak sizin dininizdir ve Ben de Rabbinizim; öyleyse Ben'den korkunuz"[13],

"Allah katında kötü ahlâktan daha büyük günah yoktur, Çünkü kötü ahlâk sâhibi, bir günahtan çıkmadan diğerine düşer"[14]

"Allah katında din İslâmdır"[15] Türkler de müslümandır, onların son ve ebedî dinleri İslâm dinidir.

"Muhammed, içinizden herhangi bir adamın babası değil; O, Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah, herşeyi bilendir"[16]

Allah bütün dillere hâkimdir, herşeyi bilir, kendisine yapılan deyişleri de bilir, Allah (Tanrı) ile denileni de (kastedileni de) elbette, anlayacak yüceliktedir[17]

Kur'an mealen şöyle diyor:

"Şüphesiz müslümanlık, bir tek din olarak sizin dininizdir ve Ben de Rabbi'nizim, öyleyse Ben'den korkunuz"[18] ve:

"Allah katında din İslâm'dır".

Diyanet Takviminde bile, Allah ve Tanrı aynı anlamda kullanılmaktadır:

"Allah'la beraber başka Tanrı tutup tapma. O'ndan başka Tanrı yoktur; O'ndan başka herşey yok olacaktır; hüküm O'nundur; O,na döneceksiniz"[19]

İncelememizi El-Alâk Sûresinin mealinden birkaç âyetle de destekleyeceğiz. Burada Oku'mak ve kelime ile yazı hakkındaki anlama bilhassa dikkat edilmesi ve düşünülmesi gerekecektir: Haz. Peygamber Muhammed'e (A.S.) ilk inen âyetlerden oluşu da ayrıca dikkate şayandır: Bu Sûre'den açıklama ile birlikte ilk beş âyeti sunacağız: "İnsan'ın alâk'tan yaratıldığını söylediği için bu adı almıştır. Alâk, kan pıhtısı demek ise de burada kasdedilen döllenmiş yumurta, yâni embriyo'dur. Oku kelimesiyle başladığından buna İkra, sûresi de denir 19 âyettir. Baş tarafından beş âyeti, Hz. Peygamber'e ilk inen âyetlerdir. Kendi Hirâ mağarasında iken Cebrâil gelmiş, ona "Oku" demiş, o da "Ben

13 235. / 52. Â.
14 Hadîs-i Şerîf,
15 Âyet.
16 El-Ahzâb, 40. Â.
17 (Eski Türklerin Dini Şamanlık Değildir) Kitabımızda geniş bilgi sunulacaktır.
18 Sûre 23/52.
19 S. 28/88 Diyanet Takvimi „ 12 Nisan 1977 Salı (1397)

okumak bilmem" demiştir. Cebrâil ona yine "Oku" demiş, O da "Ben okumak bilmem!" demiştır. Üçüncüde Cebrâil, işte bu Sûrenin ilk beş âyetini vahyetmiştir"[20]

"Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyle

1- *Yaratan Rabb'in adıyle oku.* 2- *O insanı alâktan (kan pıhtısı* biçimini alan embriyodan) *yarattı.* 3- *Oku, Rabb'in en büyük kerem sahibidir.* 4- *O insana kelimeler (yazıyı) öğretti.* 5- İnsana bilmediğini öğretti".

Bunları dikkatle okumalı ve üzerinde derin düşünce ile durmalıyız, kelimeler ve binlerce yazı çeşitlerini hatırlamalıyız. Okuma'nın ne anlamlar taşıdığına dair tezekkür ve tefekkürle, geniş ve derin tahlilleri kavramaya çalışmanın gerektiğini bilmeliyiz.

Ve Kur'an-ı Kerimin son Sûresinin çok derin anlamlı hitabının mealini hatırlatarak incelememizi sonuçlandıracağız[21]

"Nas Sûresi:

Rahman ve Rahîm Allah'ın Adıyle

1- De ki: Sığınırım ben İnsanların Rabb'ine, 2- İnsanların Padişâhına, 3- İnsanların Tanrısına 4- İnsanlara kötü şeyler fısıldayan o sinsi vesvesecinin şerrinden. 5- O ki insanların göğüslerine (kötü düşünceler) fısıldar 6- Gerek cinlerden, gerek insanlardan (olan bütün vesvesecilerin şerrinden Allah'a sığınırım)".

20 Kur'anı-I Kerim Meâli, Prof. Süleyman Ateş, Sf. 569.

21 Kur'an-ı Kerim Meali, Sf. 579.

EK NOTLAR

1- Tanrı adının kullanılış tarihi:

Çin dininde toprak, yer ilâhlarına, tabiat güçlerine, ilâh olarak tapılmıştır. "Kudretli Varlık" olarak Tanrı adı bozkır kültürünün tesirinden önceki devirde (Shang'lar çağı) mevcut bile olmamış, Çinde ancak, Türk kültürünün belirli şekilde görüldüğü Chou sülâlesi zamanında ortaya çıkmıştır." Kungfut-se (Ölümü M.Ö. 480) "Gök'ün oğlu" (T'ien-Tzu) konusunu incelerken "Tanrı" sözünü kullanmıştır[1]. Çince Tien, Tanrı, Tien-Shan, Tanrıdağı demektir. "Gök-Tanrı kavramını karşılamak üzere kullanılmıştır.[2]

Şurada tekrar hatırlatırız ki, hiç Tanrı veya Tenri kelimesi gök karşılığı olsaydı "Gök Tanrı" veya "Kök Tenri" denilir miydi? Burada gök kelimesinin ayrı bir anlamı olmak gerekir. Bu da yücelik, derinlik, enginlik gibi büyültücü, saygılı bir anlatış olabileceği gibi (Göklerin Tanrısı) anlamında da kullanılmış olabilir.

Böylece Tanrı veya Tenri kelimesinin benzer biçimindeki kelimenin Çinlilere Türklerden geçtiğini kaynaklar teyid etmektedir.[3] Gökte BİR Tenri deyimi Asya'da yaygındı. Tanrı (Tenri, Tengri) veya onunla ilgili kelimeler Çin kaynaklarıyle de incelenecek olursa 2500 yıl kadar geriye gitmek mümkün olmaktadır. Muhtemelen Dinler Tarihçisi gözüyle, Asya'da, bilhassa Çin'de yeni yapılan araştırmalar bunun daha eskilere götürebileceğini teyid eder. Haz. İbrahim'in M.Ö. 2100 veya 2000 tarihlerinde yaşadığı hatırlanacak olursa bir Allah veya Bir Tenri inancının çok öncelerde olduğuna şaşmamak gerekir.

Türklerin totemizm ve şamanizm gibi bir inanç sistemi veya dinleri olmadığını tekrar belirtmek isteriz.[4]

---

1 Prof. W. Eberhard, Çin Tarihi, Sf. 29 v.d.

2 Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Kutadgu-Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Sf. 35–38.

3 İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ankara 1977, Sf. 222.

4 – W. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, Sf. 87 ve başkaları.

– İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Sf. 248–265. (Bu eserin tahlil ve eleştirisini, yakın ve ortak noktalarını (Eski Türklerin Dînî Şamanlık Değildir) adlı kitabımızda belirtmekteyiz. Türklerin keçeden yapılmış olduğu iddia edilen Tanrı tasviri düşüncesini kısaca eleştirebiliriz. Hiç Gök'ün bir şekil halinde keçeden putu yapılabilir mi? Bu bile Gökle ilgisi olmadığını isbat eder. Bu keçe tasvirler, birer muska (nüsha) birer maskot şeklinde düşünmeği gerektirir.

2– Süryani Mikâil Vakayinamesi, (Ölümü 1200) çeviren ve açıklayan: İsmail Hami Danişmend, Türklük (dergisi), 1939, 1, 70–80, II, 161–163, III, 244–295, V, 407–410, VI, 490.

Mikâil, Türklerin Bir Gök-Tanrı'ya taptığını söylüyor. (Eski Türklerin Dîni Şamanlık Değildir) adlı kitabımızda bu konuya geniş yer verilmektedir.

3– Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, (Türkler) makalesinde, Türklerin (Gök-Tanrı) adıyle bir Tanrı'ya inandığını belirtiyor, bazı ayrıntılı noktalarda farklar olmakla beraber, bizim İlâhiyat Fakültesindeki Dinler Tarihi derslerinde Eski Türklerin Dini bahsinde yıllarca önce sunduğumuz makalelerimizde, Eski Türklerin İslâmdan Önce'de tek Tanrı'ya inandığına dair ünlü tarihçi Kafesoğlunun kaynağına bir belge olarak işaret etmek isteriz.[5]

4– Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, Tanrı kelimesinin ilâh anlamında olduğunu, "Tanrı" kelimesinde de murad ve kasdedilen Cenabı Hak olduğuna göre, bu kelimenin kullanılmasında bir mahzur bulunmadığını ileri" sürmektedir.[6] Fakat sadece bu kelimeyi kullanıp (ALLAH) kelimesini unutturacak şekilde davranılmamasını istiyor ve "Allah" kelimesi bir has (Özel) isimdir, diyor. Burada Kuran-ı Kerimin nâzil olmasından önce de müşrik Araplar Allah kelimesini biliyor ve söylüyorlardı. Fakat Kur'ânî anlamı da kavrayamıyorlardı. Üstelik Kuran-ı Kerim de Allah kelimesi tekrar tekrar belirmekte ve Kelimei Şahadette de yer almaktadır. Elbette bu ad ın kullanılmasını önleme gayreti varsa bu yanlış bir davranış olur. Pek tabiî, Tanrı kelimesi de (Esmâ-i Hüsna) (En güzel Adlar) da olduğu gibi ve Allahın sıfatlarını da ihtiva edecek şekilde kullanılırsa özel ad seviyesinde görülebilir. Mevlâ kelimesi de v.b. kullanılmaktadır.

Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, aynı yazıda "Hâlik ve Hallâk kelimeleri de "Esmâ-i Hüsnâ" arasında yer almamakla beraber, yine Allah'ın sıfatlarını göstermektedir. Farsca "Huda" ve Türkçe "Tanrı" kelimesi de Allah'ın isimlerindendir.

Elmalılı Hamdi Yazır, hattâ "Allah'ın ayrı ayrı has (Özel) ismi bulunması mümkündür ve şer'an câizdir" dedikten sonra şunları söylemektedir: "Mamâfih lisanlarda buna mürâdif bilmiyoruz. Meselâ Tanrı, Hudâ isimleri Allah gibi ismi-i has değildir. İlâh, rab, mâbud gibi ism-i âmdır." Çağımızın en büyük tefsir âlimi olan rahmetli Hamdi Yazır "Allah"

---

5 Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Türkler, İslâm Ansiklopedisi, İst. 1978, 129. Cüz, Sf. 244–245

6 Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, Cevaplar-Açıklamalar, Tanrı Kelimesi Hakkında, Tercüman, (Yaşayan Türkçemiz), 6 Nisan 1980.

ism-i zâtını "Bihakkın Mabud-İlâh-i Hak-Hak Tanrı" suretinde anlatmaktadır. Yine merhum, "Lâilâhe illallah" kelime-i tevhidini "Allah'tan başka Tanrı yoktur". şeklinde tercüme etmiştir. Mevlid nâzımı Süleyman Çelebi bunu, "Birdir Allah andan artık Tanrı yok" sözleriyle ifade etmiştir."

"Mehmet Âkif "Hâlikin nâmütenahi adı var en başı Hak" demektedir. Allah ü Teâlâ'nın has ismi tektir, birdir; fakat pek çok isim ve sıfatı vardır. "Tanrı"da bunlardandır, demektedir. Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş sözlerini şöyle tamamlamaktadır: "Allah'ın Arapça ve Farsca isim ve sıfatlarına ses çıkarmayıp "İlâh" isminin Türkçe karşılığı olan "Tanrı" kelimesine itiraz etmek doğru değildir. Aziz okuyucularımız hiç merak etmesinler, bizim îmanımız Kur'an-ı Kerimde ve hadîslerde buyrulanlara noktası noktasına uygundur."

5– Kur'an'da peygamber olarak zikredilen Haz. Musa ve Haz. İsa' nın getirdiği kitaplardan tahrif edilerek bugüne gelmiş olanlar da aynı ilâhî menşe olmasına rağmen Allah adı geçmemektedir. Yahudilikte Allah karşılığı olarak, Yahve, Yehova, Elohim, Ha-Şem ve Hu (O anlamına) v.b. adlar, ve keza Hıristiyanlıkta Teo, Gott, Diyö, Lord v.b. adlar kullanılmaktadır. Hıristiyanlar Yahudilerin Tanrı karşılığı kullandıkları adları da benimsemektedirler.

Üstelik Yahudi ve Hıristiyanlar gökle ilgili olarak şu anlatma ve benzetmeler içindedirler. Hernekadar bazı yerlerde gök'ün, Yaratan tarafından nasıl yaratıldığını belirtiyor ve ilâh, veya Allah anlamına kullandıklarını ileri sürerek "Allah'ın Göğü" deniliyorsa da, "Allah'ın gökyüzündeki evi de demektedirler. Buna dair bazı örnekler sunacağız.[7]

Tevrat'ın beşinci kitabı olan (Dvarim- Tesniye) bölümünün 26. bab, 15 cümlesi şöyledir:

"Mukaddes meskeninden, göklerden aşağı bak ve kavmin İsrail'i ve atalarımıza and ettiğin gibi bize verdiğin diyarı, süt ve bal akan diyarı mübarek kıl!"

Hatta Tevrat I. Kitap (Bölüm), II. Bab. 7 de: Yehova için şöyle deniliyor: "Ve âdem oğullarının yapmakta oldukları şehri ve kuleyi görmek için Rab (Gökten) indi." ve keza Tevrat (5. bölüm), 36.: "Seni terbiye için göklerden sana sesini işittirdi..." Mezamir, 2, 4, 115, 3, Amos: 9, 6. Yeş. 65, 15, Yehova'nın gözkyüzündeki evine, onun tahtının orada olduğuna, Mezmur II, 4: 33, 15; 103, 19; Yeş. 66, I, Malahi 5, 34 gibi

7 Yahudilik ve Hıristiyanlık Kutsal Kitapları, (66) kitap.

mekân belirten kavramlarla anlatılmakta, belirtilmektedır. Gökten Yehova'nın aşağıya baktığını Mezamir 14, 2; 113, 5 v.b., İlâh aşağıya iniyor Tevrat I., II. 5-7; "Ah o göğü yırtabilir ve aşağıya gelebilir (İşaya 64, I.) Gökte Yehovanın arzuları, iradesi hüküm sürer, oradan bu buyruklar yeryüzüne verilir; Tevrat I. Kitap 19; 24 Roma I, 18. Bakışlar göğe yükselir: Mezmur 123, I; Bütün iyi lütuflar, ihsanlar oradan beklenir (Yak. I, 17.) Emir ve teselli oradan gelir: Mezamir 73, 25. "Göklerde başka kimim vardır?" deniliyor. Hayal edilen, tasarlanan Cennet değil, gökyüzünün parlaklığı, bizzat Yehova'nın kendisi sayılıyor.

Hristiyanlıkta, ilâh İsa (Yezus Kritus) göğün efendisidir. İlâh, gökten aşağı iner. I. Korintoslulara Mektup: 15, 47; Yo. 3, 13, 31' 6, 51.

Matta İncili 28, 18, Hıristiyanlar ona "Gökteki Babamız" derler: Matta İncili 6;9. Matta incilinin 6. babının 9 ve 10. cümleleri şöyledir:

"İmdi siz şöyle dua edin:

Ey göklerde olan Babamız,

İsmin mukaddes olsun;

Melekûtun gelsin;

Gökte olduğu gibi yerde de Senin iraden olsun". Resullerin işlerinin 7. babının 49. cümlesi de şöyledir: "Tahtım gök ve ayaklarıma basamak yerdir."

Hıristiyanlara göre, İsa göğe yükselişi sırasında bütün semavî kuvvetleri aşarak göğe çıktı. (İbranilere 9, 24; Efesuslulara 4, 10: 2. Korintoslulara 12, 2. İbranîlere 4.14. de bakınız.) 2. Korintoslular da: "Gökyüzündeki meskenimiz" deniliyor. (2 korintoslular, 5 v.b., Yak. 14, 2.)

Hıristiyanlıkta İsa (Yezus Kritus) gökte tahtında -haşa-Allah'ın sağında oturur.[8]

Bu maddeyi Matta İncilinin 6. Babının 32. ve 33. cümleleriyle tamamlıyoruz: "Semâvî (Göksel) Babamız bütün bu şeylere muhtaç olduğumuzu bilir. Önce onun hükümranlığını ve salâhını arayın ve bütün bu şeyler size ilâve edilecektir."

6- Gott veya İlâh için türlü dillerde (İslâm ve Tanrı açıklanması hariç) şu kitaplar birkaç örnek olarak hatırlanmalıdır:

---

8 Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İnciller), İst. 1958

– Calwer Bibel Lexikon, Theodor Sehlatter, Stuttgard, 1959 (Himmel Maddesi), S. 519, 520.

P.W. Schmidt, Der Ursrung der Gottesidee; R. Petazzoni, Dio; A. Lang, The Making of Humanity; A. Lang, The Making of Religious; E.O. James, The Ancient Gods, London 1960; Helmuth M. Bötteher, Got Hat Viele Namen Got (Tanrının) birçok adı vardır, München 1964. Keza Van der Leeuw, Phanomenologie der Religion ile Mircea Eliade ve Friedrich Heiler'in, Din Fenomenolojisi ile ilgili eserlerinin, İlâh, Gott v.b. adları ile, Gök maddelerine bakılırsa etraflı bilgi bulunacaktır. Keza Kurt Goldammer'in, Die Formenwelt des Religiösen, Stuttgart 1960, (Gott) kelimesiyle, bu kavramla ilgili bilgilere ve (Himmel) maddesiyle gök hakkında başka dinlerin durumuna bakılabilir. Bu arzettiğimiz kitaplar ne Allah ne de Tanrı kelimeleri hakkında bir açıklamada bulunmuştur. Bunlar İslâm ve Türkler dışında konularla ilgilidirler. Allah ve Tanrı hakkında hemen hiçbir bilgi vermemektedirler. Yalnız İslâm Ansiklopedisinde Allah maddesinde hakkında tartışmayı gerektirecek bilgi sunulmuştur. Allah maddesine bakınız.

Tenri, Tengri veya Tanrı hakkında ilk olarak en geniş bir açıklama ve tahlili ve bununla birlikte İslâmiyet ve Gökle ilgili inceleme bu sunduğumuz kitapla yapılmış oluyor. Kitabın ikinci basımında dikkat çeken eksikler ve eleştirilerden doğacak hususlar tamamlanabilir.

İNDEKS (DİZİN)

B

C

H

I

İ